

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

“İCTİMAİ ELMLƏR” kafedrası

“PEŞƏ ETİKASI”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dərs vəsaiti)

BAKİ - 2015

- Tərtib etdilər:** **T.F.Əliyev**
“İctimai elmlər” kafedrasının rəisi,
polis polkovniki, t.ü.f.d.
- R.M.Məcnunov**
“İctimai elmlər” kafedrasının müəllimi,
polis baş leytenantı
- Elmi redaktor:** **N.T.Əliyev**
DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru, h.ü.f.d
- Rəyçilər:** **Ş.T.Şükürov**
DİN-in Polis Akademiyasının
”DİO-nun inzibati fəaliyyəti”
kafedrasının müəllimi, polis
polkovnik-leytenantı, h.ü.f.d
- Ə. Yunusov**
Bakı Avrasiya Universitetinin
“Regionşünaslıq və iqtisadiyyat”
fakültəsinin dekani, t.ü.f.d., dosent

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

MÖVZU №1. «Peşə etikası fənninin predmeti və başlıca xüsusiyyətləri»

MÖVZU №2. «DİO-da peşə etikası ümumi etikanın tərkib hissəsi kimi».....

MÖVZU №3. «Şəxslərarası ünsiyyət mədəniyyəti. DİO əməkdaşlarının xidməti etikası».....

MÖVZU №4. «Humanizm. Sosial ədalət. DİO əməkdaşlarının mənəvi və hüquqi fəaliyyəti»

MÖVZU №5. «İncəsənətin sosial təbiəti və onun daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyəti».....

MÖVZU №6. «DİO-nun fəaliyyətində idarəetmə etikası»

MÖVZU №7. «Mənəvi mədəniyyət. Əxlaqi və estetik mədəniyyət».....

MÖVZU №8. «DİO-nun etik normaları və onun əhəmiyyəti».....

ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....

ÖN SÖZ

Əxlaq normaları insanlararası münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin mənəvi-ruhi inkişafındakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir. Cəmiyyətin etik mədəniyyəti sosial-mədəni inkişaf və dövlət təhlükəsizliyinin mühüm şərtidir.

Etik normalar insanların tarixi tələbat və həyat maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əks etdirir. Bu təcrübə əsasında etika, nəinki mənəvi prinsipləri ümumiləşdirib sistemləşdirir, həm də onu elmi cəhətdən əsaslandırır.

Bir çox hallarda əmək kollektivləri, ictimai qruplar, siyasi partiya və təşkilatlar, ailə-məişət, mədəni münasibətlər, tibb və s. sahələrdə insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər çox hallarda rəsmi-hüquqi normalarla deyil (onların rolu tam inkar edilməmək şərtilə), əsasən əxlaq normaları ilə, davranış qaydaları ilə tənzim olunur.

“Peşə etikası” fənni polis əməkdaşlarının, gələcəkdə ictimai asayişin və qanunçuluğun möhkəmlənməsinə və ədalətin gözlənilməsinə xidmət edəcək insanların bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə, onların cəmiyyətin üzvi bir hissəsi kimi yüksək mənəvi əxlaqlı və etik qaydaları özündə təcəssüm etdirən tam bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına yönəli fəndir. Belə ki, qeyd etdiyimiz yüksək mənəvi dəyərləri özündə cəmləşdirən bu günün dinləyicisi, gələcəyin isə polis zabiti həm də cəmiyyətin inkişafına və burada əxlaqi prinsiplərin və qanunçuluğun bərqərar olmasına öz töhfəsini vermiş olacaqdır.

Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanları ölkədə gədən siyasi və mədəni proseslərdə yaxından iştirak edir, özünün kadr potensialını daim gücləndirir və inkişaf etdirir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası DİN-nin Polis Akademiyası çox mühüm bir vəzifəni yerinə yetirir və xalqımızın, dövlətimizin

keşiyində, ictimai asayişin gözlənməsində, istənilən bir hüquqpozuntusunun qarşısının alınmasında canını və qanını əsirgəməyən polis zabitlərinin hazırlanması prosesini həyata keçirir. Polisin etik davranışı, onun imici, vətəndaşla münasibəti məsələləri çox mühüm aktualıq kəsb edir. Bu baxımdan “Peşə etikası” fənninin DİN-nin Polis Akademiyasında tədrisi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gənclərin mədəni səviyyəsinin və dünyagörüşünün artmasında, tərbiyəsinin gücləndirilməsində, onların həqiqi vətəndaş kimi tərbiyə edilməsi sahəsində bu fənn əvəzsiz rol oynayır.

Məhz bu baxımdan “Peşə etikası” fənninin öyrənilməsinin qanunauyğun zərurətdən irəli gəldiyini görürük. Fənn üzrə tərtib olunmuş mühazirələr toplusu – dərslər vəsaitində daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə etikası, peşə məənəviyyəti ilə bağlı mühüm məsələləri və konsepsiyaları özündə əks etdirən müddəalar öz əksini tapmışdır.

Təqdim olunmuş mühazirələr toplusu – dərslər vəsaiti DİN-in Polis Akademiyasının Əyani fakültəsinin müdavimləri üçün nəzərdə tutulmuşdur. Vəsait onların cəmiyyətdə düzgün mövqə tutmalarına, öz vəzifə borclarını vicdanla yerinə yetirmələrinə, vətəndaşlarla münasibətdə etik qaydalara diqqətlə riayət etməyə, etika elminin incəliklərini daha dərinlən qavramağa kömək edəcəkdir.

MÖVZU № 1. «Peşə etikası fənninin predmeti və başlıca xüsusiyyətləri»

PLAN:

- 1. Etika elmi haqqında anlayış.**
- 2. Etika-əxlaq nəzəriyyəsi.**
- 3. Etika-fəlsəfə təlimlər tarixinin inkişafı.**
- 4. Əxalqi prinsiplər və onların daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşəkar fəaliyyətindəki normativ-idarəedici rolu.**

Sual 1. Etika elmi haqqında anlayış

Etika mənəviyyat, əxlaq deməkdir. Bu elm də həmin əxlaq və ədəb qaydalarını öyrəndən elmdir. Bu elm insanların ictimai münasibətlərində ictimai şüur formasıdır. Başqasına da özün kimi yanaşmasını öyrədir. Daha dəqiq desək: Özgəsinin hörmətini, ləyaqətini qorumuş olsan, sən özünə də böyük hörmət və ləyaqət qazanmış olarsan anlayışındakı tərbiyənin, əxlaqın əsasını təşkil edir. Əxlaqın ən münasib və tam mənası – insana yüksək qiymət verməkdir.

Etika elmi ilk növbədə əxlaq qaydalarının mənbəyi haqqında məsələ qaldırır və ədəb qaydalarının əsl mahiyyətini aydınlaşdırmağa çalışır. Mənəviyyatın – əxlaq və ədəbin ümumi anlayışı olan – xeyr və şər, ədalət və ədalətsizliyi, vicdan və vüqarlığın, insan və xoşbəxtliyin, təbiətini, onlara münasibət, inam və hissiyat qaydalarını başa salır. Əxlaq qaydaları ictimai şüurun xüsusi formasıdır və insanlar arasındakı münasibətlərin necəliyini əks etdirir. Əxlaq nəzəriyyəsi (etika) və ictimai şüur formasının əmələ gəlməsindən, onun inkişafından və

dəyişmələrindən bəhs edən elmdir. Məhz bu baxımdan etika elminin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir, xüsusilə DİO əməkdaşlarının peşə fəaliyyətinin daha da keyfiyyətli olması, onların əxlaqının, mənəviyyatının, dünyagörüşünün formalaşmasına müsbət təsirini nəzərə alaraq "DİO əməkdaşlarının peşə etikası fənninin" tədrisi zamanı yüksək mənəvi dəyərlərin aşılması önəmlidir.

Hər bir insan etika və əxlaq haqqında belə desək, gündəlik təsəvvürlərə malikdir. Lakin etika anlayışı konkret elmi nəzəriyyədən ibarətdir. İlk ədəb qaydaları, əxlaq normaları qədim dövrdən günümüzə qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir. «Etika» termini qədim yunan sözü olan «Etika» kəlməsindən yaranmışdır və əvvəllər bu söz «olduğu yer» yaxud «məskən» mənasında işlənirdi. Sonralar bu söz yeni mənada, yəni : -adət, ehtiras, həvəs, hissiyyət, xüsusiyyət, düşünmə tərzı və sairə kimi mənalarda işlədilməyə başladı. Qədim yunan filosofu Aristotel «Etos» sözündən «Etikos» sözünə keçərək etika mənasını yaratdı. Etika isə əxlaq nəzəriyyəsi, yaxud əxlaq qaydaları mənasına gəlib çıxır. Beləliklə, bizim eradan əvvəlki dövrün IV əsrindən başlayaraq müasir dövrümüzə kimi bu nəzəriyyə əxlaq elmi kimi qorunub qüvvədə qalmaqdadır. Etika anlayışının tarixi Qədim Romada da təkrar olunmuşdur. Latın dilində «Etos» sözü təxminən – adət, dəb, xasiyyət sözlərinin mənasına uyğun gəlir (yunanca. ethica- adət, xarakter).

Etika müstəqil elm statusu qazanmış fəlsəfi elm sahəsidir. Bu elmin predmetini ictimai şüurun və insan fəaliyyətinin spesifik forması kimi əxlaq və əxlaq münasibətləri təşkil edir. Bu termin ilk dəfə yunan filosofu Aristotel tərəfindən “Nikomaxın etikası”, “Böyük etika”, “Evdem etikası” əsərlərində işlədilmişdir. Lakin etikanın banisi digər yunan filosofu Sokrat (e.ə.469-399) sayılır.

Azərbaycanda müdrik fikir sahiblərindən Bəhmənyar (993-1066), Nizami, Xaqani, Tusi Asif Ata əxlaq nəzəriyyəsi haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Fəlsəfi elmlər sistemində mühüm yer tutan etika insan id-

rakının ən qədim sahələrindən olan **əxlaq** haqqında elmdir. Hələ ibtidai dövrdə insanların müəyyən adət-ənənələr, qaydalar, qadağalar və s. formada mövcud olan münasibətləri zaman keçdikcə mürəkkəbləşir, yeni məzmun kəsb edirdi. Bu münasibətlər ibtidai insanların dünya haqqında təsəvvürlərini təşkil edən totemizm, animizm, fetişizm və magiyanın təsiri altında dəyişirdi. Həyat fəaliyyəti prosesində inkişaf edən bu təsəvvürlər əsəti fəlsəfəsinin formalaşmasını təmin etdi. İlk sınıflı cəmiyyətdə insanların şüuru xeyli irəliləyərək əsətiri yaratsa da, Qədim dövrə xas olan mifoloji dünyagörüş hələ yalnız «fəlsəfənin kandarına» çatmaqda idi. Bununla belə, sinkretik (bölünməmiş) mifoloji dünyagörüş dünya haqqında tam təsəvvür yaranmadan, dünyanı bütöv, küll halında öyrənən fəlsəfi dünyagörüşün sələfi oldu. Sinkretik mifoloji dünyagörüş insanların siyasi, hüquqi, dini, elmi, fəlsəfi, əxlaqi, estetik və s. görüşlərini vəhdətdə əks etdirirdi.

Tam fəlsəfi dünyagörüş isə məhz antik quldarlıq dövründə formalaşdı. Qədim Hindistan və Çində əsas qoyulmuş müxtəlif fəlsəfi sistemlər məhz antik dövrdə bitkin nəzəriyyə və məktəblər şəklinə düşərək sürətlə inkişaf etməyə başladı. Mifoloji dünyagörüşün fəlsəfi dünyagörüşə keçə bilməsinin əsas səbəbi fəlsəfənin «əsas məsələsinin» konkretləşməsi oldu. Dünyanın necə yaranması, insanın ölümü, həyatı və s. kimi suallar insanları hələ qədim dövrdən maraqlandırsa da, o zaman onlar bu problemlərə sırf mifoloji aspektdən yanaşır, bunları fəlsəfi cəhətdən nə ümumiləşdirə, nə də dərk edə bilirdilər. Bu problemlərə fəlsəfi münasibətin bəslənməsi bütün dünyada demək olar ki, eyni vaxtda – təxminən e.ə. I minilliyin ortalarında (b.e.ə.VII əsrdə) baş verdi. Məhz bu dövrdə Hindistanda, Çində fəlsəfi məktəblər yarandı və tezliklə bu dalğa antik dövrü bürüdü. Müxtəlif fəlsəfi suallarla dolu olan «Avesta» da məhz bu zaman kəsiyində meydana gəldi. Beləliklə, fəlsəfənin əsas məsələsinin 2 tərəfini təşkil edən «dünya nədən yaranıb» və «dünyanı dərk etmək mümkündürmü» sualları konkretləşərək fəlsəfi dünyagörüşün təməlini qoydu. Bu dövrə fəlsəfə tarixində

K.Yaspersin sözü ilə «məhvər xətti» və ya «ox xətti» deyilir. Sanki Tanrı insan idrakında sıçrayış etmək məqsədilə dünyanın hər yerində eyni zamanda «ağıllı başlar» yaratdı. Bu başlar cəmiyyəti irəliyə aparmalı və bəşəriyyəti Allahın ona bəxş etdiyi maddi və mənəvi sərvətlərə yiyələnməyə nail olmaq yollarını göstərməli idi. Bu yollar ictimai təcrübə, əmək və mövcud elmlərin nailiyyətlərinə yiyələnməkdən keçirdi. Əsasən fundamental təbiət elmlərinin rüşeymləri mövcud olan Qədim dövrdə fəlsəfənin «əsas məsələsinin» 1-ci tərəfinə - «dünya nədən yaranıb» probleminə istinad edilsə də, sonrakı mərhələ olan Antik dövrdə bu problemin həmçinin ikinci tərəfi – yəni «dünyanı dərk etmək mümkündürmü» sualı da filosofların diqqət mərkəzində oldu. Antik dövrün ilk fəlsəfi məktəbi olan Milet məktəbinin nümayəndələri – Fales, Anaksimandr, Anaksimən (e.ə. VII əsr), sonrakı dövrdə pifaqorçular (e.ə.VI əsr), daha sonra Heraklit, Demokrit, Empedokl və b. əsasən obyekt-subyekt (yəni dünya-insan) münasibətləri ilə məşğul olur, dünyada baş verən bütün hadisələri kosmosla əlaqələndirirdilər. Bugünkü mənasından daha geniş olan «antik kosmos» anlayışına kosmosla yanaşı təbiət, hətta insan aid idi. Yalnız təbiəti təhlil etməklə məşğul olan filosoflar üçün kosmos ön planda, insan isə arxa planda idi. Dünyaya bu cür yanaşma sonradan «kosmologizm» adlandırıldı. Bu hal e.ə. V əsrədək davam etdi.

Dünyanın mahiyyətini anlamağa çalışan filosoflar fəlsəfənin ənənəvi problemləri olan «dünya necə yaranıb», «dünyanı dərk etmək mümkündürmü», «dünyanı dərk etmək yolları hansılardır» və s. ilə yanaşı, «insanın dünyada mövqeyi», «insanın həyatı», «cəmiyyətdə fəaliyyəti», «ictimai mahiyyəti», «birgə yaşayış normaları» kimi həyat əhəmiyyətli suallara da cavab axtarmağa başladılar. Artıq filosoflar yalnız obyekt-subyekt (təbiət-insan) münasibətləri ilə deyil, həm də subyekt-subyekt (insan-insan) münasibətləri ilə də maraqlanırdılar. Bu problemin sürətli inkişafı e.ə. V əsrdən, Sokratın dövründən başladı. «Kosmologizm» (dünya əhəmiyyətli problemləri kosmosa istinadən izah etməyə çalışmaq) «antropologizmlə» (antropologi-

ya – insan haqqında elmdir, bu nəzəriyyəyə görə artıq kosmos arxa plana, insan ön plana keçir) əvəz edildi. İlk dəfə olaraq Sokrat fəlsəfinin səmtini «göylərdən yerə» endirdi. «Əxlaq nəzəriyyəsi» haqqında təlim yaradan Sokratın fikrincə idrakin əsas məqsədi özünüdərk etmədir. Sokratın məşhur «öz özünü dərk et, onda insanları və allahları da dərk edərsən» ifadəsi müasir fəlsəfə və psixologiya üçün də aktual olaraq qalırdı. Sokratın işlətdiyi «allahları» ifadəsi «politeist» ideologiyanın hökm sürdüyü dövr üçün xarakterik olsa da, biz Sokratın yazılı əsəri olmadığını nəzərə alıb, bu dahi filosofun həmin sözü cəm deyil, tək halda, yəni «Allahı» kimi işlətməsi ehtimalını da istisna etmirik. Beləliklə, insan, onun taleyi, həyatdakı mövqeyi, idraki, özünüdərk etməsi fəlsəfədə mühüm yer tutdu. İnsanlar arasında müxtəlif ictimai münasibətlərin formalaşması, məsələn, xeyirxahlıq, qarşılıqlı hörmət, əməyə tələbat, bəşəriyyətə xidmət etmək istəyi, dərin və incə hisslər və s. sosial münasibətlər sistemində mühüm yer tutan və əxlaqi münasibətləri öyrənən «Etika»nın da fəlsəfinin tərkibinə daxil olan digər elmlər kimi inkişaf edərək müstəqil elmə çevrilməsinə səbəb oldu. Fəlsəfi dünyagörüşə daxil olan, yəni dünyanı fəlsəfi cəhətdən dərk etmə vasitəsi olan təbiət elmləri, məsələn, riyaziyyat, zoologiya və s. inkişaf edib fəlsəfədən ayrıldıqdan və müstəqillik əldə etdikdən sonra daha fəlsəfi elm sayılmadığı halda, etika, estetika, dinşünaslıq və s. kimi ictimai elmlər fəlsəfədən ayrıldıqdan sonra da fəlsəfi elm olaraq qalır. Çünki bu ayrılma həmin elmlərin fəlsəfi xarakter daşmasına mane olmur. Onların bir-biri və fəlsəfə ilə həm dünyagörüş, həm də mifoloji bağlılığı əvvəlki kimi mövcuddur.

Əxlaq haqqında elm olan «Etika» fəlsəfinin insan həyatının praktik məsələləri ilə daha çox bağlı olan sahəsidir. O, insanın gerçəkliyə əxlaqi münasibətlərinin qanunauyğunluqlarını, cəmiyyətin əxlaqi şüurunun strukturunu, insanların əxlaqi təcübəsini, əxlaqi görüşlərini, insan əməllərinin məqsədini, insanın rəftarını idarə edən motivləri, onların mənəvi qiymətləndirilməsinin obyektiv meyarını aydınlaşdırır. Etika «insanın davra-

nışı necə olmalıdır», «insan hansı mənəvi keyfiyyətə malik olmalıdır», «hansı normaları rəhbər tutmalıdır» kimi suallara cavab verməyə çalışır.

Əxlaq nəzəriyyəsi olan «Etika» xeyir, şər, ədalət, borc kimi kateqoriyaların münasibətini təhlil edir, mənəvi hisslər, emosiyalar, vərdislər, adət və ənənələri nəzərdən keçirir. «Etika» insanın sirlərinə, onun digər insanlarla və bütün dünya ilə münasibətlərinə, insan varlığının ən dərin problemlərinə müraciət edir. Beləliklə, «Etika» əxlaqa və əxlaqi dəyərlərə aid hər nə varsa, hamısını öyrənir. Lakin «Etika» nə əxlaqı, nə onun prinsip və normalarını, nə də yeni davranış qaydalarını yaratmır, o yalnız bunların mənbəyini və mənşəyini tədqiq edir, insanın davranışı ilə əlaqədar əxlaqi qiymətləndirmənin xarakter və mahiyyətini öyrənir, bunları ümumiləşdirir və sistemləşdirir, əxlaq nəzəriyyələrini formalaşdırır. «Etika» yalnız bu və ya digər hallarda necə hərəkət etmək lazım olduğunu öyrədən normativ elm yox, həm də mürəkkəb və ziddiyyətli əxlaqi münasibətlərin və əxlaqın təbiətini öyrənən nəzəri təlimdir. Aristotel «Nikomax etikası»nda (3, I kitab, I fəsil) yazır ki, «Etika»nın əsas məqsədi bilik yox, əməldir.

Digər fəlsəfi elmlər kimi «Etika» da anlayış və kateqoriyalar sistemindən istifadə edir ki, bunlar vasitəsilə gerçəkliyin ayrı-ayrı detalları, tərəfləri deyil, gerçəklik bütövlükdə əks etdirilir. Məsələn, «həqiqəti danışmaq xeyirxahlıqdır» mühakiməsi bütün adamlara və cəmiyyətə aid ola bilər. «Etika» özünəməxsus, ənənəvi kateqoriyalar olan xeyir və şər, ədalət və s. ilə bərabər, həmçinin əxlaqi şüür, əxlaqi fəaliyyət, norma, məqsəd, münasibət və s. kimi universal anlayışlardan da istifadə edir.

Əxlaqdan bəhs edən «Etika» yunanca «ethos» (tələffüzdə etos kimi də işlətmək olar) sözündən olub, etimoloji mənası adət, ənənə, xarakter, vərdiş, davranış, temperament deməkdir. Əvvəllər isə, məsələn, Homerin «İliada» əsərində bu söz yurd, birgəyaşayış məskəni mənasını verirdi. Antik fəlsəfədə o, hər hansı fiziki və ya sosial hadisəni bildirərək, terminoloji mənada işlənirdi. Məsələn, Empedokl ilkin ünsür etosu, Heraklit insan

etosu haqqında danışır.

Etosun mənşəyi belə bir müşahidənin nəticəsi olmuşdur ki, insanların adətləri və xarakterləri birgəyaşayışda formalaşır.

«Etikanın» həm termin, həm də ayrıca elm kimi yaranması Aristotelin adı ilə bağlı olsa da, bu prosesin formalaşması çox-çox əvvəllərə aiddir. İbtidai dövrün dini təsəvvürləri, əsatirlər, nağıllar, atalar sözləri, zərhməsəllər insanın təbiətə münasibətini, insanın dünyadakı mövqeyini, insanlar arasındakı münasibətləri özünəməxsus şəkildə dərk etmək və əks etdirmək üçün ilk təşəbbüs idi. E.ə. I minilliyin ortalarında cəmiyyətdə baş verən qlobal siyasi dəyişikliklər, qəbilə-icma münasibətlərinin, köhnə adət-ənənələrin sıxışdırılması, dövlətin möhkəmlənməsi və hakimiyyəti öz əlinə alması yeni baxışların, idealların və insanlar arasındakı yeni münasibətlərin formalaşmasına tələbat yaratdı. Bu dövrdə qədim Hindistanda, Çində və Yunanıstanda müxtəlif etik nəzəriyyələr meydana gəldi. Bu ideyaların müəllifləri sırasına Hindistanda Budda, Çində Konfutsi, Yunanıstanda sofistlərdən Hippi, Antifont, sofistlərin müasiri və rəqibi Sokrat, onun şagirdi Platon («Protaqor», «Menon», «Evtifron» və s. əsərləri), Platonun şagirdi Aristotel, stoiklərdən Zenon, Seneka, Epiktet və b. idi.

İlk dəfə olaraq Aristotel «ethosu» həm isim – «etika», həm də sifət – «ethikos» kimi işlətdi. O, «ethosu» «insanların adət etdikləri yaşayış məskəni», daha sonra isə sadəcə olaraq «adət», «vərdiş», «xarakter», «temperament» kimi mənalardan uzaqlaşdıraraq insan keyfiyyətlərini, insanın fərdi xüsusiyyətlərini ictimai əxlaqın müəyyən adət edilmiş formaları ilə vəhdətdə nəzərdən keçirən «etik» – «ethikos» şəklinə saldı. Aristotelin fikrincə bu keyfiyyətlər «etik fəzilətlər» olub, «Etika»nın əsas tədqiqat obyektini təşkil edir. Etik fəzilətlər insanın xarakterinin, temperamentinin xüsusiyyətləri, həmçinin qəlbinin keyfiyyətləridir. Onlar, bir tərəfdən, bədən xüsusiyyətlərinə aid olan affektlərdən, digər tərəfdən isə əqli xüsusiyyətlərə aid fəzilətlərdən fərqlənir. Buna misal olaraq prof. Ə.Hüseynov qor-

xunu təbii affekt, yaddaşı əqlin xüsusiyyəti, sadəliyi, mərdliyi, əliaçıqlığı xarakterin xüsusiyyətləri hesab edir. Bu haqda biliklərin və etik fəzilətlərin məcmusunu bildirmək məqsədilə Aristotel məhz «etika» terminini irəli sürmüşdür. Adında «etika» sözü olan ilk əsərləri də Aristotel yazmışdır: «Nikomax etikası», «Evdem etikası», «Böyük etika». Etik problemlər Aristotelin digər əsərlərində də mərkəzi yer tutur. Məsələn, «İkinci analitika», «Politika», «Ritorika» və s. əsərlərdə Aristotel etika haqqında əsasən 3 mənada söhbət açır: 1) etik nəzəriyyə; 2) etik kitablar, 3) etik təcrübə. Əsərlərin adlarının məhz «etika» sözü ilə bağlı olması ənənəsi Aristoteldən sonrakı dövrlərdə də davam edir. Məsələn, orta əsr fransız ilahiyyatçısı və filosofu Pyer Abelyarın (1079-1142) «Etika və ya özünü dərk et» əsəri, fəlsəfəsinin əsas hissəsini etik nəzəriyyələrin işlənməsinə həsr edən və əslən yəhudi olan XVII əsr holland filosofu Benedikt Spinozanın (1632-1677) ömrünün sonunda, yəni 1677-ci ildə yazdığı və ölümündən sonra çapdan çıxan «Etika» əsəri, irrasionalizmin nümayəndəsi olan alman filosofu Eduard Qartmanın (1842-1906) 1898-ci ildə yazdığı «Etik oçerklər» kitabı buna misaldır.

«Etika» sözünün tarixi bir daha Roma zəminində təkrar olunur. Romalılar, xüsusən də Siseron yunan təcrübəsinə və birbaşa Aristotelə istinad edərək, öz dediyi kimi, latın dilini zənginləşdirmək məqsədilə Aristotelin yunan dilində olan «etik» anlayışından «moralis», yəni «əxlaqı» terminini yaratdı. O, bunu tək halda «mos», cəm halda «mores» kimi işlədib ki, bunlar da yunanca olan «ethos» sözünün birbaşa latın analoqudur. Bu haqda Siseron «Tale haqqında» adlı əsərində (I kitab, I fəsil) yazaraq əxlaq fəlsəfəsindən danışır və bu zaman Aristotelin «Etika» adlandırıdığı biliklər sistemini nəzərdə tutur. Öz yunan sələfi kimi xasiyyət, adət, xarakter, davranış, xassə, qanun, göstəriş, dəb (moda), paltar biçimi (fasonu) mənalarını verən «moralis»dən sonralar, eramızın IV əsrində latın dilində «moralitas» – əxlaq termini yaranır ki, bu da yunan «etika» termininin latın ekvivalentidir.

Beləliklə, yunan dilindəki «ethika» və latın dilindəki «moralitas» sözləri etimoloji məzmununa görə birbirinə uyğun gəlir. Bunlar xalq şüuru ilə deyil, tədqiqat məqsədilə süni surətdə yaradılmışdır. Bu gün dünyanın bir çox ölkələrində «etika» və «moral» (əxlaq) sözləri geniş yayılmışdır. Müasir etika yalnız fəlsəfənin digər bölmələrini deyil, həmçinin psixologiya, pedaqogika, tarix, etnoqrafiya, sosiologiya, dinşünaslıq, estetika, arxeologiya və hətta biologiya ilə sıx əlaqədə inkişaf edir.

Həyata hazırlanan hər bir gənc gələcəyin mütəxəssisi kimi yetişməlidir. Gələcək işində onun qarşısında humanist və mədəni rəftar bir vəzifə kimi dayanacaqdır. Bu məsələ xüsusilə insanlarla daha fəal təmasda olan polis işçilərinin qarşısında duran şərəfli məsuliyyətdir. Bütün bu problemlərin elmi-nəzəri izahı etika elminin payına düşür.

Etikaya müxtəlif təriflər verilmişdir:

- 1. Etika - insanların əxlaq və davranışı haqqında elmdir.**
- 2. Etika – insanların hərəkətlərini qiymətləndirən xüsusi bir elm sahəsidir.**
- 3. Etika – insanların münasibətlərinin, onların ünsiyyətlərinin xüsusi tənzimləyicisidir.**

Cəmiyyətin həyatını münasibətlər sistemi kimi təsəvvür etmək olar. Cəmiyyətin üzvləri gündəlik həyatlarında bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa çalışırlar və çox zaman buna sadəcə desək, məcburdurlar. Bu mənada etikanı çox zaman praktik həyat fəlsəfəsi də adlandırırlar.

Müasir etikanın banisi ingilis alimi C. Mur qeyd edirdi ki, insanların hansı hərəkətlərinin doğru-etik, hansı hərəkətlərinin yanlış qeyri-etik olmasını müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə “Xeyir” və “Şər”in nə olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu iki anlayış etik mühakimənin əsas elementləri-əsas ölçü vahidi olmaqla etika elminin məğzini təşkil edir.

Beləliklə, bütün bunları əsas tutaraq, etikanın əsas predmetinin əxlaq olmasını göstərmək olar. Etika elminin əsas problemi isə Xeyir və Şərdir. Hər bir insan etika və əxlaq haqqında belə desək, gündəlik təsəvvürlərə malikdir. Lakin etika anlayışı

konkret elmi nəzəriyyədən ibarətdir. İlk ədəb qaydaları, əxlaq normaları qədim dövrdən günümüzdə qədər uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Peşə etikası, yaxud peşə əxlaq və peşə ədəb qaydaları, hər bir peşənin xüsusiyyətindən asılıdır. Adətən bu anlayış hər bir peşənin şərəfindən, vüqarından asılı olur. Peşə üzrə əxlaq normalasının nə dərəcə zəngin olması işin son nəticəsində bilinir. Yəni, hər bir şəxsin əməyə münasibəti, insanpərvərliyi, üzərində düşmüş vəzifəni nə dərəcədə namus və vicdanla yerinə yetirməsi ilə ölçülür. Hər bir peşənin, hər bir əmək növünün ləyaqətini, onun şərəfini, həmin peşə və əməkdə biliavasitə iştirak edənlər qorunmalıdırlar.

Əgər həkimlik peşəsinin etikasını götürmüş olsaq, görürük ki, həkimlərdən insanpərvərlik əxlaqının olması daha çox tələb olunur. Çünki onlar bir xəstəni digər xəstədən fərqli tutmalıdırlar. Həkim xəstənin cəmiyyətdə tutduğu yerindən, dövlətli yaxud kasıblığından asılı olmayaraq eyni münasibətlə kömək və müalicə etməlidir.

Hüquq ixtisası üzrə mütəxəssislər isə daha vicdanlı, qeyri-satqın, qanunların qorunmasında prinsipial olmaq, qanun qarşısında eyni bərabərlikdə məsuliyyət daşıma prinsiplərinə riayət etmək əməllərində xüsusilə nümunəvi olmalıdırlar.

Təqsiri sübuta yetirməyə qədər insanı günahkar hesab etmək yəni günahsızlıq fərziyyəsi (prezumpsiyası) hüququn ən insanpərvər nümunələrindən biridir. Hüquqşünasdan tələb olunur ki, o hətta qanun pozan şəxsiyyətə qarşı da insanpərvər olmalıdır. Günahkara müdafiə olunmuş üçün hər cür şərait yaratmalıdır. Qanunların gücündən istifadə edib cinayətkarı tək cəzalandırmaq deyil, onu tərbiyələndirmək, islah etməyi də bacarmalıdır.

Beləliklə, bizə aydın oldu ki, insanpərvərlik xüsusiyyəti hər bir kəsin şəxsi keyfiyyətini göstərir. İnsan müəyyən şüur səviyyəsində dərk edə bilir ki, o öz insanpərvərliyi ilə başqaları qarşısında müəyyən məsuliyyət daşıyır. Bir çox qaydalar, zaman keçdikcə ənənəyə çevrilir sonra isə bir adət şəklini alır.

Dediklərimizdən belə aydın olur ki, mənəviyyat, əxlaq qaydaları tarixi hadisədir. Odur ki, bütün insanlar üçün daimi, dəyişməz, sabit əxlaq və ədəb qanunları yoxdur və ola da bilməz. Əxlaq və ədəb qaydaları müəyyən qanunlar əsasında və dini təlimatlar üzrə yaradılıb möhkəmlənir. Əxlaq və ədəb qaydaları nəzəriyyəsi belə yaranmışdır.

Bəs etika-əxlaq nəzəriyyəsi nəyi öyrədir?

Bu nəzəriyyə insanların tarix boyu dəyişilən münasibət prinsiplərini və qanunlarını öyrədir. Yuxarıda qeyd olunanları ümumi fikrə cəm etdikdə belə qənaətə gəlmək olar ki, bütün bunlar insanların həyat proseslərinin nəticəsində əmələ gəlmişdir. Bəs əxlaq qaydalarının özü nədən ibarətdir. Onun quruluşu necədir və vəzifələri hansılardır.

Əxlaq qaydalarının quruluşu aşağı kimidir:

- a) şüur əxlaqı;
- b) rəftar əxlaqı;
- c) münasibət əxlaqı.

Şüur əxlaqı – şüurun normasıdır, nümunəsidir, ölçüsüdür, təlimatıdır. Bir sözlə norması, nümunəsi, ölçüsü müasir həyatda qüvvədə olub, qiymətləndirilən şüur norması, nümunəsi və ya ölçüsü ilə uyğun gəlsə, deməli həmin şəxsin şüur əxlaqı düzgündür və o bəyənilir.

Şüur əxlaqı həmçinin emosiyaları, həyəcanı, hissiyyatı da təmsil edir. Məsələn: Şəxsi hissiyyatı, dostluğu, vətənpərvərliyi, insanpərvərliyi, sevgini, istəyi, qəzəbi və sairəni təmsil edir. Rəftarın vahidi isə əməldir. Yəni, insanın rəftarı onun etdiyi əməlləri ilə ölçülür. Əməllər isə pis də ola bilər, yaxşı da. Odur ki, əmələ qiymət verməkdən ötrü onun tarixin hər dövrü üçün qüvvədə olan əxlaq normaları ilə fərqləndirmək lazımdır.

Deməli əxlaq münasibətlərin mənasını şəxsiyyət ilə cəmiyyətin münasibəti kimi başa düşmək lazımdır ki, özü də bu işdə şəxsiyyətlə cəmiyyətin uyğunlaşmış birgə mənafeyi əsas götürülməlidir. Əxlaq qaydaları öyrəniləndikdə etika, psixologiya, pedaqogika, estetika, tarix, arxeologiya və etnoqrafiya (yəni xalq-

ların maddi və mənəvi mədəniyyətlərini tədqiq edən elm) kimi elmlər çox köməklik edir.

Bəs (etika) – əxlaq nəzəriyyəsi hansı məsələləri həll edir?

- 1. Əxlaq qanunlarını və onların inkişafı və möhkəmləndirilməsi yollarını öyrədir.**
- 2. Əxlaqi tərbiyə üzrə müxtəlif şəraitdə rast gələn (ailədə, məktəbdə, istehsalatda) həyatı təcrübələri öyrədir və ümumi nəticələr çıxarır.**
- 3. Əxlaqa aid elmə zidd olan nəzəriyyələri kəskin ifşa edir.**
- 4. Əxlaq qaydalarında olan xeyr, şər, borc, vicdan, ədalət və sairə kimi məsələlərə baxır.**

Biz bilirik ki, etikanın başlıca kateqoriyaları yuxarıda göstərilənlər içərisində əsas yer tutur, xeyr və şər yaxşı və pis, mənəvi borc vicdan, namus, ləyaqət hissi.

Xeyir və yaxşı anlayışı bütün ictimai hadisələrin mənən qiymətləndiril-məsinə başlıca amil olub, əxlaqi və müsbət keyfiyyətləri özündə cəmləşdirir. Xeyir, yaxşı insanların xoşbəxtliyinə, firavanlığına doğru yönəldilmişdir. Şər və ya pisə isə əksinə olaraq xoşbəxtliyin və firavanlığın ziddinə olub, mənəvi zənginlikləri məhv edir.

Etika və əxlaqın əsas kateqoriyaları olan yaxşı və pis cəmiyyətin bütün dövrlərində öyrənilmişdir. Yaxşı və pis anlayışlarının mənşəyi və məzmunu uzun illər boyu bir çox filosof, pedaqoq, psixoloq və mütəfəkkirlər arasında ciddi mübahisələr doğurmuşdur. Onlar insanın davranış qaydalarında hasil cəhətin yaxşı, hansının pis olmasına daima cavab axtarmışlar.

Məsələn, yaxşı və pis insana təbiət tərəfindən bəxş edilən daimi bir keyfiyyətdir. İnsan təbiət etibarını ilə nə yaxşı, nə də pisdür, çünki insanın yaxşı və pis olması onun bilavasitə düşdüyü mühit və şəraitdən asılıdır. Mənəvi baxımdan yaxşı və pis elə anlayışlardır ki, onların vasitəsilə mövcud hərəkət və davranışlar cəmiyyətin hadisələri nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilərək, cəmiyyətə və hər hansı insana qarşı münasibətdə bildirilir. Xeyir və ya yaxşı insanların müsbət davranış və hərəkətləri

olub, cəmiyyətin tərəqqisi naminə bir vasitədir. Məhz buna görə də təqdirəlayiqdir. Mövcud cəmiyyət və sinif tərəfindən qəbul edilməyən bütün qeyri-əxlaqi fikir, hərəkət və davranışlar şər və ya pis anlayışına daxildir. Pis anlayışı həmin elə hadisələrin təsisçisi olaraq qalacaq ki, hansı ki, cəmiyyətin inkişafını ləngidir, ona pis təsir göstərir və kütlələrin yaradıcılıq qabiliyyətlərinə durğunluq gətirir. Bizim dövr üçün şər və pis məfhumu müharibə, düşmənçilik, istismar, aclıq, səfalət, kütləvi işsizlik, yoxsulluq və s.dir. Xalq içərisində xəyanət, qorxaqlıq, qəddarlıq, laqeydlik və bu kimi keyfiyyətlər pis əməllər sayılır. Tarixən xeyir və şər anlayışı dəyişkən və nisbi xarakter daşımışdır. Belə ki, bir dövr üçün yaxşı sayılan, digər dövr üçün şər anlayışı olmuşdur. Məsələn: ibtidai icma quruluşu dövründə belə bir adət mövcud idi ki, xəstə, zəif və əmək üçün yararsız olan icma nümayəndələri öldürülürdü, çünki onların yaşaması icmanın həyatı üçün maddi cəhətdən çətinliklər törədirdi. Belə bir hərəkət o dövr üçün məqsəduyğun sayılırdı. Eyni zamanda ibtidai icma dövründə düşmənin məhv edildikdən sonra yeyilməsi də normal hal idi.

Başqa bir misal, hannibalizm mahiyyət etibarilə həmin dövr üçün ona görə yaxşı sayılırdı ki, belə bir hərəkət qəbiləni aclıqdan xilas edirdi.

Tədricən, cəmiyyətin oturaq həyat tərzinə keçilməsi, əmək alətlərinin hazırlanması, maldarlıq, əkinçilik kimi həyat tələbatlarının meydana gəlməsi insanlara qarşı olan münasibətin də dəyişməsinə təsir göstərdi. İcmanın ağsaqqallarına hörmət edilməyə başlandı, çünki onlar böyük həyat təcrübəsinə malik olduğundan qəbilənin istər təsərrüfat, istərsə də ictimai işlərində məsləhətçi idilər.

İnsan əkinçilik və maldarlıqla məşğul olduqda ona bol məhsul əldə etmək üçün çoxlu işçi qüvvəsi lazım olurdu, ona görə də döyüşlər zamanı əsir düşənlər tədricən qula çevrilirdilər. Yeni tarixi keçid dövrü ilə əlaqədar olaraq qannibalizm qeyri-mənəvi anlayış kimi meydana çıxır. Buradan da belə aydın olur ki, deməli cəmiyyətdə mövcud olan pislik anlayışı heç

bir fəvqəltəbii qüvvə tərəfindən əvvəlcədən müəyyən edilməmişdir, bu hərəkət məhz cəmiyyət daxilində yaranaraq, insanları bir-birinə qarşı qoyan cəhətdir.

Sual 2. Etika-əxlaq nəzəriyyəsi

Şəxsiyyətin tərbiyə edilməsində onun mənəvi cəhətlərinə üstünlük verilməlidir, çünki insan özünə, iş və hərəkətlərinə qarşı münasibətdə mənəvi məsuliyyət daşıyır. Bu da insan qarşısında ciddi tələbkarlıq olduqda həyata keçə bilər, məhz belə tələbkarlığın arxasında mənəvi və vəzifə borc kateqoriyaları dayanır. Mənəvi və vəzifə borcu, şəxsi ləyaqət hissi vicdan anlayışları DİO əməkdaşlarının mənəvi etik şüurunda tənzimlənen əsas hərəkətverici qüvvədədir.

Vəzifə borcu mənəvi etik şüurun başlıca təkanvericisi olub, ictimai tələbat və fərdi təşəbbüskarlıq doğurur. İnsan ictimai varlıq olaraq müəyyən bir qrupun – ailənin, nəslin, sinfin, millətin və əmək kollektivinin üzvüdür. İnsanı bu qruplarla ümumi iş birləşdirir, belə ki, insan ümumi nemətlərdən istifadə edərək kollektiv tərəfindən mühafizə olunur.

Bütün bunlar insanın mənsub olduğu qrup qarşısında məsuliyyətə sövq edir və bu da artıq ictimai zərurətdir. İctimai münasibətlər sistemində insanın daşdığı vəzifə borcu bir neçə qollara ayrılır: peş, hərbi, polis, yoldaşlıq, beynəlmiləçilik və ailədə.

Mənəvi borc - ictimaiyyətin rəyi əsasında formalaşır. Vəzifə borcuna cəmiyyət tərəfindən verilən tələblər ayrılıqda fərdin istək və maraqları ilə həmişə uyğun gəlmir. Buradan da bunlar arasında ziddiyyət yarana bilər. Bu hal təbiidir. Hər şey ən əvvəl insanın əqidəsindən asılıdır.

Əgər insan daşdığı vəzifə borcu qarşısında zərurəti dərk edibsə, bu halda həmin zərurət məcburi deyil, könüllü olaraq qəbul edilir.

Beləliklə, ictimai vəzifə borcu insan şüuruna daxil olaraq,

orada şəxsi tələbat kimi özünə yer tapır. Bu zaman insana daha onun vəzifə borcunu xatırlamaq lazım gəlmir, o artıq özü bu zərurəti dərk etmişdir. Bəzən şəxsiyyətin öz vəzifə borcunu yerinə yetirməsi onu öz vicdanı, bütöv bir xalqın marağı və bəşəriyyət ilə qarşı-qarşıya qoyur.

Mənəvi vəzifə borcu daşıyan insanlar fəal, işgüzar və sosial ədalətsizliyə qarşı mübarizdirlər.

Bu məsələ 2 mənalıdır, əvvəla onu qeyd etmək lazımdır ki, hüquq pozuntusu törədən adamlar çox vaxt öz borclarını unudaraq, ancaq öz hüquqları haqda fikirləşirlər və belə edirlər ki, mənəvi borc hissi, şəxsiyyət azadlığına mane olur, onu məhdudlaşdırır. Bu cür düşünmək, təsəvvürə malik olmaqdır. «Bu da hər şey mənim istədiyim kimi olmaq deməkdir. Belə bir adam zəif iradəlidir, o özünü idarə etməyi bacarmır və bunu istəmir də. Bu tip adamlar öz istək və arzularını unudurlar.

Hər bir insanın ictimaiyyətə münasibəti onun malik olduğu hüquq və vəzifələrin sayı ilə müəyyənləşdirilir. O öz hüquqlarından vəzifə və borclarının öhdəsindən gəldikdən sonra istifadə edə bilər. O şəxslər ki, ancaq hüquqları və əyləncələri haqda düşünürlər və malik olduqları vəzifə borclarını yerinə yetirməkdən boyun qaçırırlar, bu cür şəxslərə qarşı ictimaiyyət məcburi ölçülər tətbiq edir.

Bəs nədir namus və ləyaqət hissi?

Namus – insanın daxilən qavranılan bir keyfiyyəti olub, onun xidmətlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və ictimai yönümünü (nəpərim) ifadə edir. Həmçinin də namus anlayışı ictimaiyyət tərəfindən şəxsiyyətə verilən obyektiv qiymətdir.

Şəxsi ləyaqət hissi də insanın daxilindən gələn fərdi keyfiyyət olub, bütünlüklə cəmiyyət və ayrı-ayrı insanlar üçün əhəmiyyət kəsb edir. Namus və ləyaqət hissi də etikanın başqa kateqoriyaları kimi tarixən ictimai-iqtisadi formasiyaların dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq keçici xarakterə malikdir. İnsanın özünə hörmət etməsi qabiliyyət və bacarıqlarının üzə çıxması onun əməyi də aldığı təhsil ilə ifadə olunur.

Əmək – gələcək nəsillər və cəmiyyət qarşısında namusla

yerinə yetirilən vəzifə borcudur. İnsan özündə şəxsi ləyaqət hissini tərbiyə etməli və ətrafdakı insanlara da hörmətlə yanaşmalıdır. Özünə hörmət edən insan başqalarına da eyni hörmət bəsləməlidir. Başqasının şəxsiyyətinə olunan hörmət cəmiyyət daxilində olan insanın mənəvi qüvvəsi deməkdir. İnsanın qayğıkeş və xeyirxah olması başqalarına qarşı münasibətdə diqqət və hörmət bəsləməsi həmin adamın yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik olmasına sübutdur. Bu keyfiyyətlər eyni zamanda insanda insanın daxili mənəvi mədəniyyətini də xarakterizə edir. Müstəqil, demokratik cəmiyyətin yaranmasında qarşılıqlı hörmət insanların namus və ləyaqət hissini təsdiqləyən başlıca amillərdə əlaqədardır. Belə bir cəmiyyət üçün böhtan, laqeydlik, eqoizm, dələduzluq, bürokratiya, rüşvətçilik və bir sıra bu kimi keyfiyyətlər qəbul edilməz və qeyri-əxlaqi əhəmiyyət kəsb edir.

Şəxsi ləyaqət hissini tərbiyə edilməsi, onun yoldaşlarına qarşı münasibətində, işdə, mübarizədə və təhsildə hörmət etməsi təlimdə əsas cəhətlərindən biridir. Belə bir söz var ki, «Sadəlik insanın yaraşığıdır». Bu mənəvi keyfiyyət bütün insanlarda olmalıdır. Sadəlik birinci növbədə öz xidmət və qabiliyyətlərini nümayiş etdirmək arzusunda uzaq olmaq deməkdir, həmçinin də olmayan bir şeyi öz üzərinə götürmək, bunu başqalarının nəzərində böyütmək bacarığına malik olmamaq deməkdir.

Şöhrət və məşhurluq - rahatlıq olmayıb, demək olar ki, əzab-əziyyətdir. Hər zaman özünə qarşı tələbkar olub, özünü ələ almağı bacarmalısan. Şöhrət çətinliklə qazanılıb, lakin çox tez də əldən gedə bilər. Əgər insanda həqiqətən də özünə nəzarət və ictimaiyyət qarşısında məsuliyyət hissi şəxsi ləyaqət hissi güclüdirsə, o zaman heç bir şöhrət onun başını dumanlandıra bilməz, əmin olduğu kimi də qalar.

Düzgün həyat yolu seçmək, qüvvə və bacarığını dünyada, nə vacib əməllər uğrunda mübarizəyə həsr edə bilmək xeyli dərəcədə insanı öz əxlaqi borcunu necə düşməsindən asılıdır. Aydın dərk edilmiş, vərdişə çevrilmiş, sarsılmaz inam və əqidəyə əsaslanaraq borc hissi insanı ən çətin mübarizələrdən alnıyaçıq;

üzü ağ çıxara bilər. Xüsusən indiki dövrdə, Respublikamızın müstəqillik yollarında öz ilk kövrək addımlarını atdığı bir zamanda hər kəsin öz əxlaqi borcunu daha dərinlən başa düşməsinə və onun tələblərinə ürəkdən əməl etməsinə ciddi ehtiyac vardır. Çünki bunsuz istiqlalyyətimizi möhkəmləndirmək üçün məkirli, arxalı düşmənlərimizin planlarını pozmaq və xalqımızın payına düşmüş sınaqdan uğurla çıxmaq olmaz.

Əxlaqi borc – Vətənin çiçəklənməsi uğrunda mübarizə zəruriyyətiindən irəli gələn və yüksək şüurluluq, dərin daxili tələbat qüvvəsi ilə yerinə yetirilən əsas ictimai vəzifələrin məcmusudur. Əxlaqi borc anlayışını məzmununa həm cəmiyyətin öz üzvləri, qarşısında irəli sürdüyü vəzifələr, həm də adamların cəmiyyət qarşısında daşdığı məsuliyyət hissi daxildir. Əxlaqi borc anlayışının mahiyyətini başa düşmək xeyli dərəcədə əxlaqın əsas məsələsini – şəxsi mənafe ilə ictimai mənafeyin münasibəti məsələsini aydınlaşdırmaqdan asılıdır. Çünki əxlaqi borc kateqoriyasının müxtəlif cəhətlərini izah edən mülahizələr məhz bu heyətdə birləşir.

Cəmiyyətlərin inkişaf tarixinə nəzər yetirsək görərik ki, çox zaman borcla arzu, şəxsi mənafe arasında antoqonizm mövcud olmuşdur. İnsana qayğı hər bir cəmiyyətin ən yüksək prinsipi olmalıdır. O, vətəndaşları geniş siyasi azadlıq böyük sosial hüquqlar verməlidir. Cəmiyyətdə hökmran olan demokratiya isə bu azadlıq və hüquqlardan həqiqətən istifadə olunmasını təmin etməklə yanaşı, həm onların yüksək vətəndaşlıq borcu ilə əlaqələndirilməsinə çalışmalıdır. Bəzən insanda borc duyğusu ilə subyektiv nifrət hissi arasında dərin ziddiyyət əmələ gəlir: vəzifə hissi, borc duyğusu zərərədirsə köməyə çağırır, subyektiv nifrət hissi isə belə bir addımdan çəkindirir. Sağlam əqidəyə, sarsılmaz iradə gücünə malik olan özünü məhdudlaşdırmağı nə pis fikirlərini cilovlamağı bacaran adam, birinci hissi çağırışına cavab verir. Lakin ikinci hissənin çağırışı da hər zaman cavabsız qalmır. Məsələn, şəxsən xoşlamadığı üçün xəstəyə yardımdan imtina edən həkimi və ya eyni səbəbə görə, həyatı təhlükə qarşısında olan vətəndaşa kömək əlini uzatma-

yan polis işçisini bağışlamaq çox çətinidir. Vəzifə borcuna başdansıvdu yanaşmaq da eyni dərəcədə yolverilməzdir. Borcla arzu arasında ziddiyyət bəzən borcun müxtəlif tələbləri arasındakı ziddiyyət şəklində meydana çıxır. Məsələn ictimai borcdan, vətəndaşlıq borcu ilə ailə, xüsusən valideynlər qarşısında borc arasında, cəmiyyət qarşısında ziddiyyətlər ola bilər. Əslində əxlaqi borc şüurunun insan davranışına istiqamət verməsində sözün həqiqi mənasında yalnız o zaman danışmaq olar ki, borcla arzu bir-birinə uyğun gəlməsin, onların arasında müəyyən ziddiyyət olsun, insan borcuna əməl edərkən şəxsi istəyini boğmaq məcburiyyəti qarşısında qalsın. Borcun tələbləri ilə insanın istək və azularının bir-birinə uyğun gəldiyi hallarda onun davranışına borc şüurundan daha artıq vicdan şərəf və ləyaqət hissləri istiqamət verir.

İnsanın müxtəlif arzuları ilə əxlaqi borc arasında ziddiyyətlər əsasən fərdi şüur sahəsinə aid olan ziddiyyətlərdir. Bunlardan köhnə əxlaq normalarının tələbləri ilə yeni dövr əxlaqının tələbləri arasında ziddiyyətlər daha kəskin xarakterə malikdir.

Əxlaqi borc tarixi kateqoriyadır.

Əxlaqi borcu yerinə yetirilməsi həm də şəxsiyyətin meylləri, əqidəsi, iradə gücü və xarakterindən, inam və vərdişlərindən asılıdır. Yəni şəxsiyyətin əxlaqi borca münasibətini aydınlaşdırmaq üçün nəzərə almaq lazımdır ki, o:

a) öz arzu və istəklərini təmin etməyə daha artıq meyllidir, yoxsa ümumi mənafeyi tələblərinə tabe olmağı, daha üstün tutur?

b) əqidəcə saf, xaraktercə bütöv şəxsiyyətdirmi?

c) yerinə yetirməli olduğu borcun həqiqiliyinə, inamının mahiyyətinə, gərəkliyinə onda inam varmı?

ç) güzəştə getməyə, çətinliklərə dözməyə iradəsi çatırmı?

d) borca əməl etmək onda vərdişə çevrilmişdirmi?

Əxlaqi borc qiymətləndirici kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də normativ kateqoriyadır.

Cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesində əxlaq prinsiplərinin rolu daha da artır, mənəvi amilin təsir dairəsi genişlənir və insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin inzibati qaydada tənzim edilməsinin əhəmiyyəti müvafiq surətdə azalır.

Əxlaqi məsuliyyət şəxsiyyətin öz hərəkətlərinin, davranışlarının nəticələrini qabaqcadan görmək və bunlar üçün başqa adamlar, kollektiv, cəmiyyət qarşısında cavab vermək qabiliyyətindən ibarətdir.

Əxlaqi məsuliyyətin mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün onun hüquqi məsuliyyətdən fərqi bilmək lazımdır. Əgər hüquqi məsuliyyət şüurunun yaranması başlıca olaraq qanun qarşısında qorxu hissi ilə əlaqədardırsa, əxlaqi məsuliyyət şüurunun meydana çıxmasına səbəb şəxsiyyətin öz vicdanı qarşısında cavabdehlik duyğusudur. Daha doğrusu hüquqi məsuliyyət əsasən xarici səbəblərlə şərtləndiyi halda, əxlaqi məsuliyyətin səbəbi ən çox insanın öz daxilindədir. Söz vermək – öz üzərinə məsuliyyət götürmək deməkdir. Ona görə də vəd etməzdən əvvəl ciddi götür-qoy etmək, imkanları hərtərəfli ölçüb-biçmək lazımdır. «Hələlik» söz verim, görək sonrası nə olur prinsipini rəhbər tutanlar həmişə acınacaqlı vəziyyətə düşürlər. Əxlaqi məsuliyyət anlayışı bilavasitə işlə, faliyyətlə bağlıdır. Əxlaqi məsuliyyət anlayışının həmçinin, tutumunun pillə-pillə genişləndiyini şahid olaraq, cəmiyyətini hər bir üzvü ona tapşırılan iş üçün bilavasitə məsuliyyət daşmalıdır. Bu da azdır. O, həm də kollektivin hər bir üzvünün hərəkət və davranışı, ümumi işə münasibəti üçün cavabdeh olmalıdır. Kollektivdə əmək fəallığının və ictimai fəallığın aşağı səviyyədə olmasına dözən bir adamın yüksək əxlaqi məsuliyyət hissindən söhbət gedə bilməz. Bu da azdır. Əsil insan hər bir yetkin şəxsiyyət yalnız öz ölkəsinin deyil, bütün dünyanın zəhmətkeşləri üçün bütün tərəqqipərvər bəşəriyyətin mənafeyini müdafiəçi üçün məsuliyyət daşmalıdır.

Digər etik anlayış və kateqoriyalar kimi, əxlaqi məsuliyyət də olduqca mürəkkəb bir hadisədir. Onun mahiyyətini yalnız obyektiv və subyektiv, mütləq və nisbi, ümumi və fərdi, daxili

və xarici ictimai və şəxsi cəhətlərin dialektik vəhdətində dərk etmək olar.

Əxlaqi qiymət zamanı həm hərəkətin baş verdiyi şərait, həm də səbəb, məqsəd, vasitə və nəticə arasındakı əlaqələr nəzərə alınmalıdır.

Əxlaqi qiymət zamanı hərəkətin səbəbini nəzərə almağın əhəmiyyətini belə bir faktdan da görmək olar ki, əxlaqi cəhətdən məqbul sayılan hər bir hərəkət çox vaxt siyasi cəhətdən də məqbul sayılan halda, siyasi baxımdan, ictimai mənafe nöqtəyi-nəzərindən faydalı olan bütün hərəkətlər əxlaq baxımında heç də həmişə məqbul hesab edilmir.

Əxlaqi məsuliyyət tərbiyəsi, ilk növbədə baş verə biləcək məsuliyyətsizliyin qarşısını hələ ilkin halında olduğu zaman almaq zərurətindən irəli gəlir. Daha vacib olan digər cəhət bundan ibarətdir ki, hər bir şəxsi yaradıcılıq imkanlarını aşkara çıxarmaq, onları həm cəmiyyətin, həm də insanın öz xeyrinə istiqamətləndirmək mühüm vəzifələrdəndir. Əxlaqi məsuliyyət digər etik anlayışlardan təcrid edilmiş bir kateqoriya deyildir. Bu kateqoriya ləyaqət, xoşbəxtlik, vicdan, borc anlayışları ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyət əxlaqi məsuliyyət tərbiyəsinin digər müsbət əxlaqi keyfiyyətləri tərbiyəsi ilə birlikdə aparmağı tələb edir.

Əxlaqi borc qiymətləndirici kateqoriya olmaqla yanaşı, həm də normativ kateqoriyadır. Bununla biz hətta beynəlxalq insan hüquqlar standartlarında bunları rast gələ bilərik. Xüsusən BMT-nin polis aid olan prinsiplərdə.

Məsələn: Beynəlxalq insan hüquqları normaları bütün dövlətlər və onların nümayəndələri, o cümlədən polis orqanları əməkdaşları üçün məcburi xarakter daşıyır:

– insan hüquqları insan şəxsiyyətinin ayrılmaz ləyaqətindən irəli gəlir;

– hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşları qanuna həmişə hörmət edir və ona tabedir;

– hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları insan ləyaqətinə hörmət edir və qoruyur, habelə bütün şəxslərin insan hü-

quqların təmin və müdafiə edir;

– hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları;

– hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları insan hüquqlarını dəstəkləyən və müdafiə edən qanunların, məcəllələrin və prinsiplərin pozulması barədə məruzə edir;

– bütün şəxslər qanun qarşısında bərabərdir və hər bir fərq qoyulmadan qanun qarşısında eyni dərəcədə müdafiə olunmaq hüququna malikdir;

– cəmiyyətə xidmət edilməsi və onun mühafizəsi zamanı polis, irqə, cinsə, dinə, dilə, dərinin rənginə, siyasi əqidəyə, milli mənşəyinə, mülki, anadan olma və digər vəziyyətə görə qanunsuz ayırı-seçkiliyə yol vermir;

– qadınların, yeniyetmələrin, xəstələrin, qocaların, eləcə də beynəlxalq insan hüquqları standartlarına uyğun rəftarı tələb edən digər şəxslərin xüsusi vəziyyətinin nəzərə alınmasına yönəldilmiş xüsusi tədbirin polis tərəfindən həyata keçirilməsi qanunsuz ayırı-seçkilik sayıla bilməz;

– polis orqanlarına çıxarış, işə götürmə, təyin etmə və dəstəkləmə siyasətləri qanunsuz ayırı-seçkiliyi hər bir formasından asılı bilməz.

Sual 3. Etika-fəlsəfə təlimlər tarixinin inkişafı

Fəlsəfi təlimlər tarixinin inkişafı göstərir ki, əxlaq təlimi, etika-fəlsəfə ilə birgə inkişaf etmişdir.

Etikanı elm şəklinə rəsmən Aristotel salsada, onun tarixi hələ çox-çox əvəllərdən başlayır. Hələ ibtidai dövrdə insanların davranışını tənzimləyən müəyyən əxlaq normaları və qaydaları mövcud idi. Bunlar müqəddəs sayılır, onlara riayət etməyənlər cəzalandırılır, hətta icmadan qovulurdular. Quldarlıq dövrünə xas əxlaq yalnız azad vətəndaşlar arasındakı münasibətlərə aid idi. Çünki qullar insan hesab edilmirdilər.

Fəlsəfə kimi etika da qədim Şərq ölkələrində inkişaf etməyə başlamışdır. Misir, Babilistan, Hindistan və Çində formalaş-

mağa başlayan etik nəzəriyyələr sonralar Qədim Yunanıstan və Qədim Romada özünün tam ifadəsini tapır.

Qədim **Hindistanda** xüsusi ayin şəkildə mövcud olan əcdadlara münasibət sonralar müxtəlif etik nəzəriyyələrin formalaşmasında müəyyən iz buraxdı. İstər ortodoksal («astika», yəni ved nüfuzunu qəbul edən) – sankhya, yoq, vayşeşik, nyaya, vedanta, mimans; istərsə də qeyri-ortodoksal («nastika», yəni ved nüfuzunu inkar edən) – caynizm, buddizim, lokayata məktəbləri özünəməxsus etik məzmununa malik idi. Vedant etikasına görə (məktəbin adı «Vedin sona çatması» mənasını verir) hər şeyin əsası və başlanğıcı mütləq substansiya olan Brahmanlardır, hər şey ondan əmələ gəlir və ona qayıdır, lakin o, etiqad obyektini yox, abstrakt təfəkkür obyektidir ki, bunun vasitəsilə dindarlar ona qovuşmağa çalışır və bu – yeganə reallıqdır. Bu fəlsəfəyə görə idrakın məqsədi dünya haqqında olan səhv təsəvvürlərdən xilas olmaq, Brahmanda ifadə edilən həqiqətə çatmaqdırsa, əxlaqın məqsədi aldadıcı bağlılıqdan, ehtiraslardan və «yeddi günahdan» (sərxoşluq, sümük oyunları, qadınlar, ovçuluq, çubuq vurma, söyüş və şəxsi mülkiyyət hüquqlarının pozulması) xilas olub təmizlənməkdir. Yalnız xeyirxahlıq nümunəsi olan brahmana bələd olanlar yüksək sərvətlərə nail olurlər.

Xeyirxahlıq 3 əməllə konkretləşdirilir: təmkinli olun, ürəyiyumşaq olun, hədiyyələr edin. İnsanın əxlaqi borcu hər kəs üçün müəyyən edilmiş həyat tərzi qanununa riayət etməkdir ki, buna da dharma deyilir. Vacib fərdi əxlaq qanunu kimi işlənən bu ifadə nəinki Vedant etikası, həm də bütünlükdə Qədim Hind etikası üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu haqda Upanişad və xüsusən də «Manu qanunları»nda ətraflı məlumat verilir. Müxtəlif davranış formaları (həzz, xeyir, borc, xilasolma) müxtəlif kateqoriyalı insanlar üçün (şagird, ailə başçısı, dilənçi, dərviş) başqa-başqa mənalar kəsb edir. Məsələn, həzz kimi xarakterizə edilən cinsi münasibət yalnız ailədə, ər-arvad arasında baş verirsə və övlad dünyaya gətirmək məqsədi daşıyarsa, yalnız o halda əxlaqi məzmununa malik olur. İnsanların öz vəzifələ-

rini yerinə yetirməsi – adət və ənənələrə riayət etmək, ata və babaların yolu ilə getməkdir. Bu yolla gedənlər məhv olurlar. Xeyirxahlıqdan uzaqlaşanlar isə cəzaya düçar olurlar. Özü düçar olursa da, övladı və ya nəvəsi düçar olur. Lakin özü də əvvəl-axır ziyan çəkməkdən yaxasını qurtara bilmir.

Vedant təlimi obyektiv idealizmə yaxın idi. Bu təlimin tərəfdarları üçün digər təlimlərə riayət edənlər kafirdirlər. Yoq fəlsəfi-etik konsepsiyası «Yoqa–sutra» ilə əlaqədar olub kifayət qədər son dövrləri əhatə edir (e.ə. II əsr). Lakin praktik baxımdan yoq məşğələlərinin tarixi daha qədim olub, nəinki «Mahabharata»da, hətta «Upanişad»da da xatırlanır. Yoqa aid edilən bəzi hərəkətlərə Vedlərdə də təsadüf olunur. Yoqla məşğul olanların əsas vəzifəsi ağılı yanlışlıqdan, səhv olandan təmizləmək və aydınlığa çıxmaqdır. Həyat sakitliyə və sülh axtarışlarına sərf edilməlidir. Bunun üçün bütün əzablardan yaxa qurtarmaq lazımdır. Yoq təlimini qədim hind fəlsəfəsinin digər cərəyanlarından fərqləndirən odur ki, o, insana passiv icraçı kimi deyil, (məsələn, vedantada olduğu kimi), aktiv və öz hərəkətləri üçün məsuliyyət hiss edən insan kimi baxır. Yoq məşğələlərinin populyarlığı yalnız bu təlimin tərəfdarları arasında deyil, daha geniş auditoriya daxilində mövcuddur. İnsanın fiziki və psixi halı arasında əlaqə yaratmağa çalışan yoq məşğələləri psixoloji problemləri həll edərkən özünəməxsus «psixoterapiya» və «autotreninq» üsullarından istifadə edir.

Caynizm. Ortodoksal məktəblər brahmanların maraqlarını ifadə etdiyindən demokratik təlimlərin yaranması zəruri oldu. «Kafir» təlimləri sayılan qeyri-ortodoksal məktəblər b.e.ə. VII–VI əsrlərdə yaranaraq, ənənəvi brahmanizmə qarşı müxalifətə çevrildi. Öz mövcudluğunun ilk yüzilliyində caynizm əhəmiyyətli dərəcədə geniş yayılaraq, e.ə. IV–III əsrlərdə hətta buddizmlə rəqabət aparırdı. Lakin Yeni dövrdə o, tədricən qapalı təriqətə çevrilməyə başladı. Caynist etikasında insanın ruhu mühüm yer tutur. Bədənə yapışmasına baxmayaraq ruhun azad seçim hüququ var. Ruhun azad etmək üçün onu materiyadan ayırmaq lazımdır. Kamil bilik, kamil intuisiya və ali nemətlər –

ruhun bu dünyada insana məlum olmayan atributlarıdır. Bilik – ruhu materiyadan azad etmək üçün lazımdır, çünki cahillikdən ehtiraslar yaranır. Düzgün inam, düzgün idrak və düzgün davranış – azadlığa çıxmağın üç yoludur ki, bunun üçün də müəllimlərin dediklərini öyrənmək, onların nüfuzunu təsdiq etmək və onlara inanmaq lazımdır: Düzgün inam həqiqətə hörmət etməkdir. O, fanatik yox, rasionaldır. Həqiqət axtaran müəllimlərin baxışlarının dərininə getdikdə kamil inam əldə edilir. Düzgün idrak – «mən» və «qeyri-mənin», yəni ruhun və materiyanın real təbiətini dərk etməkdir. Kamil bilik və kamil inam birləşərək düzgün davranışa təsir edir. Düzgün davranışın məğzi buddistlərin də riayət etdiyi «5 böyük andın» yerinə yetirilməsindən ibarət idi: 1) canlıya ziyan toxundurmmamaq (bura heyvanlar və bitkilər də aid idi, çünki onların ruhu var. Ov, balıqçılıq, hətta əkinçilik də qadağan edilirdi, çünki torpağı şumlayan zaman həşəratlar məhv ola bilər ki, bu da günah hesab edilirdi. Cəynistlər hətta nəfəs alanda parçadan istifadə edirdilər ki, təsadüfən ağızlarına və ya burunlarına cücü girməsin); 2) yalandan uzaq olmaq, həmişə düz danışmaq; 3) oğurluq etməmək; 4) tamahını saxlamaq (həzz aldığı bütün şeylərdən imtina etmək, hətta evlənməmək, cənnətdə olmağı belə arzulamamaq); 5) bütün xoşun gələn şeylərdən imtina etmək – səs, təmas, rəng, dad, qoxu. Cəynist təriqətlərinin birində – diqambarada hətta geyimdən də imtina edirdilər, çünki bədənin parça ilə örtülməsi gündəlik rahatlıq üçün edilən rəzil cəhddir. Onların avadanlığı kokos çanağından düzəldilmiş qab və oturmaqdan əvvəl yeri süpürmək üçün opaxalo idi. Onlar sərgərdan həyat sürür və dilənçilik edirdilər. Ən böyük qəhrəmanlıq isə yalnız rahiblərə icazə verilən aclıq vasitəsilə ölüm idi.

Buddizm – e.ə.VI-V əsrlərdə yaranıb. Banisi Sidxarta Qautama idi. Sonralar Buddha (mənası nurlu deməkdir) adını alıb. Əvvəlcə buddizm varna və brahmanlara qarşı zəif protest kimi çıxış etdi. Ved və Upanişadın müqəddəsliyini inkar edən buddistlər insanların bərabərliyini, bərabər əzab çəkməsini təsdiq edirdilər. Bu təlim e.ə. VI-III əsrlərdə Hindistanda geniş yayılaraq dövlət dininə çevrildi. Seylonda, Birmada, Siamda,

Tibetdə, Çində, Koreyada və Yaponiyada isə bu təlim çox populyar oldu. Düzdür, Hindistanın özündə VI-X əsrlərdə buddizmi onun yeni növləri – şivaizm və vişnuizm əvəz edir, lakin dini-fəlsəfi-etik təlim kimi o, bu günə qədər mövcuddur.

Caynizm kimi buddizm də «allahsız, yaradansız bir dindir». Buddanın keçdiyi yol – hər kəs üçün nümunədir. Bunun əldə edilməsinə hamı nail ola bilər. Bunun üçün 8 fəzilətə çatmaq lazımdır: 1) düzgün baxışlar; 2) düzgün qərar qəbul etmə (bunun üçün dünyaya bağlılıqdan, pis işlərdən və düşmənçilikdən əl çəkmək lazımdır); 3) düzgün nitq (yalan və böhtandan, pis söhbətlərdən əl çəkmək); 4) düzgün davranış (canlıyı öldürməkdən, oğurluqdan imtina etmək); 5) düzgün həyat tərzi (yalnız düz yolla pul qazanmaq); 6) düzgün səylər (pis fikirlərdən uzaqlaşdırılması və yaxşı ideyalar əldə edilməsi. Bu səylər müntəzəm olmalıdır, çünki pis fikirlər qayıda bilər); 7) düşüncənin düzgün istiqamətləndirilməsi (öyrənilənin unudulmaması); 8) fikrin düzgün cəmləşdirilməsi. Caynizmlə oxşarlığı olsa da, buddizmdə insanlara qarşı məhəbbət duyulur. Yeni əxlaq konsepsiyaları Qədim Hind ədəbiyyatının gözəl nümunəsi sayılan «Mahabharata» kitablarından birində – «Bhaqavadgita»da («Gita») öz əksini tapıb ki, onun da müəyyən ideyaları «Artxaştra» və «Manu qanunlarına» daxil olub.

«Bhaqavadgita»da brahman ənənələrinin izahı yox, caynizm və buddizmin müddəaları nəzərə alınmaqla özünəməxsus şəkildə, novatorcasına şərh edilib. Buna baxmayaraq «Gita» heç də bir-birinə daxil olmayan elementlərin eklektik birləşməsi deyil, burada harmonik şəkildə mövcud olan özünəməxsus yeni əxlaqi mövqe ifadə olunub. Poemadakı təlimlərin formalaşması o dövrdə baş verdi ki, brahmanizm, buddizm, caynizm, sankhya, yox və s. kimi müxtəlif dini-fəlsəfi məktəb və cərəyanlar artıq mövcud idi. Onlarla qarşılıqlı təsirdə olan və bəzi müddəalarını qəbul edən «Gita» eyni zamanda özünü tamamilə orijinal və müstəqil baxışlar sistemi kimi göstərdi.

Lokayata. Materialist hesab edilən bu məktəbin nümayəndələrinin əsərləri barədə məlumat yoxdur. Onların adlarını materializmdən uzaq olan müəlliflərdən öyrənirik ki, bu da onların

dünyagörüşü barədə olan təsəvvürlərin təhrif olunmuş, saxtalaşdırılmış olduğu haqqında fikir yaradır. Onların ateist olmaları fikri də mövcuddur. Hətta bəzi müasir hind tədqiqatçıları hesab edirlər ki, lokayata hər hansı şəxs və ya insanlarla bağlı olan fəlsəfə olmayıb. O, düşmən brahman doktrinasına qarşı çevrilən və kütlələrin həyatında dərin kök salan təcrübə və əqidələrin məcmusudur. Çattopadxyaya lokayat sisteminin əsasını təşkil edən baxışların köklərini, nəinki vedəqədərki, hətta daha qədim dövrlərə aid edərək onların sadələvh-materialist xarakterli olduğunu və hətta ibtidai dövrdə ana xaqanlıq zamanı mövcud olan bir çox həyat normalarını əks etdirdiyini qeyd edir. Buradakı mərasimlərin təsvirinə Upanişad və Vedlərdə də rast gəlirik ki, bu mənbələrdə onlardan günah iş kimi danışılır. Bu sadələvh materializm ideyalarını ümumiləşdirən və fəlsəfi sistem formasında ifadə edən mütəfəkkirlər demək olar ki, əfsanəvidirlər. Upanişad, Mahabharata və ondan sonrakı şahidliklərə istinad edərək lokayata məktəbinin (hətta məktəblərinin, çünki Radxakrişnan Qədim Hindistanda 4 materialist məktəbin olmasından danışır) nümayəndələrini sadalamaq olar. Adı çəkilən Brixaspati, Dxişan, Çarvak, çox güman ki, əfsanəvi mütəfəkkirlərdir. Uddilaki (e.ə.VII əsr), Kassapa, Acita, Kesakambal, Pakudxi Kaççayana (e.ə. VI-V əsrlər), həkim, şair və filosof Vatsyayan (b.e.-nin III-IV əsrləri) – daha real adlardır.

Lokayata təliminə görə insan həyata yaxşı yaşamaq üçün gəlir. Yer üzündəki həyat – yeganə həyat olduğu üçün onu xoşbəxt yaşamağa çalışmaq lazımdır. Asket olmaq mənasızdır. Həyatdakı əzablara görə həzzdən imtina etmək olmaz. Məgər içində dadlı düyü olan toxumu qabıqlı olduğu üçün tullayırlar? Həzz həmişə əzabla əlaqədardır. Bəzi hind tədqiqatçıları lokayatanı gedonizmlə eyniləşdirir, bəziləri onları həyata yüngül münasibət bəsləməkdə, «ye, iç, kef çək, sabah onsuz da öləcəyik» deməkdə günahlandırırlar. Bəziləri isə hətta lokayatanın ümumiyyətlə mövcud olmadığını söyləyirlər.

Çin. Qədim Çinin tarixi, fəlsəfəsi haqqında olan kitablarda əxlaq problemlərinə toxunulsa da, etik təlimlərə həsr olunmuş xüsusi əsərlər mövcud deyil. Ved kimi dini-fəlsəfi mənbəyi

olan Qədim Hind fəlsəfəsindən fərqli olaraq, Çində etika ilə əlaqədar belə dini-mifoloji mənbə yox idi. «Dəyişikliklər kitabı» – «İ tzin» fəlsəfə üçün yeganə istinad mənbəyi oldu ki, bu da əsasən falçılıqdan bəhs edən mətnlərdən ibarət idi. Əsas ideya – təbiətdə baş verən daimi dəyişikliklərdir. Təbiət və cəmiyyətdə «yan» və «in» kimi əksliklər (ışıq – qaranlıq, bərk – yumşaq, kişi – qadın, uğurlu – uğursuz) mövcuddur.

Qədim Çin filosofu Konfutsi (b.e.ə. 551-479) özünün fəlsəfi görüşlərində etik nəzəriyyəni daha dərinlən əsaslandırmaq istəmişdir.

Konfutsi etikasının əsas məfhumunu «cen» (humanizm) təşkil etmişdir. Konfutsinin fikrincə humanizm elə mənəvi prinsipdir ki, cəmiyyətdə və ailədə insanlar arasındakı münasibəti müəyyənləşdirir, cəmiyyətdə vəzifəsi və hərəkətləri arasında heç bir ziddiyyət baş verməsin. Onun fikrincə, insanlar qarşılıqlı rəhmdillik göstərməlidirlər. Onlar eyni zamanda öz atababalarının bu sahədəsi ənənələrini davam etdirməlidirlər. Konfutsinin fikrincə, dövlət başında elə ağıllı adamlar durmalıdırlar ki, onlar öz nümunələri ilə əhalini tərbiyə etməyi bacara bilsinlər. O, göstərir ki, öz təbiətinə görə insanlar bir-birinə daha yaxındır, lakin tərbiyə dövründə onlar bir-birindən ayrılırlar.

Çin filosoflarından Syun-Qezi (b.e.ə. 298-238) və onun tələbəsi Xan Fey (b.e.ə. 180-130) Konfutsinin ardıcılıqları olmuşdur.

Xan Feyin fikrincə insanlar anadan xudbin (eqoist) doğulurlar. Şər, pislik insanların öz təbiətindədir. Yoxsul kəndli torpağı əkib-becədirsə, torpaq sahibi çəkdiyi əməyin əvəzinə ona yaxşı haqq verirsə, bu onların bir-birini sevdiyindən deyil, hər ikisinin şəxsi mənfəət güdməsindən irəli gəlir. Ona görə padşah istədiyi zaman adamları qorxudur, yaxud onları mükafat və ya cəza vermək yolu ilə öz tərəfinə çəkir. Xan Feyin fikrincə, bütün insanlar əməkdən fəal iştirak etməli ictimai hadisələrdə fəallıq göstərməli, pis işləyənləri, əmlaka qənaət etməyənləri və onu dağıdanları tənbeh etməlidir.

Daosizm. Banisi Lao-tzi (e.ə. VI–V əsrlər) olan bu cərəya-

nın etik görüşlərində insanlar arasındakı münasibət, əsl əxlaqla qondarma əxlaq arasındakı fərq, təmənnasız və egoist xarakterli davranış və s.-dən danışılır.

Konfutsçilik. Bu cərəyan 3 adamın adı ilə bağlıdır: Kun-tzi, yəni Konfutsi (e.ə.552-478) təlimin banisi olub, onun əsas müddəalarını «Lun-yuy» – «Kəlmələr və söhbətlər» əsərində şərh edib; Man-tzi (e.ə.372-289) – təlimi sistemləşdirib; Syun-tzi (e.ə.313-238) Man-tzi ilə əks mövqedə dayanırdı.

Konfutsi təliminin əsas anlayışı və etik qanunu – adətən insanpərvərlik kimi tərcümə edilən «jen»dir. «Lun-yuy»da bu anlayışın rəngarəng interpretasiyaları verilir. Jen həm də cəmiyyətdə və ailədə insanlar arasındakı münasibətləri müəyyən edən əxlaq prinsipidir. Jenlə bağlı olan syao – valideynlərə və böyüklərə hörmət; li – mərasim, ritual; tzyun-tzi isə əxlaq nümunəsi olan sadıq, ədalətli, nəzakətli ər deməkdir.

Moizm. Mo-tzi (Mo Di, e.ə.470-400) Konfutsinin etik-siyasi konsepsiyası ilə rəqabət aparır və hətta e.ə. IV–III əsrlərdə onu üstələyirdi. Şər – konkretir, onun daşıyıcısı isə varlılardır.

Qanunçular (Fa-tzyun). Bu məktəb «leqistlər» və ya «fa» da adlandırılır. Ölkənin idarə olunması konfutsçilərin dediyi kimi mərasimlər, ənənələr, rituallarla deyil, qanunlar əsasında olmalıdır. Qanun imperatordan da yüksəkdə dayanır. Qanun qarşısında hamı bərabərdir. Cəmiyyətin həyatı üçün əxlaq yox, qanunlar əsas idi.

Materialist etika (Yan Çju və Van Çun). Yan Çjuya görə əgər fəzilətlər xoşbəxtliyə, sakit və sevincli həyata xidmət etmirsə, onda nəinki neytral deyil, hətta ziyandır. Van Çun hesab edir ki, xeyirxah adamlar öz təbiətlərinə görə belədirlər. Pis adamları isə tərbiyə etmək və yaxşılıq etməyə həvəsləndirmək olar. İnsanın fəaliyyətdə olması onu həm əxlaqlı, həm də əxlaqsız edə bilər. Van Çun konfutsçilik və Qədim Çin dinlərini tənqid edir, səma, ruhlar və qurbanvermə haqqında dini təlimlərdən imtina edirdi.

ANTİK DÖVRDƏ ETİK FİKİR

Qədim Yunanıstan. Həm ibtidai, həm də qədim dövrün əxlaq problemləri nəinki mifologiya, epos, poeziya və dramaturgiyada, həmçinin antik mütəfəkkirlərin ilk fəlsəfi konsepsiyalarında öz əksini tapdı. E.ə. VII əsrdə mövcud olan və ilk fəlsəfi məktəb sayılan Milet məktəbinin nümayəndələrinin (Fales, Anaksimandr, Anaksimenes) sadələşmiş materializmi və Efesli Heraklitin dialektikası mifoloji ənənələri inkar etdi.

E.ə. IV–III əsrlərdə Afina fəlsəfi mərkəz oldu. Bu, əvvəlcə digər pəlislərdən (şəhər–dövlətlər) olan sofistlərin (məsələn, Abderdən Protaqor, Leontindən Qorgi, Keosdan Prodik, Eleydən Gippi) və onlarla daim mübahisə edən Sokratın, sonra isə Platonun Akademiyasının və Aristotelin Likeyinin fəaliyyəti nəticəsində baş verdi. Sokratın söhbətləri, Demokrit və sofistlərin təlimləri ilə yanaşı kirenaiklər (Sokratın şagirdi Aristipp), kiniklər (Qorgi və Sokratın şagirdi Antisfen), stoiklər (Kitiondan olan Zenon), skeptiklər (Karneaddan olan Arkesilay) məktəbləri də yarandı. Bunlarla mübarizədə Epikur özünün materializmə yaxın optimist konsepsiyasını yaratdı. E.ə. II əsrdə Yunanıstan Romanın əyalətinə çevriləndən sonra Qədim Yunan fəlsəfəsi tənəzzülə uğradı. Onun son mərhələsi III-IV əsrlərdə neoplatonizmin (Plotin, Porfiri, Prokl) çiçəklənməsi dövrünə təsadüf edir.

Qədim Yunan etikasının ən maraqlı dövrü e.ə. V-III əsrlər Demokrit və Sokratdan başlamış Epikura qədərdir. Məhz bu vaxt mənəviyyat barədə ellin təlimlərinin bütün xüsusiyyətləri daha parlaq və müəyyən edilmiş şəkildə təzahür edir.

Antik dövrün ən məşhur mütəfəkkirlərindən Aristotel öz ictimai görüşlərini «Etika» adlı kitabında şərh etmişdir. Aristotel etikasına görə insanların mənəviyyəti imkan daxilində ictimai həyatın gerçəkliyinə çevrilir. Aristotel quldarlar sinifinin ideoloqu kimi, quldarın xoş həyat sürməyə hüquqları olmadığını sübut edirdi. O, göstərdi ki, qullar yalnız azad olduqları vaxt mənalı həyat sürə bilirlər. Cəmiyyətdə xeyirxah, xoşbəxt həyat

sürən adam öz həyatında həm çatışmamazlıqdan və həm də iftiradan yaxa qurtarmağa çalışmalıdır. Çünki mənəviyyat hər şeydən əvvəl, müəyyən olunmuş ölçünü gözləməkdir.

Filosoflar qədim dövrdən başlayaraq şər və xeyir-xeyirxahlıq, düzlük-doğruculuq və sairə etik kateqoriyaları öz dünyagörüşlərinə uyğun olaraq işləmişlər. Bununla əlaqədar olaraq demokratik etik təliminin qısa məzmununu izah edək.

Demokrit etikası, hər şeydən əvvəl həyatı sevməyə çağırır. Bu etika göstərir ki, kainatda hər şey qanunauyğun olaraq baş verir. Demokrit etikasının əsasını insanları əzabdan çıxarmaq prinsipi təşkil edir. Demokritin fikrincə, etika, insanlara yaşamağı öyrətməli, onlara həyatdan zövq almağı, əzab, qüسسə və kədərdən kənar qaçmağı öyrətməlidir. Demokritin fikrincə hissi tələblərin yerinə yetirilməsinə o dərəcədə yer vermək olar ki, onlar insanın sağlamlığına zərər toxundurmasın. Onun fikrincə, şüür insanın ehtirasının ağası olub, şər və xeyirin meyarıdır. Demokritin etikasının əsas müddəələrindən birində deyilir: Bilmək lazımdır ki, insan həyatı mənasız və qısa müddətlidir, özü də bu həyat çoxlu bədbəxtliklərlə, çətinliklərlə bağlıdır; odur ki, yalnız müəyyən miqdar maddi nemət əldə etmək lazımdır ki, o insanın istəklərini zəruri işlər görməyə yönəlsin. Demokrit qeyd edir ki, insanın xoşbəxtliyi onun özündən asılıdır, xoşbəxtliyi başqa bir şeydə axtarmaq mənasızlıqdır. Xoşbəxtlik nə qoyun sürüsündə və nə də qızıldadır. Onun məkanı insanı öz qəlbidir. İnsan gərək özü-özündən zövq almağı öyrənə. Bütün xoşbəxtliyin mənbəyi insanın qəlbidir, onun özüdür. Demokrit insanın xoşbəxtliyini onun xeyirxah hərəkətində təmiz namusunda görür. Xoşbəxt almaq üçün düzlüyə riayət etməli, ağıllı və gözəl olmalıdır. İnsan öz təbiətinə zidd olan keyfiyyətləri düzlüyün əleyhinə olduğu üçün rədd edir. Şeylərə düzgün yanaşmaq həqiqi xoşbəxtlikdir. Xoşbəxtliyi ağır və düzlüklə əldə etmək olar. Demokritə görə, düzgün davranış yaxşı düşünməkdən, yaxşı danışmaqdan və yaxşı fəaliyyət göstərməkdən ibarətdir.

– Həqiqəti demək yaxşı əlamətdir. Pis şey haqqında danış-

mağa belə dəyməz.

– Söz bəzən qılıncdan da iti kəsərə malik olur.

– Ən yaxşı nitq belə, pis işin üstünü ötrüb-basdıra bilməz.

– Yaxşı işi isə pis sözlə ləkələmək olmaz.

– İnsan özünü yaxşı danışmaqdan çox yaxşı icraçılığa, iş-güzarlığa öyrətməlidir.

– Çox vəd etməkdənsə, az olsa iş görmək yaxşıdır.

– Bir işi görməmişdən qabaq düşünmək lazımdır, bu sonrakı peşmançılığı da aradan qaldırır.

– Təbiətimizə zidd işlərlə məşğul olmaq, bacardığımızdan çox işi boynumuza götürmək yaşı cəhət deyildir.

– Bir işi icra etmək üçün cəsəət, cürət, vüsət lazımdır. İş gecikdirmək onun icrasını ləngidir, işi sona çatdırmağa qoymur.

– Özgələrini gözü götürməyən adam, hər şeydən əvvəl, özünə düşmənçilik edir.

– Xoşbəxt olmaq üçün əvvəlcə, bədəni nəyə tələbi olduğunu bilmək, sonra isə bu tələbi ödəmək lazımdır.

Demokrit insanlarda dözümlülük və mətanət tərbiyə etməyi irəli sürür. O göstərir ki, mərdlik taleyin gözlənilməz zərbələrinə dözməyə imkan verir. Bədbəxtlik üz verərkən dosta etibarlı olmaq lazımdır. Xoşbəxtliyin ən gözəl xüsusiyyəti özünü ələ almaqda, özünü bədbəxtlik qarşısında itirməməkdir. Ən böyük qələbə öz üzərində çaldığı qələbədir. Ən böyük məğlubiyyət özünü itirmək, özünü ələ almağı bacarmamaqdır. Demokrit tələb edir ki, hər şeydən özünü gözləmək lazımdır. O, görülən işi istirahətlə və istirahəti iş əvəz etməyi bacarmağı xoşbəxt olmağın vacib şərtlərindən biri sayır.

Demokrit (e.ə. 460–370) yunanlar içərisində ilk ensiklopedik düha idi. O, öz təlimində etika, məntiq, siyasəti birləşdirmişdi. Demokritə görə 2 cür qanun var idi: təbiət qanunları və insanlar tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qanunlar. Birincinin pozulması məhvə səbəb olur. İkinciyə riayət etmədikdə isə insan hətta cəzasız da qala bilər. Demokrit hesab edir ki, xeyri olmayan həzzdən imtina etmək lazımdır. Xeyir və şər nə təbiətdə

olur, nə də irsən keçir. İnsanlar tərbiyə vasitəsilə düzgün davranış seçir və xeyirlə şəri dərk edə bilirlər. Xoşbəxtlik nə sürüyə malik olmaqda, nə qızılda, nə qüvvədə, nə də puldadır. İnsanı xoşbəxt edən düzlük və müdriklikdir. Demokritin etikasında ailə münasibətləri, tərbiyə problemləri, vətəndaşlara, dostlara, qohumlara münasibət geniş yer tutur. O, bunu çox vaxt aforizmlər vasitəsilə şərh edir. Demokritin əxlaq prinsipləri evde-monizmlə (insanların tələbatlarının tədricən ödənilməsi) müəyyən olunur. Bu təlimə görə hər şey qədərincə olmalıdır: nə az, nə də çox (yenə orada). Demokritin əxlaqi mövqeyi həmçinin rəşonalizm (ən ali fəzilətin müdriklik, əxlaqi davranışın meyarının isə ağıl olması) və utilitarizmdir (xeyir, gərəkli olandır, şərs isə zərərli olandır).

Sokrat (e.ə.469-399) şüurlu surətdə «böyük diakosmosun tədqiqindən imtina edir və diqqətini «kiçik diakosmos», yəni insan üzərində cəmləyir. O hesab edir ki, insanlara praktik cəhətdən xeyri olmayan şeyləri öyrənmək əbəsdir. Əgər insanlar ulduzlarda heç bir dəyişiklik edə bilməyəcəksə, onu öyrənməyin nə mənası? Tədqiqat real dəyişikliklərlə nəticələnəməlidir. İnsan öz hökmünə tabe olan, dəyişdirilməsi və mükəmməlləşdirilməsi mümkün olan obyektləri tədqiq etməlidir. Belə obyekt insanın özüdür: özünü dərk et ki, dəyişə biləsən. İdrakın sonsuzluğunu söyləyən Sokrat tez-tez təkrar edirdi: «Bircə onu bilirəm ki, heç nə bilmirəm». Xeyirxah olmaq üçün bilikli olmaq lazımdır. Xeyirin əsil mahiyyətini anlayan insan heç vaxt pislik etməz. Fəzilətlər elm və təhsillə əldə edildiyi üçün əxlaqın mahiyyəti intellektual inkişafdır.

Platon (e.ə. 427-347) etikasının əsasını ideyalar və ruh haqqında təlim təşkil edir. Mənəvi keyfiyyətlərin, yəni fəzilətlərin fitri olduğunu söyləyən filosof hesab edir ki, düzgün tərbiyə bunları nizama salır, yanlış tərbiyə isə insanın «qabında olanları» ya məhv edir, ya da təhrif edir. Əxlaqın təməli, mənəviyyət nümunəsi Allahdır. «Allah hər şeyin meyarıdır». Xeyir ideyası Platon etikasında mühüm yer tutur ki, bu da əbədi olan ideyalar aləmində Allahın müntəzəm nəzarəti altında mövcud-

dur. Yer üzündə olan xeyirin bütün növləri ali «xeyir ideyasının» yalnız surəti ola bilər ki, bu da 3 anlayışın vəhdətindən ibarətdir: ölçü, gözəllik, həqiqət. İnsanın buna can atması əxlaqi davranış nümunəsidir.

Beləliklə, Platon hesab edirdi ki, insanın əxlaqı Allahın tabeliyindədir. Bu dünyada ali xeyir ideyası 4 fəzilətlə əlaqədar: 1) müdriklik; 2) mərdlik; 3) tədbirlilik; 4) ədalət. Sonuncu, yəni ədalət əvvəlkilərin harmonik uzlaşmasıdır ki, bu da insanın bədənində müvəqqəti sığınacaq tapmış «ideyalar aləminin» nümayəndəsi olan ruhun hissələrinə uyğun gəlir 1) ağıl; 2) iradə; 3) hissiyat. Müdriklik ağıla, mərdlik iradəyə, tədbirlilik hissiyata uyğun fəzilətdir. Platon «Dövlət» əsərində dövrünün ictimai təbəqələrinin mövqeyinə uyğun əxlaq qaydalarının təsnifatını verir: müdriklər – cəmiyyəti idarə edən filosoflar, qəhrəmanlar – vətənin keşiyində duranlardır. Ya gərək cəmiyyətin üzvləri filosoflar səviyyəsinə yüksəlsin, ya da gərək cəmiyyəti filosoflar idarə etsin. Platon bu fikirdə idi ki, ali əxlaq, yəni müdriklik və mərdliyə yalnız əslən aristokrat olanlar malikdirlər. Demosun (xalqın) əxlaqı isə təcəllik və ya özbaşınalıqla bağlıdır ki, bu da onu mövcud qanunqaydaya qarşı mübarizəyə ruhlandırır. Platon qulları ümumiyyətlə insan hesab etmir və güman edirdi ki, onlar mənəvi həyata qadir deyillər. Buna görə də diqqət mərkəzində ola bilməzlər. Platonun etik fikirlərinə «Fedon», «Sokratın tərifləri», «Qanunlar», «Dövlət», «Ziyafət», «Teatet», «Protaqor» və s. əsərlərində rast gəlirik.

Platon fəlsəfəsinin və etikasının həm tərəfdarları, həm də rəqibləri var idi. Onu qəbul etməyənlər sırasında e.ə. IV əsrdə qədim yunan filosofu Antisfen tərəfindən əsas qoyulmuş **kiniklər məktəbi** də var idi. Onlar Platonun xoşbəxtlik haqqında təsəvvürlərini abstrakt və qeyri-mümkün hesab edir və hər bir insanın fərdi xoşbəxtliyini buna qarşı qoyurdular. Antisfen həzz almaq hissini rədd edirdi: «Həzz almaqdansa, dəli olmaq yaxşıdır». İnsan təbii halda olsa yaxşıdır. Nə varlılar olmalıdır, nə də kasıblar.

Bu məktəbin digər nümayəndəsi Sinoplu Diogenidir. O ha-

rada gəldi, hətta çəlləkdə yaşayır, primitiv geyinir, yabanı qida yeyir və yalnız su içirdi. O, insanları mənəvi azadlığa və cəmiyyətdən asılı olmamağa çağırırdı. Makedoniyalı İskəndər bir dəfə görüş zamanı ondan nə istədiyini soruşduqda o belə cavab verir: «Burdan çəkil və işığın qabağını kəsmə». Maddi nemətlər və insanın həzz almağa olan təbii arzuları onu korlayır. Vardövlətdən, həzz almaqdan, ictimai təltiflərdən imtina etmək və bunları qınamaq, öz mənəvi aləminin dərinliklərinə baş vurmaq qabiliyyəti insanın ən ali fəzilətidir.

Beləliklə, kiniklərin təlimi – hedonizmin neqativ formasıdır. Kirenaiklər hesab edirdilər ki, duyğular xoşagələn və xoşagəlməyən olur. Xoşagəlməyən duyğular əzab gətirdiyi üçün şər, xoşagələn duyğular isə həzz yaratdığı üçün xeyirdir. Aristipə görə xoşbəxtlik ləzzət və zövq hissidir. Kirenaiklərin etikası hedonizmlə bağlıdır (hedone – latınca həzz, zövq deməkdir). Aristip insanın həyatının məqsədini həzz almaqda görür. Onun fikrincə insan 3 növ psixi vəziyyətə düşə bilər: 1) həzz; 2) iztirab; 3) neytral.

Stoizizm (yunanca portik – «binaya yapışıq sütunlu eyvan» sözündən olub, stoiklərin yığıldığı yeri bildirir). e.ə. IV əsrdə Kitionlu Zenon (e.ə.336-264) tərəfindən yaradılıb. Stoiklərin fikrincə, insan müdrik və əxlaqlı olmaq üçün daim özünü tərbiyə etməlidir. Buna görə də fəzilət həzzlə deyil, kamilləşmə ilə əlaqədardır. Yalnız insanın mənəvi kamilliyi ətrafdakı mənəviyyatsızlığa müqavimət göstərə bilər. Mənəviyyətin zirvəsi ehtiraslara etinasız olmaqdır, çünki hiss və ehtiraslara, hətta xoşniyyətli hiss və ehtiraslara tabe olmaq zəiflik əlamətidir. Əsl xoşbəxtliyin həzzlə əlaqəsi yoxdur, var-dövlət, şöhrət və digər nemətlərin səbəbi taledir. Mədəniyyətin zirvəsi insanın onsuz da dəyişə bilməyəcəyi hadisələrə mane olmamaqdır. Stoizizmin son, Roma dövrü – Seneka, Epiktet, Mark Avrelinin adları ilə bağlıdır. Onların fikrincə insan daim öz borcunu yerinə yetirməlidir. Əxlaqın əsas anlayışları borc, xeyir, şər və s. daimi tələblər olub, insanın taleyi ilə əlaqədardır. Borcu yerinə yetirmək özü xoşbəxtlikdir.

Epikur (e.ə. 341-270) etikanı fəlsəfənin əsas sahəsi hesab edirdi. Onun fikrincə, etika Yer üzündə insan xoşbəxtliyinə nail olmaq haqqında təlimdir. Xoşbəxtlik əzab və həyəcandan uzaq olan daha möhkəm və uzunmüddətli hissdır. Həyatın məqsədi və ən ali neməti bədənin sağlamlığı, qəlbin rahatlığı, mənəviyyatın meyarı isə hisslərdir. Əxlaqın çıxış nöqtəsi xoşbəxtlikdir. Hedonizm kimi evdemonizm (latınca «xoşbəxtlik») də qədim yunan etikasında mühüm yer tutur ki, bu da daha çox Epikur yaradıcılığında inkişaf tapıb. Xoşbəxtliyə çatmaq təbii cəhddir. Xoşbəxt həyatın əvvəli və axırı həzzdir. Həzz insanın ilk fitri nemətidir. Bu müddəa Epikuru hedonistlərlə yaxınlaşdırır. Əsl xoşbəxt həyat – həyəcan və iztirabsız həyatdır. Ona biliklə və əxlaq normalarına riayət etməklə çatmaq olar. Əlbəttə, heç də həmişə dərd və iztirabdan yaxa qurtarmaq mümkün deyil, hər bir həzzdə iztirab da olur. Həzz 2 növ olur: 1) qida, yaşayış yeri, geyim və sairədən alınan maddi, fiziki həzz; 2) bilik və dostluqdan alınan mənəvi həzz. Bunlar ağılla seçilməlidir. Xəstəlik və iztirab gətirən fiziki həzzdən qaçmaq, sadə və xeyirli həzzə can atmaq lazımdır. Bəzi müəlliflər, məsələn, V.Q.İvanov antik etikanın zirvəsində Aristoteli deyil, məhz Epikuru görür.

Aristotel (e.ə.384-322) nəzəri problemlərin həllində öz dövrünü qabaqlayaraq e.ə. IV əsrədək mövcud olan bir sıra elm sahələrini ümumiləşdirir. Qədim dövrün etik fikir tarixində və onun inkişafında müstəsna rol oynayan dahi filosof etika elminin məsələlərini sistemləşdirir. İlk dəfə olaraq Aristotel etikanı elmi-fəlsəfi biliklər sisteminə daxil edərək onu ruh haqqında elm olan psixologiya və dövlət haqqında elm olan politikanın ortasında yerləşdirir.

Aristotel etikanı öz ictimai-siyasi baxışlarına uyğun işləyə-rək hesab edir ki, etika siyasət və iqtisadiyyatla çox bağlıdır. «Nikomax etikasını» Aristotelin əxlaq problemlərini daha dərin-dən ifadə etdiyi nəzəri traktatdır. Burada Aristotel etikanı pred-meti əxlaq olan cəmiyyət haqqında elmin bir növü, tətbiqi və praktik elm kimi nəzərdən keçirir. Əsərdə Aristotel oğluna düz-gün davranışla əlaqədar öyüd-nəsihət verir. Əgər Demokritin

etik təlimi aforizmlərə əsaslanırdısa, Platon öz fikirlərini dialoq formasında, Aristotel isə monoloq formasında ifadə edirdi. Bədiilikdən və gündəlik məişət düşüncələrindən uzaq olan «Nikomax etikası» əsəri əsl elmi əsər kimi qiymətləndirilir. Aristotelin fikrincə, əxlaqi sistem yaratmaq üçün əvvəlcə müəyyənləşdirmək lazımdır ki, nemət nədir, ikincisi, insan bu nemətləri qazana bilərmi (burada hərəkətin qiymətləndirilməsi və iradə azadlığı problemləri qoyulur), üçüncüsü, nemətə çatmaq üçün hansı yolla getmək lazımdır (fəzilət, onun mahiyyəti və tərbiyə imkanları problemi) və dördüncüsü, insan cəhdlərinin daha layiqli məqsədi olan ali nemətlər nədir. Əsər nemətlər, fəzilətlər, iradə azadlığı haqqında təlimlərdən ibarətdir. Traktat mənəvi ideal haqqında mühakimə ilə bitir ki, bunu da hamı başa düşür. Aristotel fəzilətlərin fitri deyil, sonradan qazanılan keyfiyyət olduğunu söyləyir.

Aristotel özünün ruh haqqında təliminə uyğun olaraq fəzilətlərin təsnifatını verir. Fəzilətlərin spesifikasiyasını müəyyənləşdirən Aristotel psixologiyaya müraciət edir. Mənəvi fəzilətlər ruhun hansısa vəziyyəti deyil və insana təbiət tərəfindən verilməyib, təbiət yalnız fəzilətli olmaq üçün şərait yaradır. Bütün əxlaqi fəzilətlər insanın fəaliyyəti zamanı həyata keçir. Bunlara – ədalət, dostluq, məhəbbət, mərdlik, mötədillik, əliaçıqlıq, sülhsevərlik, xoşxasiyyətlik və s. aiddir. Bütün bunlar həm də ictimaidir. Fəzilətlər fitri olmadığı üçün Aristotel onların tərbiyə olunmasına xüsusi fikir verirdi. Özü də yalnız uşaqlar deyil, bütün vətəndaşlar, hətta insanın emosional qavrama qabiliyyəti və hissləri də tərbiyə edilə bilər. Aristotel etikasında mühüm yer tutan ədalət digər insanlara münasibət zamanı fəzilətə çevrilir.

Roma fəlsəfəsi kimi etik fikri də yunan mədəniyyətinin təsiri altında olduğunu büruzə verir. Əgər ədəbiyyatın, xüsusən də poeziyanın təsiri e.ə. III-II əsrlərdə bilindisə, fəlsəfənin inkişafına e.ə. 155-ci ildə Romada açılmış Afina səfirliyi təkan verdi. Onun fəaliyyətində stoiklərdən Diogen, Akademiyanın başçısı skeptik Karnead və peripatetik Kritolay iştirak edirdi. İlk

Roma filosofu sayılan Siseron fəlsəfi biliklərin yayılmasına çalışaraq etikada stoisizmə meyl edir. Parlaq üsluba malik olmasına baxmayaraq, etikasını heç bir orijinallığı ilə fərqlənmədiyi üçün Siseronun etik baxışları əks olunmuş əsərlərinin yalnız adlarını çəkməklə kifayətlənək: «Tuskulan söhbətləri», «Ali nemət və şər haqqında», «Borc haqqında».

Epikürün davamçısı Lukretsi Kar (e.ə. 199-44) «Şeylərin təbiəti haqqında» poemasında Epikurun etika və naturfəlsəfəsinə yenidən qayıdır.

Ən varlı romalı olan Seneka (e.ə. 4/5-65) siyasi xadim, yazıçı, filosof-moralist (əxlaqa aid əsərlər yazan yazıçı) idi. İlk növbədə əxlaq müəllimi kimi tanınan Senekanın şeirləri, pyesləri və pamfletləri içərisində «Qəzəb haqqında», «Mərhəmət haqqında», «Xoşbəxt həyat haqqında» və s. traktatları, «Lusiliyə məktubları» vardır ki, bunlarda müəllifin etik təlimi daha çox özünü büruzə verir. Antoninlər sülaləsinin imperatoru, roma stoisizminin son nümayəndəsi Mark Avreli əxlaq müəllimi olmağa çalışmasa da, filosofluq edərək qısa qeydlər yazırdı ki, bunlar da onun ölümündən sonra işıq üzü gördü. «Özümə qarşı düşüncələr» adlı intim gündəliyində müəllif həyat, onun yaranması, insanın mövqeyi barədə fikirlər yürüdüdü.

Ümumiyyətlə, antik etika hedonizm mövqeyində dayanaraq hesab edir ki, insanın fəaliyyətinin məqsədi xeyir və mənfəət əldə etmək, həzz almaq və xoşbəxtliyə çatmaqdır, lakin bununla belə, insan öz kefinin əsiri olmamalıdır, hər şeydə ölçü gözləməlidir.

ORTA ƏSRLƏRDƏ VƏ YENİ DÖVRDƏ ETİK FİKİR

Orta əsrlərdə istər Şərqdə, istərsə də Qərbdə, yəni Avropa ölkələrində etik fikir dini ideologiya çərçivəsində inkişaf edirdi. Kökləri eranın əvvəllərində Şərqi mistiklərindən başlayan dini-etik təlimlərin və xristianlığın ideya mənbələrindən biri stoiklərin fəlsəfəsi oldu. Məsələn, İskəndəriyyəli Filon (təxm.

e.ə. 25 – təxm. e.ə. 40) Bibliyanı və yunan mifologiyasını şərh edərək dini etikanı ehtiyatla təbliğ edirdi. Onun fikrincə, heç olmasa bir gün yaşayan insan artıq günahsız deyil. İnsanların mənəvi həyatının əsas vəzifəsi Allahı təqlid etməkdir. Dinə tabe edilən əxlaq teoloji xarakter daşıyırdı. İlk yarandığı vaxtlar xristian əxlaqı əsasən demokratik və progressiv idi.

Xristian etikasının ən böyük nailiyyətlərindən biri bütün insanların Allah qarşısında bərabər olması ideyasının tərənnümü oldu. Dini əxlaqın ali prinsiplərinə adam öldürməyin və pozğunluğun (zina etməyin) qadağan olunması da daxil idi. Lakin əfsus ki, özlərini xristian adlandıranlar əksər hallarda nəinki buna əməl etmirdilər, hətta bunun əksini edirdilər. Məsələn, səlib yürüşlərində, inkvizisiya tonqallarında nə qədər adam həlak olmuşdu. Vatikan ilahiyyatçıları Hitler və Mussolininin ənənələrinə xeyir-dua verirdilər. Din xadimlərinin pozğunluğu isə Bokkaçonun «Dekameron» əsərində gözəl təsvir edilmişdir. Roma papalarının əxlaqsızlığı da Vatikanın keçmiş işçisi Pavel Karmanskinin əsərində göstərilir.

Quldarlıq quruluşunu feodalizm quruluşu əvəz etdi. Yeni feodalizm cəmiyyətində din və dini-etik baxışlar hakim ideologiyaya çevrildi.

Feodalizmin ideoloji əsasını təşkil edən dindir. Ona görə də feodalizmin əxlaq prinsipi bütünlükdə dinə əsaslanırdı. Tarixi prosesin obyektiv qanunauyğunluğuna əsasən feodalizmdə kapitalizm quruluşunun bəzi əlamətləri yaranır və inkişaf edir.

İnqilabçı burjuaziyanın nümayəndələri feodal qaydalarını kilsəni, dini əxlaqı kəskin surətdə tənqid etməyə başlayır. Burjua ideoloqları öz fikirləri üçün mütərəqqi etik nəzəriyyələr yaradırdılar. Onlar feodal əxlaqına qarşı həyatda daha yaxşı yaşamaq tələbini qoyur, dini ayınlərin əksinə çıxaraq, düzgün dərk edilmiş şəxsi mənafe prinsipini irəli sürürdülər.

XVII əsrdə etik nəzəriyyə İngiltərədə Hobbsun (1588-1679) və C.Lokkun (1632-1704) yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. C.Lokkun əxlaq nəzəriyyəsinin əsasında insanın xoşbəxtliyə doğru can atması prinsipi durur. Onun fikrincə, insan

öz səy və rəftarında mənfəət ideyasından zövq alır, düşüncəsi isə ona istiqamət verir. C.Lokkun fikrincə insana nəyin mənfəətli və nəyin qabaqcıl olmasını yalnız, ağılla ölçmək olar. Lokk göstərir ki, bütün xeyirxahlığın əvvəli və əsası öz istəklərinə qalib gəlməyi, öz meyllərini təzyiq altında saxlamağı bacarmaqdan ibarətdir. İnsan, ağıllı təklif etdiyi kimi hərəkət etmişdir.

B.Spinoza da (1632-1677) etik məsələsi ilə məşğul olmuşdur. O, 1675-ci ildə özünün ən gözəl əsəri olan, «Etika» kitabını yazmışdır. B.Spinozanın fikrincə, affekt, təsərrüfat insan qəlbini elə halıdır ki, o ya dumanlı ya da aydın ideyaların təsiri altında insan bədənində müəyyən dəyişikliklərə, müəyyən hallara səbəb olur. İnsan öz varlığında olmağa və həmin varlığı olduğu kimi saxlamağa çalışır. İnsan təsərrüfatının əsas affektləri üçdür: rahatlıq, narahatlıq və istək (yaxud arzu). Spinoza nifrəti özü götürməməzliyin ən alçaq dərəcəsi sayır. Spinoza həsəd aparmağı pisləyir, qayğıya qalmağı insanlarda yaxşı affektin yaranması ilə bağlayır.

XVII əsrin axırlarında fransa inqilabının nəticələri əsasən yakobinçilər diktaturasının qurulması, həmin illərdə Almaniyada etik görüşlərin inkişafına müxtəlif təsir göstərir. Qorxaq alman burcaziyasının məfkurəsini tərənnüm edən klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələri Kantın, Hegelin və materialist filosof Foyerbaxın etika haqqında fikirləri daha çox mücərrəd xarakter daşıyır. Alman filosofu Kant (1724-1804) öz fəlsəfəsində xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığını təbliğ edir və şəxsiyyətin tərifi, azadlığını, ləyaqətini, xüsusi mülkiyyət çərçivəsində izah etmək istəyir. Onun «xeyirxah iradəsi» insanların ictimai ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaqdan çəkindirir, onlarda barışdırıcılıq, dözümlülük ideyası tərbiyə edir.

Etikanın bəzi məsələlərini Hegel (1770-1831) son dərəcə dumanlı və mücərrəd həll edir. O, öz dünyagörüşündə feodalizm və mülkəçiyət buxovunda azad olmuş insanların hüquqlarından danışarkən göstərir ki, hüquq azadlıq ideyasının dərk edilməsi ilə başa düşülür. O göstərirdi ki, ədalət və xeyirxahlıq

insan həyatının özünü dərk etmə ideyasında məqsəd və məna-ya çevrilməlidir. Hegel alman millətinin qeyri millətlərdən üstünlüyünü göstərirdi. Bu isə fəlsəfəsində həqiqi etik normaları oxşar heç bir şeyin olmadığını üzə çıxarır.

Alman-materialist filosofu Feyerbax (1804-1872) etika problemi ilə daha dərinədən məşğul olmuşdur. Feyerbax insan həyatı və xoşbəxtliyi naminə dini müddəalarla, dini əxlaqla mübarizə apararaq, özünün xoşbəxtlik əldə etmək əxlaq prinsipi- ni ona qarşı qoymuşdur. Feyerbaxın etikası və humanizm əmək adamının ictimai zülmədən azad olmasına yol göstərə bil- mir və əsil ictimai münasibətlərin yaranmasını varlıların kasıb- ları «sevməsində» görür.

Kapitalizmin dərin ziddiyyətlərini antihumanist mahiyyətini görənlər XIX əsr utopik sosialistlər insanın insan tərəfindən istismar olunması ilə burcua humanizminin və əxlaqının bir yerə sığmasını dərinədən hiss edir, yeni bir quruluşun olmasını arzu edirdilər. Onlardan Anri Sen-Simonun (1760-1825) Şarl Furiye- nin (1772-1837) və Robert Ouenin (1777-1858) etik görüşlə- rindən qısa da olsa bəhs edək.

Utopik sosialistlər burcua quruluşunun əsasını təşkil edən xüsusi mülkiyyətçiliyin istismarı; varlı və yoxsullar arasındakı ziddiyyətləri dərinədən tənqid edirlər. Onlar burjua ictimai mü- nasibətlərini və əxlaqını mücərrəd humanizm mövqeyindən tənqid edərək, insanın insan tərəfindən istismar olunmasını ədalətsizlik və əxlaq normalarına zidd olan bir hadisə kimi qeyd edirlər.

Yeni dövrün qabaqcıl mütəfəkkirləri antik dövrün mütə- rəqqi ənənələrini davam etdirərək dini-asketik ideyalara qarşı çıxır, insanların xoşbəxt olmaq hüquqlarını və bərabərliyini təbliğ edirdilər. Onların fikrincə, əxlaq müstəqil sahə olmalı, dindən asılı vəziyyətə düşməməlidir. İnsanlar mənəvi zənginli- yə kilsənin köməyi olmadan da çata bilirlər. Əxlaq kilsə bo- yunduruğundan xilas olmalıdır. Etika ilahiyatdan ayrılıb fəlsə- fənin müstəqil sahəsinə çevrilməlidir. Belə istiqamət götürənlər içərisində italyan Cordano Bruno (1548-1600), fransız Rene

Dekart (1596-1650), holland Benedikt Spinoza (1632-1677), ingilislər – Tomas Hobbs (1588-1679), Con Lokk (1632-1704) və b. var idi. Spinoza hətta «Etika» adlı kitab da yazıb. XVIII əsrin Avropa maarifçiləri, o cümlədən, fransız materialistfilosofları da, məsələn, D. Didro, (1713-1784), J. O. Lametri (1709-1751), K. A. Helveti (1715-1771), P.A.Holbax (1723-1789) etik fikir tarixində özünəməxsus iz buraxmışlar. Onlar əxlaq məsələlərini elmi səviyyəyə qaldıraraq insanın davranışını onun təbii halı ilə əlaqələndirirdilərsə, alman klassik fəlsəfəsinin nümayəndələri olan İ. Kant (1724-1804) və G. Hegel etikanı həyatdan ayırmağa çalışırdılar. Kantın etika sahəsində tarixi xidmətlərindən biri borc problemi ilə əlaqədardır. Borc problemi Kantın etikasında mərkəzi yer tutur. G. Hegel (1770-1831) görə əxlaq insan təbiətinə yad olmasa da, ona əvvəldən xas olan xüsusiyyət də deyil. İnsan doğularkən nə xeyirxah, nə də bədxah olur. Bu xüsusiyyətlər nəyinsə nəticəsində əldə edilir. Hər bir insanın müəyyən məqsədi olur. Əsas məqsəd isə sərvətə çatmaqdır. Hegel üçün əsas əxlaq kateqoriyaları borc, xeyir və vicdandır. Əxlaq yalnız cəmiyyətdə mövcud ola bilər. Hegelin əsas etik fikirləri «Ruhun fenomenologiyası» və «Hüquq fəlsəfəsi» əsərlərində öz əksini tapmışdır. Hegel fəlsəfəsi üçlük üzərində qurulub: 1) tezis; 2) antitezis; 3) sintez. Hegel mənəviyyəti «obyektiv ruhun» mərhələlərinə aid edir. Mənəviyyət obyektiv ruhun hərəkətinin məhsuludur. Burada ruh triada pillələri ilə inkişaf edir: 1) hüquq; 2) əxlaq; 3) mənəviyyət. Hüquq tezis olub, azadlıqdan uzaq olan xarici zərurətə tabedir. Əxlaq antitezis olub subyektiv şüurdur, fərdin vicdanıdır. Mənəviyyət sintez olub, əsil azadlıqdır, hüquq və əxlaqın, zərurət və subyektiv iradənin qovuşmasıdır. O, ictimai həyatda gerçəkləşir ki, Hegel burada mənəviyyətin inkişafının üç formasını – ailə, vətəndaş cəmiyyəti və dövləti ayırır. Hegel bu ictimai formalara istinad edərək, etikanı fərdin dövlət qarşısındakı konkret vəzifələrinin məcmusuna çevirir.

XX əsrdə etika artıq əxlaq haqqında müəyyən biliklər sisteminə çevrilib ki, bu da özünəməxsus elmikateqorial aparata

malikdir. Tarixi inkişafın müxtəlif mərhələlərində etika müəyyən problemlərin həlli yollarını və bəzi spesifik sualların cavabını axtarmağa çalışmışdır. Belə problemlərə əxlaqi fəzilətlər, əxlaq normaları, insanın davranış qaydaları, bunlarla əlaqədar tələblər və s., haqqında danışılan spesifik suallara isə «xeyir və şər nədir?», «insanın mənəvi borcu nədir?», «insan özünü necə aparmalıdır?» və s. aiddir. Bu problemlərlə normativ etika məşğul olur.

AZƏRBAYCANDA ETİK FİKİR TARİXİNDƏN

Bu tipli əxlaq normaları yalnız Qərbi Avropada deyil. Görkəmli Azərbaycan şairi və filosofu Nizami Gəncəvi «Xosrov və Şirin» poemasında feodal hakimlərinin əxlaqını tənqid etmiş, xalqın qanını içən, ona əzab verən şahları zülmkar adlandırmışdır. O, öz əvvəlki poemalarında xalqı idarə etmək üçün ədalətli və maarifçi şahın lazım olduğunu irəli sürürsə, son poeması «İsgəndərnamə» də gözəl bir cəmiyyətin olmasını qeyd edir. Nizamiyə görə, bu cəmiyyətdə azadlıq və ədalət hökmran olması, bütün insanlar təmiz əxlaqları ilə, qalan danışmamaqları ilə, qan tökməmək, müharibə etməmək, ədavət bəsləməmək, paxıllıq etməmək kimi xüsusiyyətləri ilə fərqlənməlidirlər. Azərbaycan görkəmli şairi Məhəmməd Füzuli feodal cəmiyyətinə xas olan «nəzakət» və «şikayətnamə» əsərində «Salam verdim, rüşvət deyildir deyə almadılar» cümləsi ilə çox gözəl istifadə etmişdir.

Böyük Azərbaycan şairi M.Ə.Sabir müxtəlif satirik şerlərində eybəcər əxlaqın normalarını acıqcasına ifşa etmişdir.

Dünya mifoloji və fəlsəfi fikir tarixi insanın mənəvi həyatı ilə bağlı nümunələrlə zəngindir. Belə nümunələrdən biri «Avesta»dır. Şərq xalqlarının və ümumiyyətlə Dünya xalqlarının fikir tarixində görkəmli yer tutan Zərdüştilik və onun nəzəri təcəssümü olan «Avesta» dualist zəmində inkişaf tapmışdı. Dini-fəlsəfi doktrina olmaqla yanaşı, Zərdüştilik etik ideyalarla da zəngindir. O, insanların həyat tərzini, davranışını əks etdirərək

insanları bir-birinə hörmət etməyə, qardaşlıq münasibətləri bəsləməyə, xeyirxah olmağa, şəxsiyyətlərə qarşı mübarizə aparmağa səsləyir. Zərdüşt inamına görə bütün varlıq 2 əks qüvvənin mübarizəsi üzərində qurulub: 1) işıq; 2) zülmət. Bütün şəxsiyyət ideali 3 amilin vəhdətindən yaranıb: 1) xeyirxah niyyət; 2) xeyirxah söz və ya fikir; 3) xeyirxah əməl. Uzun əsrlik tarixə və zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan xalqının etik mədəniyyəti və onun ayrı-ayrı problemləri xüsusi tədqiqat obyektidir olduğundan, onun bəzi maraqlı məqamları üzərində dayanmağa çalışaq.

Ərazisində ibtidai insan məskənləri, mağaralar, şəhər xarabalıqları, qaya təsvirləri, istehkamlar, silahlar, əmək alətləri, gil qablar, bəzək əşyaları və s. tapılan Azərbaycan çoxəsrlik tarixə malik qədim mədəniyyət ölkəsidir. Arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində əldə edilmiş müxtəlif materiallardan məlum olur ki, hətta qədimlərdə Azərbaycanda zəhmətkeş insana, şəxsiyyətə hörmət, insanpərvərlik, kollektivçilik hissi geniş təbliğ edilmişdir.

Müəyyən mədəni abidələrimizdə, mədəniyyət nümunələrində insanlar əməksevərliklərinə görə təriflənir, onların öz peşəsi sahəsindəki məharəti, mənəvi qüdrəti təsvir edilir.

Azərbaycan maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, mənəvi mədəniyyət abidələri ilə də zəngindir. Bu baxımdan, şifahi xalq ədəbiyyatımızda insanların humanist arzularını, istəklərini əks etdirən çoxlu nağıllar, dastanlar və mahnılar mövcuddur. Burada zülmə, haqsızlığa qarşı nifrət, xoşbəxt gələcəyə çağırış sədələri nəzərə çarpır. Humanist ideyaların əsasında isə insanların dinc həyatını, əməyini qoruyan sədaqətə və dostluğa çağırışlar durur. Belə humanist fikirlərə əmək nəğmələrində də rast gəlirik. Əmək nəğmələri xalq yaradıcılığının ən qədim janrlarından olub əmək prosesində insanların zəhmətini yüngülləşdirən məqsədlə ifa edilirdi. Bu nəğmələr kollektivi həvəyə gətirir, işə səfərbər edir, əməyin çətinliyini, ağırlığını aradan qaldırır, insanlarda xoş əhvalruhiyyə yaradırdı. Burada həmçinin yoldaşlıq, qayğıkeşlik, dostluq tərənnüm edilirdi.

Şifahi xalq ədəbiyyatımızın ən maraqlı janrlarından olan Azərbaycan xalq nağılları etik fikir baxımından daha çox diqqətə cəlb edir. Nəinki realist səpkili məişət nağıllarında, hətta romantik səpkili sehri nağıllarda, həmçinin heyvanlar haqqında olan nağıllarda da xeyir və şər, ədalət və haqsızlıq, dostluq, əməksevərlik, sədaqət, xəyanət, məhəbbət və s. kimi problemlərdən bəhs edilir.

Yazılı ədəbiyyatımız da bu baxımdan az maraq doğurmur. Məsələn, XI əsr Azərbaycan filosofu Bəhmənyar ibn Mərzban (?-1066) müxtəlif əsərlərində – «Məratib əl-mövcudat» («Mövcudatın mərtəbələri»), «Mabəd ət-təbiə» («Metafizika») və məktublarında humanist fikirlər söyləyərək xoşbəxtliyin xeyirxahlıq yolu ilə əldə edilməsini, insanın sədaqətli, əxlaqlı olmasını, insanpərvərliyini və s. problemləri və bunların ağıl və bilik yolu ilə əldə edilə biləcəyini ön plana çəkir.

Nizami Gəncəvinin (1141-1209) əsərlərinin ana xəttini məzlum insan üçün səadət və ədalət axtarışları, zülmə, istismara, qeyri-bərabərliyə etiraz və nifrət təşkil edir. İnsan başqasından sədaqə istəməməli, öz ləyaqətini alçaltdırmamalıdır. İnsanın ağıl və biliyi Nizami əsərlərinin baş qəhrəmanıdır. «Sirlər xəzinəsi», «İskəndərnamə» və digər poemalarda xeyirxahlıq ideali siyasi idealla bağlı nəzərdən keçirilir. Dövlətin idarə edilməsində ədalət prinsipi ön plana çəkilir. «İqbalnamə»də insanın səmimi olmasının vacibliyi vurğulanır, onun təbiətlə ayrılmazlığından danışılır. Q. Məmmədov qeyd edir ki, Nizamiyə görə «ideal cəmiyyətdə şəxsi və ictimai mülkiyyəti oğrulardan, çapqınçılardan və qənimətçilərdən qorumağa ehtiyac yoxdur. Cəmiyyət üzvləri iqtisadi cəhətdən təmin olunduqları və eyni zamanda tərbiyəli, əxlaqlı, düşüncəli adamlar olduqları üçün onlar nalayiq hərəkətlərlə məşğul olmurlar. Nizami oğurluğu, hər hansı bir qəbahət və xəyanəti cəmiyyət üçün fəlakət hesab edərək, ayrı-ayrı şəxslərdən tələb edirdi ki, onlar ancaq öz əmlaklarını yox, eyni zamanda başqalarının da əmlakını müdafiə və mühafizə etməlidirlər. Onun fikrincə, birisi başqasının əmlakına tamah məqsədi ilə toxunmadıqda o, özünü müdafiə etmiş

olur. Maraqlı burasıdır ki, Nizaminin təsvir etdiyi ideal cəmiyyətdə bütün sürülər çobansız otlamaqla bərabər əkinlərə də ziyan vermirlər. Əkini qorumaq üçün heç bir qoruqçu da yoxdur. İdeal cəmiyyətin ağsaqqalları bu barədə İskəndərə deyir: əkin əkəndən altı ay sonra bir də onu biçmək üçün ora gedirik. Şair göstərir ki, əkin, bağ və bostanın becərilməsi mədəni cəmiyyətin ümumi səviyyəsinə müvafiq olaraq həyata keçirilməlidir.

Nizami xəbərçilik və böhtançılığı fitnə və fəsadların səbəbi kimi qeyd etməklə bunları özünə peşə edən düşkün, amalsız adamlara həmişə nifrət etmişdir. Nizaminin fikrincə, alicənab adam heç bir əsas olmadan başqasına eyib tutub onun əsəblərinə toxunmaz, başqasını öz hərəkətləri ilə narahat etməz. Eyni zamanda nəzakətli və nəcib adamlar söz gəzdirməklə məşğul olub, başqasının nüfuzuna toxunmamalıdır. Bu barədə ideal cəmiyyət adamlarının adından danışan Nizami «İqbalnamə»də yazır:

*Xəbərçilik bilməz bir nəfərimiz,
Özgənin eybinə göz yumarıq biz.*

Şair bununla da insanları pis əməllərdən əl çəkib xeyirxah olmağa çağırır. Nizami öyrədir ki, ağıllı və xeyirxah adamlar özlərinin yaxşı əməllərini öz mənfəətlərindən daha çox başqalarının mənfəətinə sərf etməlidirlər. Nizami göstərir ki, birisi hirsli və ya qəzəbli olarsa, xeyirxah adamın borcu özünün mülayim və ağıllı məsləhətləri ilə əsəbiləşmiş adamı sakit edib ona köməklik etməkdir ki, həmin adam pis yola getməsin, fitnə törədib nahaq yerə qan tökülməsinə səbəb olmasın. Digər tərəfdən Nizami göstərir ki, birisinə qarşı bir bədbəxtlik üz verərsə, cəmiyyət üzvləri onun qəminə şərik olmalıdırlar. Şad günlərdə – toyda, bayramda hamı bir yerdə şadlıq edib şən həyat keçirməlidir. ...Nizaminin fikrincə, cəmiyyət üzvləri lazımı qaydalara əməl etsələr, orada xəstəliklərin qarşısı alınar və insanlar vaxtsız ölməzlər. ...Nizami göstərir ki, yüksək tərbiyəli cəmiyyətdə möhkəm əxlaqi qaydalar olmalıdır. Bu cəmiyyətin adam-

ları əxlaqi cəhətcə təmiz və xüsusilə tamahkar olmamalıdırlar. Nizaminin fikrincə, ideal cəmiyyətdə əxlaqi təmizlik, yəni insanların əxlaqlı olması bir adət kimi həyata keçirilməlidir. Hər kim cəmiyyətin bu müqəddəs qaydalarını pozsa, o, həmin cəmiyyətdən qovulmalıdır». Nizami həmçinin göstərir ki, «...təlim və tərbiyə cəmiyyətin inkişafında böyük əhəmiyyəti olan vasitələrdən biridir. «Sirlər xəzinəsi»ndə Nizami təlim, tərbiyə və əxlaq qaydalarından bəhs edir. Qitələrin bəzilərində şair yaxşı insanları tərənnüm, pis adamları isə tənqid etməklə, birincilərə hüsn-rəğbət, ikincilərə isə nifrət bəslədiyini bildirir. Nizami vətənpərvər, bacarıqlı və əxlaqlı insan tərbiyə etməyi cəmiyyətin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Çünki cəmiyyətin səadəti insanın kamilliyindən, onun xalqa düzgün münasibətindən çox asılıdır. Şair «Leyli və Məcnun»da belə deyir:

*Səadət kamalla yetişir başa,
Xalqa hörmət elə, ədəblə yaşa.*

Böyük şairin fikrincə, yaxşı təlim-tərbiyə almış adam sağlam və tərəqqipərvər ideyalar irəli sürməklə, yaxud bu ideyalara tərəfdar olmaqla həyatda yaxşı yaşamağa adət edər, qarşıya çıxan bütün çətinliklərin öhdəsindən asanlıqla gələr, gərək heç kəs heç kəsi aldatmasın, cəmiyyət üzvləri qorxmaz, cəsarətli, işgüzar və şən olsunlar. Onlar bir-birinə ziyan vermədən, ədavət bəsləmədən kinsiz-küdurətsiz olaraq daim səmimi yaşasınlar. Nizami göstərir ki, gözəl bir həyat qurub səadətlə yaşamaq ən böyük xoşbəxtlikdir. Nizami adamların yüksək tərbiyəli, nəcib sifətli, nəzakətli, gözəl, mülayim xasiyyətli və xüsusən elmli olmasını gözəl həyat qurmaq üçün nəcib bir şərt hesab edir. Şair göstərir ki, insan yaxşı tərbiyə alıb kamal sahibi olarsa, həyatda həmişə hörmətlə qarşılanar, səadət ancaq kamal nəticəsində başa gələ bilər. Nizami hiyləgərlik və fitnə ilə məşğul olanlara həmişə nifrət etmişdir. İnsan çalışıb həyatda və məişətdə həmişə təmiz və namuslu olmalıdır. Nizami ...insanları səmimi yaşamağa çağırır».

Nizami dünyadakı bələlərin «bir səbəbini də cəmiyyətdəki əxlaq pozğunluğunda, xudpəsəndlik, lovğalıq, şöhrətpərəstlik, ikiüzlülük, hiyləgərlik, saxtakarlıq, paxıllıq, kinlilik, xəsislik, tamahkarlıq, tüfeylilik, əməyə, əməkçiyə xor baxmaq, kobudluq, qərəzçilik, eys-ışrət düşkünlüyü, hədsiz varlanmaq hərisliyi, məsləksizlik kimi mənfi əxlaqi keyfiyyətlərdə görürdü. «Xəmsə»də biz bu mənfi əxlaqi keyfiyyətləri zülmkar şahlarda, saray əyanlarında, böyük rütbə və ixtiyar sahiblərində, sələmçi tacirlərdə, yalançı dindarlarda – bir sözlə, başqalarının əməyi ilə yaşayan tüfeylilərdə görürük («Sirlər xəzinəsi»ndə əmanətə xəyanət eyləyən şeyx, rəiyyəti incidən zalım padşah, «Xosrov və Şirin»də Bəhram Cubi, Şiruyə, «Yeddi gözəl»də Yəzdigürd, Simnarın ölümünə hökm verən şah, xalqa divan tutan vəzir Rast-Rövşən, tamahkar tacir Məlixə, şöhrətpərəst slavyan qızı, «İskəndərnamə»də Dara, onu öldürən rütbə sahibləri...). Bunların əksinə, «Xəmsə»də nə qədər gözəl mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər varsa, hamısı: düzlük, doğruluq, sadəlik, təvazökarlıq, mehribanlıq, xeyirxahlıq, qayğıkeşlik, əməksevərlik rəiyyətdə, yoxsullarda, zəhmət adamlarında, qismən də alimlərdə görünür («Sirlər xəzinəsi»ndə kərpickəsən qoca, «Xosrov və Şirin»də Fərhad, «Leyli və Məcnun»da Zeyd, «Yeddi gözəl»də Fitnə, kəndli kürd, onun qadını, qızı, qoca çoban, qoca bağban, 7 məzlum, «İskəndərnamə»də çinli kəviz, qoca çoban). Belə bir əxlaqi fərqləndirmə öz-özlüyündə şairin əxlaq məsələlərinə də ictimai mənə verdiyini və əxlaq pozğunluğunu da əsasən despotizm üsul-idarəsilə əlaqələndirdiyini göstərir».

Ədalətli olmaq fikri XIII-XIV əsr Azərbaycan filosofu Şəbüstərinin (1287-1320) yaradıcılığında da öndədir. O hamını bir gözdə görmək, insanlara sədaqətlə xidmət göstərmək, dostluq etmək kimi nəcib keyfiyyətləri təbliğ edir. Demək olar ki, bütün əsərlərində gözəl əxlaq malik olmaqdan bəhs edir. «Ədalətli olmaq gözəl əxlaqın əsas xüsusiyyətlərindən biridir, ona görə ki, ədalətə sahib olan hər kəsin əxlaqi gözəl olur, çünki ondan heç vaxt zülm baş verməz».

Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ictimai-fəlsəfi həyatında

mühüm yer tutan Nəsirəddin Tusinin (1201-1274) «Əxlaqi-Nasiri» (Nasir əxlaqı) əsəri Azərbaycanın etik fikir tarixində mühüm hadisədir. Elmi-ədəbi irsi olduqca rəngarəng olan N. Tusi əhatə etdiyi sahələrin diapazonu ilə də fərqlənir: nücum (astro nomiya), riyaziyyat, tibb, məntiq, psixologiya, fəlsəfə, ədəbiyyat, coğrafiya, mədəniyyət (kimya), ilahiyyat, incəsənət, musiqi, tarix, iqtisadiyyat və s. H. Məmmədbəyli özünün «Marağa rəsədxanasının banisi Nəsirəddin Tusi» adlı əsərində Tusinin 76 əsərinin adını çəkir. Tusiyə dünya şöhrəti qazandıran onun riyaziyyat və nücum elmlərinə aid yazdığı «Zince Elxani» kimi əsəri və Marağa rəsədxanasıdırsa, onu Şərq xalqlarına sevdiren «Əxlaqi-Nasiri» əsəri olmuşdur. Bu əsərin qəribə yazılma tarixi vardır. Əxlaq, fəlsəfə, məntiq məsələləri ilə maraqlanan, bəzən özü də bu məsələlərə aid əsər yazan İsmaili hökmdarı Nasir, Tusini yanına çağıraraq ona Əli Misgəvehin «Ət-təharə» adlı kitabını fars dilinə tərcümə etməyi təklif edir. O zaman İbn Misgəvehin bu kitabı ərəb dilində əxlaq haqqında yazılmış ən gözəl əsər hesab edilirdi. Tusi bu kitabı tərcümə etmək əvəzinə onu çoxdan məşğul edən fəlsəfi-əxlaqi, ictimai-siyasi məsələləri dərinlən şərh etmək üçün daha mükəmməl bir kitab yazmaq qərarına gəlir.

Tusi özü bu barədə yazır: «Bu kitabın yazılması onun əmri və təşviqi ilə olduğundan adı «Əxlaqi-Nasiri» qoyuldu» «Əxlaqi-Nasiri» 3 məqalə və 30 fəsildən ibarətdir. Əsərin əvvəlində «Müqəddimə», «Bu kitabın yazılmasının səbəbi haqqında», «Kitabın məqsədi və fəsiləri haqqında başlanğıc» adlanan hissələr yerləşdirilib. «Əxlaqın saflaşdırılması haqqında» adlanan birinci məqalə «Əsaslar (başlanğıclar) haqqında» və «Məqsədlər haqqında» adlanan 2 hissədən ibarətdir. Birinci hissədə 7, ikincidə 10 fəsil mövcuddur. «Evdarlıq elmi haqqında» adlanan ikinci məqalə 5, «Ölkə (şəhərləri) idarəetmə qaydaları» adlanan üçüncü məqalə isə 8 fəsildən ibarətdir. Hələ kitabın əvvəlində əsərin məhz fəlsəfi əsər olduğu bəlli olur: «Bu kitabın məqsədi hikmətə aid məsələlərdən biri olduğundan ilk növbədə hikmətin mənasını şərh etmək, onun təsnifatını vermək lazımdır».

Müəllif hikmətə tərif verərək onu 2 yerə bölür: biri – elm, o biri – əməl (iş). Sonra müəllif hikməti nəzəri hikmət və əməli hikmətə bölərək bunların hər birinin bölmələrindən danışır və onların geniş təsnifatını verir ki, bunların da hər biri öz-özlüyündə böyük maraq doğuran problemlərdir. Məsələn, 3 yerə ayrılan nəzəri hikmətin birinci hissəsinə ilahiyyat, fəlsəfə, «Riyaziyyat» adlanan ikinci hissəyə həndəsə, astronomiya, astrologiya, musiqi, «Təbiət elmi» adlanan üçüncü hissəyə kimya, botanika, biologiya, psixologiya, fizika və s. aiddir. Əməli hikmət də üç yerə bölünür: birinci – əxlaqın saflaşdırılması; ikinci – evqurma qaydası; üçüncü – şəhərsalma siyasəti.

Etik görüşləri hələ kifayət qədər tədqiq edilməyən Tusi insan və ona məxsus olan xüsusiyyətləri mərkəzi planda nəzərdən keçirir, yaradıcılığı boyu insanın əxlaqi keyfiyyətlərini tərənnüm edir. Tusi əxlaqi sifətlərin yaranmasını real gerçəklikdə görür: «əxlaqi sifətlər yalnız ictimai həyatda yaranır və heç də anadangəlmə proses deyil», «insanlar öz əxlaqi sifətlərini həyatda tapdıqlarına görə özlərini yaxşı tərbiyə etməyi də bacarmalıdırlar». Tusinin etik sisteminə əsasən, insanlar öz xarakterinə görə dörd qrupa bölünür: birinci, o adam ki, bilir və bildiyini başqalarına öyrədir, o, alimdir, ona ehtiram edin; ikinci, o adam ki, bilir və bildiyinə güvənir, o özündən xəbərsizdir, lovğadır, onu tənqid edin; üçüncü, o adam ki, bilmir və öyrənməyə ciddi cəhd edir, o zəhmətkeşdir, ona kömək edin; dördüncü, o adam ki, bilmir və öyrənmək də istəmir, o adam ağılsızdır, ondan uzaq olun. Tusinin fikrincə, insanlar həyatda əxlaqi sərvətləri, keyfiyyətləri yaxşı mənimsəmək üçün uşaqlıq dövründən düzgün tərbiyə edilməlidir, ata və analar hər şeydən əvvəl övladlarını vicdanlı olmağa öyrətməli və sonra təlim və tərbiyə işlərinə başlamalıdırlar. Tərbiyə lap körpə yaşlarından başlamalıdır, çünki kiçik yaşda uşaqların mənəviyyəti sadə və təmiz olur. hər bir valideyn öz övladının idealına çevrilməyə çalışmalıdır. hər bir valideyn və tərbiyəçi uşaqlara həyatda zəruri tələbatı ödəmək üçün maddi nemətlərə sərf edilən əməyin və zəhmətin rolundan geniş danışmalıdır. Uşaqlar başa düşmə-

lidirlər ki, onların yediyi, içdiyi və geyindiği maddi nemətlər üçün valideynləri böyük əmək və zəhmət sərf etmişlər. Belə olarsa, uşaqlar körpə yaşlarından əməyin və zəhmətin nəyə qadirdi olduğunu düzgün dərk edərlər. Onlar uşaqların nəzərində mal-dövlətin, qızıl və gümüşün rolunu heç vaxt şişirtməməlidirlər, çünki qızıl və gümüşün vurduğu ziyan böyük bəlalara səbəb olar. Heç kəs anadangəlmə fəzilət sahibi olmur, məsələn, heç kəs dülgər, katib ya başqa mütəxəssis doğulmur. Fəzilət təcrübə nəticəsində əldə edilir, lakin çox zaman bir adam fitri olaraq bir fəziləti tez qəbul edir, onu mənimsəmək istedadı çox olur. İnsanı dörd amil hörmətli edər: doğruluq, ədəblilik, elmlilik və xoşxasiyyətlilik. Doğruluğun zinəti həya, camalı mənəvi saflıq, səmərəsi isə elmdir. Ədəblilik hörmət artırır, elm səni yüksəldər. Elmin dəyəri mal-dövlətin dəyərindən fərdalidir. Xoşxasiyyətlilik insanın xoşbəxtliyi deməkdir. Xoşxasiyyətlilik yaxşılığın mayasıdır. Tusinin fikrincə, dostluq edənlər eyni xasiyyətə malik olmalıdırlar. Bir-birinə həsəd çəkib paxıllıq etməməlidirlər. Bir-birlərindən mənfi xasiyyətləri gizlətməməlidirlər. Bir-birinə etibar etməlidirlər. Vəfalı dost seçib onu axıra qədər qorumaq çətindir. Xeyirxah insanlarda 10 cür müsbət əxlaqi sifət olmalıdır: əvvəla, yalançı olmamalıdır; ikinci, insafli olmalıdır, üçüncü, eyib axtarmamalıdır; dördüncü, xalqın günahından keçməyi bacarmalıdır; beşinci, üzrxahlığı bacarmalıdır; altıncı, əziyyətə dözməyi bacarmalıdır; yedinci, özünü tənbeh etməyi bacarmalıdır; səkkizinci, öz eybini başqasının eybindən tez görməlidir; doqquzuncu, hamı ilə mülayim rəftar etməlidir; onuncu, özünü çox tərifləməməlidir, özü haqqında yüksək fikirdə olmamalıdır. Tusi xeyir və səadətin növlərini göstərir: xeyirlər şərəfətli, tərifəlayiq, qüvvə artıran və fayda verəndir. Xeyirlər kimi səadətin də dörd növü var: hikmət, şücaət, iffət və ədalət.

«Ən yüksək dərəcədə arzu edilən xeyir və səadət haqqında» adlanan fəsildə xeyir və səadət arasında olan fərq aydınlaşdırılır, xeyir və səadətin növlərindən danışılır, bəzi qədim alimlərin rəyi verilir. «Xasiyyətin (xarakterin) mahiyyəti, həddi

(tərif) və əxlaqın dəyişdirilməsinin mümkünlüyü haqqında» adlanan fəsildə xasiyyətə tərif verilir, xasiyyətin fitri olub-olmaması barədə fikirlərin müxtəlif olduğu söylenir. Bununla əlaqədar Aristotel və digər filosoflardan misal gətirilir: «Sonrakı alimlərin xasiyyətin fitri olmaması haqqında dəlilləri bundan ibarətdir, onlar deyirlər ki, xasiyyətlər dəyişkəndir, dəyişkən isə fitri ola bilməz. Buradan belə nəticə çıxarırlar ki, heç bir xüsusiyyət fitri deyil». Sonrakı fəsillərdə fəzilət cinslərinin sayı, növləri, onlara zidd rəzilət zümrələri, fəzilətlərin oxşarları və fərqləri, ədalət və s. məsələlərdən danışılır.

«Evdarlıq elmi haqqında» adlanan ikinci məqalədə «Mənzi-lə olan ehtiyacın səbəbi, onun əsasları və ən mühüm cəhətləri», «Ailə dolandırmaq və evdarlıq qaydaları haqqında», «Övlad saxlamaq və tərbiyə etmək qaydaları haqqında», «Xidmətçiləri və qulları idarə etmək qaydaları haqqında» fəsillər, «Söz demək qaydaları», «Oturub-durmaq adətləri, hərəkət və sükut qaydaları», «Yemək qaydaları haqqında», «Şərab içmək qaydaları» kimi yarım-fəsillər mövcuddur.

Nəhayət, «Ölkə (şəhərlərin) idarəetmə qaydaları» adlanan üçüncü məqalədə «İctimaların əlaqəsi üçün zəruri olan məhəbbətin fəziləti və növləri haqqında», «İctimaların növlərinin və şəhərlərin əmələ gəlməsi haqqında», «Sədaqətin fəziləti və sədaqətli adamlarla (dostlarla) davranış qaydaları haqqında», «Ölkə dolandırmaq siyasəti və şahların xisləti haqqında», «Şah xidmətində olmaq və rəiyyətin qayda-qanunları haqqında», «Xalqın bütün təbəqələr ilə davranış qaydaları (xüsusiyyətləri) haqqında» fəsillərindən sonra sonda «Bütün fəsillər üçün faydalı olan Əflatunun vəsiyyətləri haqqında» fəsil gəlir ki, bununla da əsər bitir.

Füzuli (1498-1556) yaradıcılığında məhəbbət problemi ön plandadır. Füzuli məhəbbəti ilahi məhəbbət olub, insanın mə-nəvi gözəlliyini təsdiq edir. Füzuli məhəbbəti həm də ideal məhəbbətdir. Şair onu təzadların inkarı kimi göstərir. «Fəzliyə nəsihət» əsərində Füzuli yazır ki, hər kəs özünə əməklə yol açır, cəmiyyətdə etibar sahibi olur və şöhrətlənir. Ona görə də əmək-

sevər olmaq lazımdır. İnsanın zəhmətə, əməyə qatlaşması onu ədalətli, yüksək əxlaqi sifətlərə sahib edir (26, s.70). «Şikayət-namə», «Rind və Zahid», «Ənisül-qəlb» əsərlərində ictimai ədalətsizlik və zülm tənqid edilir. Şairin fikrincə bədxah adamlar heç vaxt həyatda xoşbəxt ola bilməzlər».

Füzulinin fəlsəfi, etik və estetik görüşlərini diqqətlə tədqiq etmiş akademik Fuad Qasımzadə «Qəm karvanı», yaxud zülmətdə nur» əsərində yazır: «Füzuli öz əsas fəlsəfi traktatı olan «Mətləül-etiqa»da yunan fəlsəfəsinə dərinlən bələd olduğunu büruzə verir. Əsər bir çox yunan mütəfəkkirləri haqqında dolğun və yığcam, həm də əsasən düzgün məlumat verdiyindən, o, bir növ fəlsəfə tarixinə aid olan əsərə, ayrı-ayrı filosoflar və cərəyanlar haqqında biliklər verən məlumat kitabçasına, ensiklopediyaya oxşayır. «Mətləül-etiqa»da qədim yunan fəlsəfəsinin Fales, Heraklit, Demokrit, Anaksaqor, Empedokl kimi materialist, Aristotel (materializm və idealizm arasında tərəddüd edən), Pifaqor, Sokrat, Platon, Prokl kimi idealist nümayəndələrinin və başqalarının, habelə bir sıra alimlərin adları çəkilir, yaradıcılığı izah olunur. Füzuli bədii əsərlərində də yunan alim və mütəfəkkirlərini, tarixi şəxsiyyətləri tez-tez qeyd edir, onların işlərinə yüksək qiymət verir. Onun şeirlərində Ərəstunun (Aristotel), Əflatunun (Platon), Makedoniyalı İskəndərin (Aleksandr), Buqratın (Hippokrat) və başqalarının adına rast gəlirik. Farsca yazılmış qəsidələrdə Füzuli Aristotelin fəlsəfəsini, Hippokratın tibbi görüşlərini tərifləyir, onları İbn-Sina və Loğmanla yanaşı təbliğ edir. Şair su, od, torpaq və havadan danışaraq (şübhəsiz ki, Empedokla işarədir) yunanlarda böyük alimlərin olduğunu yazır. «Ənisül-qəlb»də də yenə Əflatunun adı çəkilir, onun həqiqət sirlərini açma bilmədiyini qeyd olunur və bununla belə yunan mütəfəkkirinə, ümumiyyətlə, yüksək və layiqincə qiymət verən Füzuli onları «yunan biliciləri» adlandırır. Əsərdə Əflatunun (Platonun) adını hörmətlə çəkən şair oxucuya xitabən deyir ki, hətta Əflatunu belə hikmətdən xəbərdar güman etmə. Məhz platonik eşqi nəzərdə tutan Füzuli «ğərəz» rədifli qəzəlində göstərir ki, xalqın qərəzi gözəl vüsəldən rahatlanmaqdır, aşiq

üçün isə qərər bu deyildir, təsərrüfsüz tamaşadır (seyr etməkdir). Platonik eşqin müəyyən təzahürləri «Leyli və Məcnun»da da vardır. Əsərin başlanğıcında verdiyi rübailərdə Füzuli ilahi eşqə, platonik eşqə işarə edərək yazır ki, o, həqiqət tələbinə görə məcaz yolunu tutmuşdur. Füzulinin etik görüşlərini təhlil edən müəllif daha sonra yazır ki: «şair əxlaq məsələləri ilə elmin məşğul olması zərurətini dərk etmiş və əxlaqdan xüsusi olaraq bəhs etməyi bir elm saymışdır. Yəni ...o, etikanı – bu islahın özü onda olmasa da – əxlaq haqqında təlim, əxlaqi anlayış və qaydalardan bəhs edən elm olduğunu bilmişdir. Şair etikanı (fünuni-ədab, yəni ədəb elmi) bir elm kimi qəbul etsə də, nəhayətdə insan əxlaqının əvvəlcədən təyin edildiyi kimi təzahür edəcəyini, pis təbiətli adamın bütün ömrü boyu məhz belə qalacağını söyləmiş və beləliklə də əxlaqın çıxış nöqtəsi kimi ilahi başlanğıcı, allahı qəbul etmişdir. Əxlaqın mənşəyi məsələsində onun idealist mövqeyi bir çox şəirlərində aydın görünməkdədir və şair bunu dəfələrlə, dönə-dönə söyləmişdir.

«Leyli və Məcnun» poeməsindəki minacatlardan birində Məhəmməd peyğəmbəri mədh edərək yazır ki:

*Keyfiyyəti-halı rövşən etdin,
Xeyrü şər işin müəyyən etdin.*

Füzuli insan əxlaqının, davranış və əməllərinin Allahın iradəsindən asılı olması məsələsində daha da irəli gedərək iqbal və idbarın, xoşbəxtliyin və bədbəxtliyin büsbütün allahdan, ilahi iradədən asılılığını qəbul edir və bunların izahında fatalist mövqe tutur. Allahın qoyduğu səadəti əzəli sayan şair xoşbəxtlik və bədbəxtliyin təyində ilahi buyuruğun, qeyridən edilən «əmri-mühalın» həlledici rolunu qəbul etməklə əxlaqi əməllər məsələsində açıq-aydın qəza-qədər ideyasına gəlir. Şair qəza-qədər ideyasını, əsasən dünyəvi hissləri, saf və real məhəbbəti tərənnüm edən «Leyli və Məcnun» dastanında da irəli sürür. Bəs bu bədbəxtlik haradan gəlir, onu aradan götürmək, səadət və xoşbəxtliyə yetmək mümkündürmü? Məlum olur ki, bu,

Məcnunun əvvəlcədən müəyyən edilmiş taleyidir, onun bəxti, müqəddəratı, qisməti irəlicədən məhz belə yögrulmuşdür ki, o, bədbəxt olmalı və eşqinə qovuşmamalıdır». «Şair həyatın mənasını mal-dövlət toplamaqda, simü-zər cəmləməkdə deyil, bilik və elm əldə etməkdə görür, o, hünər kəsb etməyi, biliklərə yiyələnməyi daim fəzilət və hünərin şərti sayır. Əxlaqın yüksəlməsində əqlin, elmin gücünə verdiyi qiymət demək olar ki, bütün əsərlərində dönə-dönə təkrar edilir və onun rəasionalist etikası geniş şəkil alır. Əxlaq normalarının müəyyən edilməsində, insanların davranışlarında əqlin roluna verilən bu fikir Füzulidə sistemləşdirilmişdir. O, insan şərafının səbəbini də əqlin gücündə, elmin rolunda görür. Farsca olan rübailərindən birində deyir ki:

*Elm ilə, ədəblə tapılar şəraf,
Mirvari olmasa, nə lazım sədəf?*

Füzuli əxlaqi əməllərin təyinində əqlə verdiyi yüksək rola bir növ yekun vuraraq yazır ki, əvvəl fikir, sonra əməl, yəni işi başlamazdan əvvəl onun nəticələrini düşünmək lazımdır. ... Bələliklə, Füzulinin rəasionalist etika tərəfdarı olduğu, əxlaqın əsas meyarı kimi əqlə və biliyə yüksək qiymət verdiyi, onları insanın yüksəlməsi və şərafı üçün vacib şərtlər saydığı aydın olur.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycanda ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir dövrün tarixi hadisələri ilə sıx əlaqədar inkişaf edirdi. Qövsü Təbrizi, Saib Təbrizi və b. Füzuli ənənələrini davam etdirirdilər. XVIII əsrdə Molla Vəli Vidadi və Molla Pənah Vaqif humanist idealların ən güclü ifadəçiləri oldular.

Həmin dövrdə yaşamış Zeynalabdin Şirvani insanın kamil olması və təkmilləşməsi üçün 50 keyfiyyət qazanmağın zəruriliyini göstərirdi. Şirvaniyə görə insan mülayim, təvazökar, ehtiyatlı, xeyirxah, vicdanlı, əməksevər olmalı və bu kimi yüksək keyfiyyətlər daşmalıdır.

XIX-XX əsrlərin Azərbaycan ədəbiyyatı etik fikir tarixində mühüm bir mərhələ təşkil edərək yalnız gənc nəslin deyil, cə-

miyyətin bütün təbəqələri və siniflərinin əxlaq tərbiyəsində və həyat təcrübəsinin zənginləşməsində əvəzədlənməz mənbə rolunu oynamışdır. Bu dövrün görkəmli maarifçiləri və mütəfəkkirlərindən Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyli, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Cəfər Cabbarlı və digərlərinin əsərləri buna misaldır.

İSLAM ETİKASI

VII əsrdən başlayaraq Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yayılmağa başlayan İslam dini insan həyatının bütün sahələrində, o cümlədən dünyagörüşündə (dini, hüquqi, siyasi, elmi, əxlaqi və s.), eləcə də məktəb və tərbiyə sistemində özünəməxsus dəyişikliklər etmişdir. Ərəb xilafəti ərazisində formalaşmağa başlayan yeni mədəniyyət, o cümlədən fəlsəfə və bir sıra Şərq xalqlarının ərəb dilində yazılmış fəlsəfi əsərləri orta əsr fəlsəfi fikrinin mütərəqqi nümayəndələrini yetişdirmiş, həmçinin antik irsdən və qeyri-islam yönümlü mütəfəkkirlərin mütərəqqi zəngin ənənələrindən bəhrələnmişdir. İslam dini dünyagörüşünə söykənən ərəbdilli zəngin İslam fəlsəfəsi VII-XI əsrlərdə öz klassik dövrünü yaşamışdır. İslam sivilizasiyası əsasında inkişaf edən bu fəlsəfənin bətnindən özünəməxsus davranış qaydaları, əxlaq normaları və prinsipləri sistemi doğulmuşdur. Bütün müsəlman dünyasının masaüstü kitabı olan «Quran»ı bu baxımdan İslam etikasının əsası hesab etmək olar ki, bu da öz genезisi və mənbələrinə görə islam dini sistemi ilə bağlıdır. Konkret olaraq İslam etikası «Quran»ın ayrı-ayrı ayələrinə öz əksini tapmışdır.

İslam yaranandan sonra formalaşan «müsəlman etikası» bir deyil, iki mənbəyə əsaslanır: Quran və Sünnə. «Sünnə» (ərəbcə «nümunə», «yol», yəni peyğəmbərin həyat yolu) hədislərin bütöv bir toplusudur. Peyğəmbərin dövründə yaşamış səlahiyyətli

insanlar tərəfindən çatdırılan bu hədislərdə peyğəmbərin sözləri, hərəkətləri, davranışı, hər hansı işə bəraət qazandırması və ya icazə verməsi və s. barədə məlumat verilir. «Məhəmməd peyğəmbərin kəlamları humanizm, xeyirxahlıq, beynəlmiləçilik, ümumbəşəriyyət ideyaları ilə yoğrulmuşdur.

Peyğəmbərin fikrincə, insan cəmiyyət qarşısında məsuliyyətli olmalıdır, insanın müqəddəs borcu ümumiyyətin haqqında düşünməkdir. Xəsislik, hiylə, kinlilik, həsəd, peyğəmbərin fikrincə, insanda olan ən pis keyfiyyətlərdir. Şəriətimizdə yalan danışmaq, qeybət etmək pislənmiş, Allah yolunda düzgün danışmaq, haqq, ədalət tərəfdarı olmaq tərifi layiq görülmüşdür. ...Məhəmməd peyğəmbər hamını və hər kəsi düzgünlüyə, haqqı və ədaləti unutmamağa çağırırdı. ...Peyğəmbərin müdrik kəlamları cilalanmış tərbiyə, əxlaq üsulları ilə zəngindir».

Hədislərin toplanması, məzmununun səhih olması ilə əlaqədar tədqiqi və şərhini «hədisşünaslıq» kimi bir sahənin yaranmasına səbəb olub ki, bu da «ilm əl-hədis» – yəni «hədis haqqında elm» adlanır. Hədislər «səhih» və «qeyri-səhih» və ya zəif olur. Hədislərin «səhih» kimi təsdiq edilməsi uzun, ciddi və dəqiq tədqiqatdan sonra mümkün olurdu. «Səhih» hədis müəlliflərindən əl-Buxari və Muslimi göstərmək olar.

Müəyyən tərəfləri «fikx»lə (dini-hüquqi fikir) uzlaşan müsəlman etikasında qiymətləndirmə sistemi 5 əmələ əsaslanır: 1) vacib (fərz); 2) məsləhət görülən (müstəhəb); 3) fərq etməyən (mubah); 4) məsləhət görülməyən (məkrüh); 5) qadağan edilən (haram). Bu əməllər Yaradanın əmri və ya qadağası ilə əlaqədar olub, axirətdə mükafat və ya cəza, savab və ya günah qazanmaqla nəticələnir. Vacib əməlləri yerinə yetirdikdə insan mükafatlanır, onlara əməl etmədikdə isə cəzalana bilər («cəzalanacaq» demək olmaz, çünki insan yalnız Allahın qərarı ilə cəzalanır, Allahın yerinə heç kim bu hökmü çıxara bilməz, əks halda Allahın mərhəmətini şübhə altına almış olar). Qadağan edilən əməlləri icra etməyəndə insan mükafatlanır, edəndə – onu cəza gözləyə bilər. Məsləhət görülən əməllərə görə insan mükafatlandırılır, onları etmədikdə isə cəzalanmır. Məsləhət

görülməyən (məkrüh) əməlləri icra etdikdə insan cəzalandırılmaz, onlardan çəkinəndə isə mükafatlandırılır. Fərq etməyən əməllərə görə isə nə cəza, nə də mükafat nəzərdə tutulmayıb. İnsan fikxə görə də onları icra etməkdə və ya etməməkdə azad-dır.

İslam etikasında insanların hərəkətlərinin xeyir və ya şər kimi qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi niyyətdir. Çox vaxt hakim də hökmü əməlin motivini bilmədən çıxarmağa çətinlik çəkir.

Beləliklə, Quran Sünnəsiz, Sünnə isə Quransız mövcud ola bilmədiyindən və bunlar bir-birini tamamladığından müsəlman etikası bunlardan hansısa birinin olmadığı halda tam dərk edilə bilməz. Klassik ərəbmüsəlman mədəniyyətində «müsəlman etikası» xüsusi sahə kimi mövcud olmasa da, daha çox elmi xarakter daşıyan Quran və Sünnə, eləcə də fikx, ədəb və s. təlimlər bütövlükdə etik problemlərin daşıyıcısıdır. Özü də bunlar yalnız müsəlmanlar üçün deyil, bütün bəşər övladları üçün nəzərdə tutulub. Çünki sonuncu səmavi kitab olan «Quran» və ümumiyyətlə müsəlman dini ümumbəşəri xarakter daşıyır. Sonda toxunacağımız vacib bir məsələ də var ki, o da ədiblərin dinə münasibətidir. Əfsus ki, sovet dövrü ədəbiyyatında bu münasibət, o cümlədən ədiblərin tənqid obyektinə bizə birtərəfli və təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilirdi. Bunun nəticəsində ədiblərin əslində «nəyi» tənqid etmələri kölgədə qalır və bu, «dinin tənqidi» kimi nəzərdən keçirilirdi. Bunun əsas səbəbi bizim özümüzün (yəni sovet dövrü adamlarının) İslam dinindən, müqəddəs «Quran»dan kifayət qədər xəbərdar olmamağımız idi. Digər tərəfdən, yazıçıların bir qisminin «göz açıb» islamı bəzi təriqətlərin təmsalında görüb qavraması da əsərin idraki-tərbiyəvi funksiyasına müəyyən qədər təsir göstərmişdir. Lakin əksər ədiblərimizin əsərlərinə bir daha nəzər salsaq, orada tənqid hədəfinin İslam dini deyil, başqa təzahürlər olduğunu görürük: mövhumat, cəhalət, nadanlıq, avamlıq, savadsızlıq, fanatizm, pirlərə inam, bidət, yəni peyğəmbərdən sonra dinə yenilik gətirmək, peyğəmbərin etmədiklərini «şəriət» adı ilə təqdim et-

mək, islamı «matəm dininə» çevirmək, «siğə» adı ilə əxlaqsızlıq yaymaq və s. Öz çirkin əməllərini «din» adı ilə həyata keçirən, savadsızlıqdan və ya bilərəkdən xalqı çaşdıran yalançı mollalar, heç bir dini təhsili və səlahiyyəti olmadan fəaliyyət göstərən ruhanilər və b. da ədiblərimiz tərəfindən tez-tez tənqid atəşinə tutulurdu.

İnsanların əxlaqi ilə əlaqədar məsələlər – valideynlərə təmənnasız münasibət, öz ailəsinə sədaqət və qayğı, düzlük, doğruluq, imkansızlara yardım etmək və s. islamda mühüm yer tutur. Sələmçilik (faizlə pul vermək), adam öldürmək, zina, oğurluq, əyyaşlıq, dələduzluq, vəfasızlıq, xainlik, acgözlük, yalançılıq, kobudluq və s. isə dinimizdə pislənən əxlaqi keyfiyyətlərdəndir ki, bugünkü ədəbiyyatımız məhz belə ideyalarla silahlanmalıdır.

Beləliklə, fanatizm, mövhumat və bidətçilikdən uzaq olaraq müqəddəs «Quran»a və peyğəmbərin hədislərinə istinad edən İslam əhli bütün Dünyada nümunəvi əxlaq nümayiş etdirməyə qadirdir!

Sual 4. Əxlaqi prinsiplər və onların daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşəkar fəaliyyətindəki normativ-idarəedici rolu

Dünya mədəniyyət tarixi etikanın inkişafını müəyyən edən obyektiv qanunauyğunluqların aşkar edilməsinə imkan verir. O, sübut edir ki, etik normalar uzun müddətli tarixi dövr ərzində formalaşır. Onlar insanların tarixi tələbat və həyat maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əks etdirir. Bu təcrübə əsasında etika, nəinki mənəvi prinsipləri ümumiləşdirib sistemləşdirir, həm də onu elmi cəhətdən əsaslandırır.

Etikanın 8 kateqoriyası vardır:

- 1) Azadlıq və şəf.
- 2) Xeyir və şəf.

- 3) Əzab və mərhəmət.
- 4) Borc və vicdan.

Mənəvi borc əxlaq normaları ilə, vəzifə borcu isə hüquq normaları ilə tənzimlənir.

- 5) Şərəf və ləyaqət. Bunlar insanda tədricən yaranır. Bunlar insanın öz-özünə başqalarına verdiyi qiymətdir.
- 6) Ədalət. Hüquq normalarında ədalətlik prinsipi göstərilir.
- 7) Həyat ideali və xoşbəxtlik. İnsanın öz həyatında seçdiyi ideal müsbət və mənfi xarakterik ola bilər. Həyat ideali insanın həyat yolunu müəyyən edir. Xoşbəxtliyi hər kəs ayrı cür başa düşür və bu insanın öz arzusuna çatmasıdır.
- 8) Məhəbbət ali-mənəvi dəyərdir.

Azadlığı dərk etmə aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- özünüdərk etmə ;
- cəmiyyəti dərk etmə;
- təbiəti dərk etmə.

Xeyir və şər meyarlarının qiymətləndirilməsi kontekstində nə etməli? sualına cavab axtararaq, bəzi nəzəriyyələr insan təbiətindən yox, əxlaqın sosial xarakterindən çıxış edirlər, digərləri isə, əxlaqın ictimai şüur forması olduğunu unudub, insan təbiətini ön plana çəkirlər. Etikası, fərdlərin ehtiyac və tələbatları ilə xeyirxahlığı insandakı harmoniya vasitəsi kimi nəzərdən keçirən Kant, mənəviyyatın qorunması üçün Allahın mövcudluğu və ruhun əbədiliyinin qəbul edilməsini zəruri hesab edirdi.

Əxlaq ictimai şüurun əsas formalarından biri kimi həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm psixoloji, həm də pedaqoji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunur. Əxlaqın tərbiyəsi çox vaxt xalq içəri-sində ismətin, namusun tərbiyəsi kimi işlənsə də istər etnopedaqoji, istərdə də elmi-pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi insana məxsus olan mənəvi keyfiyyətlərin və davranış normalarının məcmusu kimi səciyyələndirilir. “Əxlaq - insanın mənəvi, dərin keyfiyyətləri, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibət-

ləri müəyyən edən normaları davranış qaydalarını özündə birləşdirir”. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin forması, kökü, zəruri şərti, nəticəsi, əksər hallarda tərkib hissələrindən biri kimi izah edilmişdir.

Elmi pedaqogikada “əxlaq tərbiyəsi” ifadəsini ilk dəfə olaraq elmi pedaqogikanın banisi sayılan böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) işlətmişdir. O, bir sıra əsərlərində həm “əxlaq qaydaları”, həm də “əxlaq tərbiyəsi” ifadələrini işlətmişdir. Komenskidən təxminən 400 il əvvəl şərqi böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi Nasiri” də əxlaq tərbiyəsinin böyük bir sistemini vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan bütün direktiv və proqram sənədlərdə əxlaq yalnız kommunist əxlaqı kimi verilir. V.İ.Lenin kommunist əxlaqının mahiyyətini şərh edərək göstərir ki, kommunist mənəviyyatının əsası kommunizmi möhkəmlətmək və başa çatdırmaq uğrunda mübarizədən ibarətdir. Tusi pedaqogikasında başlıca amil sayılan əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsinə mütəfəkkir alim 3 mənbədən-özünün ailə tərbiyəsindən, Azərbaycan xalqının tərbiyə ənənələrindən və özünəqədərki nəzəriyyəçilərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən seçdiyi səmərəli toxumların əlaqələndirilməsi, tənqidi təhlil yolu ilə ümumiləşdirilməsi və dərin elmi süzgecdən keçirilməsi əsasında yaratmışdır. Keçmişin, öz dövrünün təlim-tərbiyə məsələləri üzrə təcrübəsini düzgün dərk etdiyindən, Nəsirəddin Tusi gələcək nəsillərin tərbiyəsinə ağıllı istiqamət vermək imkanına malik olmuşdur. Nəsirəddin Tusi də bu yolla gedərək milli-mənəvi dəyərlərinizə və qüdrətli söz sahiblərinin fikirlərinə əsaslanaraq həm xalqımız üçün, həm də bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. N.Tusi, hər şeydən əvvəl, “əxlaq normaları” müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar uşaqların davranışının, ünsiyyətinin, insanlara, təbiətə, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Tusiyə görə insanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətli şərəfətli fakir, əql, şüur və iradə vasitəsilə tə-

min və idarə edilir. İnsanın xoşbəxlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilməmişdir, əgər insan düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun xətlə hərəkət etsə, təcridən elm, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq, onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, dübbədüz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ali məqama çatdırar. Lakin yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onun aşağıya, heyvani mərtəbəyə sövq edər, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar. Odur ki, deyiblər: “Nəfs elə bir şeydir ki, onu öz başına buraxsan alçaqlığa meyl göstərüb bataqlığa batan, cilovlayıb istiqamət verən, fəzilət yüksəkliyini fəth edib kamala çatar”

Filosof Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində demişdir ki, pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilərlər, lakin bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətindir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəzilət doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur.

İlk öncə qeyd edək ki, əxlaq anlayışının mahiyyətində nələr gizlənir. Elm camiyasında əxlaqı öyrənən elm sahəsi kimi, etika anlayışından istifadə olunur. Bu anlayışı ilk dəfə elm səviyyəsinə özünün “Böyük etika”, Nikomax etikası” və.s bu kimi etikaya dair yazdığı əsərləri ilə, antik yunan fəlsəfəsinin dahilərindən sayılan Aristotel çatdırıb. İnsanın iki fəaliyyət sahəsi olan siyasət və psixologiyanın (Aristotelesə görə ruh elmi) tam mərkəzinə yerləşdirmişdir. Əxlaqın əsas funksiyalarından biri, insanları bir sxemin çərçivəsinə salmaqdır. Yəni, məsələn əxlaq insanların qanına o qədər hopur ki, istər-istəməz insan etdiyi bir çox hərəkətlərində hansısa tənzimləməyə əl atmağa başlayır. Əxlaq anlayışı anadan gəlmə anlayış deyil. Əxlaqda və ondan qopan dində insanlara doğulduqdan sonra, ilk öncə kiçik

cəmiyyət olan ailə tərəfindən, sonra isə insanların tarixən birgə yaşayışını təmin edən cəmiyyət tərəfindən təlqin və bəzən isə məcbur belə edilir. Heç bir şəxs, körpə ikən seçim azadlığına malik olmur. Nəticədə də ana südü kimi, əxlaqda, dində və digər neçə belə dəyərlərdə doğru olub-olmaması heç bir önəm daşımadan əvvəl anadan, atadan, sonra da ətraf mühit tərəfindən tərbiyə və digər təlqin etmə yolları ilə beynin ən gizli qatlarına ötürülür. Tərbiyə vacib faktordur. Çox nəzəriyyələr bunun əsasında qurulub. Bunu Freyd, insanda olan “super-mən”, yəni insanın ictimai-əxlaqi görüşləri, dini, mənəvi dəyərləri və.s kimi qeyd edib.

Etika davranış prinsiplərinin və mənəvi cəhətlərin formalaşması vəzifəsini yerinə yetirir. Etika hər şeyə yaradıcı şəkildə yanaşan fəal, yaradıcı təfəkkürə malik şəxsiyyətin tərbiyə olunmasında yaxından iştirak etməlidir. Yüksək mədəni səviyyəyə, təhsilə, ictimai şüura, daxili yetkinliyə malik olmadan inkişafa nail olmaq qeyri mümkündür. Hər bir şəxsin özündə yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin aşılınması və başqalarının bu ruhda tərbiyə olunması işinə kömək etmək üçün cəmiyyətmizin insan, onun daxili aləminə, onun davranışına qarşı irəli sürdüyü bilmək vacibdir.

Əxlaq insanların birgə yaşayış fəaliyyəti prosesində meydana çıxan münasibətləri tənzimləyən, ayrıca götürülmüş fərdin maraqlarının ictimai tələbatlara tabe edilməsinin sosial ehtiyacı nəticəsində yaranır və inkişaf edir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə əxlaq tələbləri də zənginləşir və mürəkkəbləşirdi. Gördüyümüz kimi, əxlaqın yaranması tarixən labüd olub, insanların birgə maddi-istehsal fəaliyyətinin sosial-iqtisadi tələbatından irəli gəlmişdir.

Din öyrədir ki, hər bir şəxs özünün gündəlik işləri və qayğıları ilə məşğuldur və buna görə də insanlar öz mənəvi əxlaqi aləminin prinsiplərini təyin etmək bacarığına malik deyildirlər. Bu bacarığa malik olan tanrı (Allah) ümumi əxlaqi qanunlar yaratmışdır ki, bu qanunlara görə də insanlar vicdanla yaşamaqlı, valideynlərinə hörmət etməli, yaxın adamları aldatmamalı,

oğurluq etməməli və s. Əxlaq yalnız insan cəmiyyətinə xasdır. Əxlaq sosial hadisədir. O daim inkişaf edir və zənginləşir. Cəmiyyətdən kənar əxlaq mövcud ola bilməz. Bütün dövrlər və xalqlar, siniflər və partiyalar üçün vahid bir əxlaq forması və mövcud ilə əlaqədar olaraq əxlaq sinfi məzmun kəsb etmişdir.

Müasir həyatın yaradıcılıq miqyası genişdir və məhz bu əxalqi tərəqqini hərəkətə gətirir. Bu gün əmək prosesində mə-nəvi stimulların rolunu, əxlaqi qanunların təsirini, kollektivdə sağlam mənəvi-psixoloji abhavanı nəzərə almamaq qeyri-mümkündür. Sosial ədalətin, aşkarlığın, inamın olması, ümumi iş və ictimai maraqlar uğrunda çalışsan vicdanlı prinsipial adamların qiymətləndirilməsi cəmiyyət üçün vacib olan şərtlərdəndir. Əxlaqın ümumbəşəri əxlaqa çevrilməsinin obyektiv əsası onun xalqın ümumi maraqların ifadə etməsindədir.

Demokratiya şəraitində əxlaqın rolu daha artır. Cəmiyyətimizin mənəvi cəhətdən sağlamlaşdırılması, sosial-ədalət prinsipinin möhkəmləndirilməsi, qanun təminatlarının dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsi, cəmiyyətdə demokratik əsasların möhkəmləndirilməsi, vətəndaşlığın formalaşması və buraya daxil olan şəxsiyyətin yüksəldilməsi məsələləri Respublika vətəndaşlarının hər birinin konstitusion hüquqları sırasında şəxsiyyətin ləyaqəti məsələsini ön plana çəkməyə vadar edir. İndi cəmiyyətin əsas vəzifələrdən biri qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsidir.

Hər bir insanın mənəvi həyatının əsasını aşağıdakı ümumbəşəri prinsiplər təşkil edir. Bu prinsiplər ilə bağlılıq, vətəne məhəbbət, cəmiyyətin rifahı naminə vicdanlı əmək, yüksək ictimai şüur, ictimai maraqları və qaydaları pozanlara qarşı barışmaz mübarizə, kollektivçilik və qarşılıqlı yoldaşlıq yardımından ibarətdir.

Humanizm-əsasını adamlar arasında mövcud olan insani münasibətlərin təşkil etdiyi mənəvi prinsipidir. Humanizm həm siyasi fəaliyyət prinsipi, həm də əxlaqi prinsip kimi qəbul etmək olar. Humanizm insanın başqalarına, cəmiyyətə qarşı münasibətini tənzimləyən bir prinsipdir. Humanizm – azadlıq ide-

yalarının qanunauyğun davam və inkişafıdır.

Həssaslıq, açıqqəlblilik, başqalarının dərdinə şərik olmaq, insan naminə öz həyatını qurban vermək kimi xüsusiyyətlər mütərəqqi düşüncəli, şüurlu insanlarla davranış qaydasıdır. İnsana qarşı qoyulan tələbat onun daxili qüvvəsinə və imkanlarına əsaslanmalıdır. Bizim cəmiyyətimizdə hələ də insana qarşı hörmətsizlik halları mövcuddur. Bu özünü izahat vermək və inandırmağın lazım olduğu vəziyyətdə güc və inzibatçılıq tədbirlərinin tətbiq edilməsində göstərir.

Əxlaqın ən vacib prinsiplərindən birini **əməyə vicdanlı münasibət** təşkil edir.

Əmək insan cəmiyyətinin varlığının əsas şərtidir. Əmək prosesində insanın sosial-əxlaqi keyfiyyətləri formalaşır. Əmək və əxlaq vahid tamlıq təşkil edir. İnsanlar əməyi iqtisadi, sosial və mədəni inkişaf prosesində həlledici amil hesab edirlər.

Kollektiv insanın tərbiyəsində xasiyyətinin iradəsinin formalaşmasında, ona əxlaqi prinsiplərin aşılmasında böyük rol oynayır. Kollektivin insana verdiyi qiymət əsaslı və təsiredicidir. Çətin anlarda insan üçün ən böyük arxa məhz kollektivdir.

Cinayətkar meyllərə qarşı barışmaz mübarizə, ictimai mülkiyyətin və vətəndaşların şəxsi əmlakının qorunması da həmçinin polis orqanları işçilərinin ən böyük vəzifə borcudur. Oğurluğun böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq dələduzluq, oğurluq, qarətçilik cəmiyyətin əsasını təşkil edən ictimai mülkiyyətə dağıdıcı təsiri göstərir.

İnsanların və ictimai təşkilatların fəallıq dərəcəsinin artması ilə əlaqədar olaraq cəmiyyətdə şəxsi xalq əmlakına laqeyd münasibət bəsələyənlərə qarşı mübarizə güclənir.

Kollektivçilik nədir?

Kollektivçilik – insanın öz şəxsi maraqları ilə kollektivin maraqlarının eyniliyinə tam inam və öz kollektivinin maraqları dairəsində çalışmağa olan mənəvi tələbatdır.

Kollektiv işə – vahid məqsədə və iradəyə malik olan və ictimai faydalı fəaliyyətlə məşğul olan insanların birliyidir.

Bütün insanlar kollektivə bir tələbat hiss edirlər. Çünki

onlar kollektivdə maraqlı və zəngin təcrübə əldə edir, öz bacarıq və vərdişlərini daha inkişaf etdirirlər. Əmək kollektivləri qabaqcıl iş metodlarının yayılmasına əmək intizamının möhkəmləndirilməsinə, kollektivin üzvlərinin yüksək əxlaqi ruhda tərbiyə edilməsinə, mədəni və peşəkarlıq səviyyəsinin artırılmasına kömək edir. Polis işçiləri qarşısında ictimai asayişin mühafizəsi, polis orqanlarının fəaliyyətinin xidməti cəhətdən təşkil edilməsində kollektivçiliyin əsaslarının daha da inkişaf etdirilməsi kimi böyük və məsuliyyətli bir vəzifə durur.

Hər bir polisin həyatı və taleyi onun vətəndaşlıq, milli əxlaqi və digər xüsusiyyətlərini formalaşdıran vətəninin taleyindən asılıdır. Vətənə əsl məhəbbət, xalqın sərvətlərindən istifadə edərək cəmiyyətə heç bir xeyri verməyən satqınlara, müftəxorlara, qanunu pozanlara qarşı nifrət və bərişmaz münasibət tələb edir. Daxili işlər orqanları işçilərinin etikası, mənəviyyatın ayrılmaz hissəsi olmaqla, peşə etikasının başa düşülməsilə kollektivdə qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətilə, qəbul olunmuş mənəvi dəyərlərlə, şəxsi peşə xasiyyətlərlə bağlı spesifik mənəvi tələblər və normalarını əks etdirir. Hələ indi polis işçilərinin xüsusi etik mənəviyyat nəzəriyyəsi yaranmaqdadır, polis xidməti peşə etikası barədə isə ədəbiyyatda bu yaxınlarda yazmağa başlamışlar. Peşə etikasının normaları praktiki olaraq indi polis əməkdaşlarının fəaliyyətini tənzimləyir. Hər hansı bir ixtisasa mənsub qrupun peşə etikasından bəhs etmək (danışmaq) o vaxt mümkündür ki, nə vaxt bu qrupların fəaliyyət ənənələri qurulur. Ümumi və peşə etikasının nisbəti məsələsinə baxılanda, onu qeyd etmək lazımdır ki, bu problem hələ axıradək tədqiq edilməyib. Bu məsələni (sualı) düzgün həll etmək üçün biz sizinlə bilməliyik ki, mənəviyyatın və etikanın mahiyyətinə necə baxırlar.

Alman filosof Dürinq belə bir fikir ifa edirdi ki, bütün zamanlar və xalqlar üçün yararlı olan «həmişəlik mənəvi həqiqətlər» həyatda mövcuddur. O, qeyd edir ki, hər bir sinif və hər peşənin özünün xüsusi mənəviyyatı var. Bu o deməkdir ki, mənəviyyat kodeksindən dah yüksəkdə və ya mənəviyyat kodek-

sindən kənar qalan peşə etikasısı yoxdur. Lakin ayrı-ayrı ixtisasa mənsub adamlar hamı üçün vahid qəbul olunmuş mənəviyyat kodeksinin qanunlarına müvafiq yaşayırlar ki, bunun da əsasında peşə etikasısı koleksi yaranır.

Daxili işlər orqanları işçilərinin peşə etikasısı, polis qanunu, nizamnamələr, əmrlər, instruksiyalar və xidmətlərinə dair əsasnamələrlə müəyyən olunur. O, (yəni peşə etikasısı) mənəviyyat prinsip və normaları əsasında yaranmış qaydaların məcmusunu özündə cəmləşdirir.

Peşə etikasısı normaları DİN-in nizamnamə, əmr, instruksiya göstərişlərinin tələblərindən yaranır. Bu tələblər normativ aaktlar kimi inzibati və mənəvi qüvvəyə malikdir. Polis işçilərinin peşə etikasısının ümumi və xüsusi tələbləri ilə hazırkı müəssisənin davamında tanış olacağıq.

Beləliklə, biz aydınlaşdırdıq ki, daxili işlər orqanları işçilərinin peşə etikasısı, mənəviyyatın ayrılmaz hissəsi olmaqla, peşə etikasısının başa düşülməsinin, kollektivdə qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərinin, qəbul olunmuş mənəvi dəyərlərin, şəxsi peşə xasiyyətlərin spesifik mənəvi tələblərini və normalarını əks etdirir. Bir daha qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətdə hər bir peşə etikasısı (o cümlədən də polis işçilərinin) norma kimi mahiyyəti mənəviyyat prinsiplərilə müəyyən edilir.

Polisin fəaliyyət prosesində ortaya çıxan münasibətlər çoxşaxəli, çox hallarda fərdiləşmiş və təkrar olunmazdır. Polis haqqında Əsasnamə, müxtəlif hüquqi kodekslər, fəaliyyətin xidməti normalarını sərt reqlamentləşdirilməsi özü-özlüyündə mənəvi və hüquqi normalarının vəhdətini əks etdirir. Məhz burada mənəvi tələbatlar hüquqi təyinatlar formasını alır. Polis əməkdaşları təkidlə və mərdliklə hərəkət etməlidirlər, xidmətlə bağlı bütün çətinlikləri dəyanətlə keçirməlidirlər, lazım gəlsə hətta öz həyatlarını da xidməti borclarını yerinə yetirmək üçün qurban verməlidirlər və öz respublikasının müstəqilliyinin axıradək təminatçısı olub, öz xalqına rəşadətlə xidmət etməlidirlər. Polisin hərəkəti həmişə əsaslandırılmış, düz və geniş əhali kütləsinə aydın olmalıdır. Hər bir polis işçisi işdə yüksək təş-

kilatçılığı və mədəniyyət göstərib, vətəndaşlarla davranışda qabiliyyətli və mülayim olmalıdır.

Lakin polis sistemində əmək prosesi fərdi şəxslərlə qarşılıqlı münasibətlər prosesi kimi çıxış etdiyindən, o xidməti instruksiya çərçivəsinə sığmır və bu nöqteyi-nəzərdən polis əməkdaşından yüksək tərbiyə, mədəniyyət və yaradıcı hərəkət tələb edir. Polis xidməti etikasının spesifik tərkibi onunla da müəyyən edilir ki, bir sıra xidmət əməkdaşlarının işlədiyi sahələrinin (obyektlərinin) özünəməxsusluğundan irəli gəlməsilə cinayətkar ünsürlərlə bilavasitə ünsiyyətdə olmaları mövcuddur və bu zaman onlar (yəni polis əməkdaşları) antisosial əhval-ruhiyyəli adamlarla qarşılaşmalar bunların da peşə psixologiyası və aşağı mədəniyyət səviyyəsi müşahidə olunur. Belə bir mühitdə burada olan təsirə qarşı polis əməkdaşı əks təsir göstərməlidir və polis xidmətinin dövləti əhəmiyyətli olduğunun və özünün möhkəm ideya inamlı, sağlam düşüncəli, mənəvi və estetik mədəniyyətli olması üçün daima çalışmalıdır, bu isə öz növbəsində antimistik (yəni həqiqi həyatdan uzaqlaşmayan) dünyagörüşünü qorumağına qulluq edir. Polis dövlət orqanı kimi, çox böyük hakimlik səlahiyyətlərinə malikdir, bu isə öz növbəsində bəzi hallarda qeyri-möhkəm iradəli əməkdaşların onlara verilən səlahiyyətlərini aşmasına gətirib çıxara bilər.

Ayrı-ayrı adamların şəxsi həyatları ilə tanış olması məqsədilə polis əməkdaşları xüsusi spesifik qüvvə, vasitələr formalar və üsullardan öz işlərində istifadə edirlər. Müəyyən hallarda (şəraitlər) polis işçisinin kollektivindən və öz rəhbərliyindən ayrılıqda iştirak etməsi, mühüm qərarların fərdi halda qəbul edilməsi hallarında və polis orqanlarının fəaliyyət dairəsinə düşən hər hansı bir şəxsdən təmənna güdmə - belə hallar polis əməkdaşından mənəvi etibarlılığı tələb edir. Polis işçilərinin fəaliyyətində onlardan tələb olunan yüksək mənəvi keyfiyyətlər psixoloji amillərlə bağlıdır.

Məsələn: işi yerinə yetirdiyi zaman polis işçisi vaxtın məhdud olduğundan həm şəxsin hüquqi normalara müvafiq qısamüddətli saxlanılması və tez bir vaxta qərar qəbul olunması.

Bu misalda gördüyümüz kimi, vaxt amili polis əməkdaşından məsuliyyət hissini olmasını və öz üzərinə məsuliyyət götürməsinə tələb edir. Fəaliyyət normalarına sərt rəqlament baxımından riayət edilməsi də psixoloji-etik yönümü özündə əks etdirir, yəni burada polis əməkdaşlarının fəaliyyət dairəsi tək xidməti instruksiyalarla məhdudlaşmır. Vətəndaşa qarşılıqlı münasibət polis işçisindən yüksək mədəniyyət və yaradıcılıq tələb edir.

Verilən hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə edilməsi də polis işçilərindən bacarıq tələb edir. Bu da öz növbəsində əməkdaşların yüksək mənəvi keyfiyyətlərinə əsaslanmalıdır. İş prosesində polis əməkdaşlarında yaranan mənəvi emosiyalar onlarda pessimist dünyagörüşü (əhval-ruhiyyə) əmələ gətirir. Belə əhval-ruhiyyənin aradan götürülməsi üçün polis əməkdaşlarında bu kimi hallara qarşı möhkəm müsbət immunitetin yaranmasına nail olmaq lazımdır, bu məqsədlə də onlarda yüksək ideya, mənəvi və müəyyən psixoloji keyfiyyətlər tərbiyələndirilir (aşılmalıdır).

Yuxarıdakılara əsaslanaraq, biz indi polis əməyinin xüsusiyyətlərini müəyyənlişdirək:

– hər şeydən əvvəl polis əməkdaşı – dövlət hakimiyyəti nümayəndəsidir. O, xalqa qulluq edir, bütün cəmiyyətin maraqlarını mühafizə edir, maddi və mənəvi dəyərlərin keşiyində durur;

– polis işçisi həmişə xidməti fəaliyyətdə çoxsaylı vətəndaşlarla ünsiyyətdə olur, həmişə göz qabağındadır, məhz onun timsalında polis orqanları haqqında və hakimiyyət haqqında müəyyən nəticə çıxarılır;

– bir nömrəli işçi olaraq, polis əməkdaşı qanunçuluğu təsdiqləyir, mənəviyyət və mənəviyyət və mənəvi davranma qaydaları uğrunda mübarizə aparır və bunun üçün o özü ihdə və davranışda başqalarına nümunə olmalıdır;

– polis işçisinin çox materiallarla tanış olma imkanları var, ona dövləti və xidməti sirlər etibar edilir, vətəndaşların şəxsi həyatı haqda məlumatlar etibar edilir və bu məlumatları heç bir

yerə yaymağa ixtiyarı yoxdur.

Beləliklə, müasir cəmiyyətdə mənəvi və xidməti borclar əsasən bir-birilə üst-üstə düşür. Onların ali məqsədi Vətənə, xalqa (insana) xidmətidir. Polis işçilərinin əksəriyyətinə mənəvi borc hissi mövcuddur. Bu hiss əməkdaşların bir-birilə münasibətlərində və öz xidməti vəzifələrinin yerinə yetirilməsində öz əksini tapır. DİO işçiləri xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən böyük mərdlik və özünəməxsus hünər göstərirlər, bu cəhətləri biz onlarda döyüş tapşırıqlarını və insanları xilas etmələri zamanında görürük.

Mühazirənin əvvəlində polisin, yanğından mühafizə və DİO-nun ayrı-ayrı fəaliyyətində etik normalarının tərtib edilməsinin vacibliyindən bəhs etmişdik. Daxili işlər orqanlarında cinayətin cəzalandırılması icrası sahəsində yaranan mənəviyyət münasibətləri xüsusi (mühüm) əhəmiyyət kəsb edir.

Mühazirədə daxili işlər orqanları işçilərinin peşə etikasının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirdik. Bu xüsusiyyətlər polis əməkdaşlarının əməyinin spesifikası ilə müəyyən edilir, burada işləyənlərdə mənəvi-etik keyfiyyətlərin formalaşmasında normativ dokumentlərin (sənədlərin) rolu və əhəmiyyəti açıqlanır. Bununla da belə bir nəticə çıxartmaq olar ki, bu normativ dokumentlər öz-özlüyündə polis işçiləri üçün mənəvi və hüquq normalarının vəhdətini təşkil edir və bundan əlavə mənəvi tələblər burada hüquqi təyinat forması gücünə malikdir. Bunun əsasında biz sizlə bir daha qeyd etməliyik ki, daxili işlər orqanları işçilərinin peşə öz-özlüyündə mənəvi prinsip və normalarının sistemini əks edir və əməkdaşlar xidməti və xidmətdən kənar vaxtlarda bu normalar sistemini öz fəaliyyətində rəhbər tutmalıdırlar. Polisin fəaliyyəti özünün çoxprofilliyi ilə fərqlənir. Peşə münasibətləri belə qruplarda əmələ gəlir ki, burada bir sıra özünəməxsus peşə xüsusiyyətləri mövcuddur. Məhz bu baxımdan polis əməkdaşlarının özlərinin aparılması normaları cəmiyyətdə mövcud olan digər peşə qruplarından fərqlənir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əhmədov Ə. «Mənəviyyat, gözəllik, tərbiyə». Bakı, 1993. səh. 5-13.
2. Hacılı R.R. Ağaliyev X.D. Media etikasası. Bakı, 2008. səh. 7-10.
3. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Manafova M.J., Əfəndiyeva N.T. və Şahhüseynova S.A.-nın ümumi redaktəsilə. Bakı, 2010. səh. 11-17.
4. Məhəmmədoğlu E. «Polisin peşə etikasası və ünsiyyət mədəniyyəti». Bakı, 2009.
5. Şahhüseynova S.A. Etika. Dərslik. Bakı, 2009. Fəsil I, II.
6. Василенко Л. И., Ермолаева В. Е. "Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности". М, 1990.
7. Гефдинг Г. Этика или наука о нравственности. Спб. 1898. с. 13-29.
8. Гуйинов А.А. «Проблема происхождения нравственности «Философские науки». 1964 № 3.
9. Гусейнов А.А. Золотое правило нравственности. М., 1982. с. 9-16.
10. Дробинский О.Г. Понятие о морали. М., 1974. с. 15-19.
11. Дробинский О.Г.. Моральное сознание. М., 1962. с. 20-23.
12. Керман Ш.И. Беседы об этике. М.,1982. с. 7-15.
13. Кисеев М.А. Историческая сознание и нравственность. М., 1990.
14. Макензи Дж. Этика. СПб. 1898. с. 14-22.
15. Пылев С.С. Маральный облик сотрудников органов внутренних дел. М., 1999. с. 11-19.
16. Скомпенский Ю.Н. Этика милицейской службу. М.,1980. с. 10-24.

MÖVZU № 2. «DİO-DA PEŞƏ ETİKASI ÜMUMİ ETİKANIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ»

PLAN:

- 1. Peşəkar etikanın predmetinin anlayışı.**
- 2. Polis əməkdaşlarının peşə etikasının əsas prinsip və formaları.**
- 3. Vəzifə borcu, şərəf, ləyaqət, vicdan polis əməkdaşının mənəvi davranışının nəzarət-nizamlaşdırma mexanizmidir.**
- 4. DİO-nun fəaliyyətində əxlaqi prinsiplərin gözlənilməsi.**

Sual 1. Peşəkar etikanın predmetinin anlayışı

Hər bir ixtisas sahəsinin özünəməxsus, spesifik davranış qaydaları, etik normaları mövcuddur. DİO-da peşə etikasını ümumi etikanın tərkib hissəsi olmaqla, daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətinin mənəvi aspektlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Etik mədəniyyət şüur və bilik, mövcud olanlar haqda təsəvvürlər, dəyərlər sistemi, əxlaqi davranış və münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraqları, tələbatları, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir. Cəmiyyətin etik mədəniyyəti sosial-mədəni inkişaf və dövlət təhlükəsizliyinin mühüm şərtidir. İctimai şüur forması olan etik mədəniyyət insanların irsi keyfiyyət və tərbiyələrdən, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Peşə etikasını ekoloji etika, vətəndaşlıq etikasını, situasiya etikasını və işgüzar etika kimi Tətbiqi etikanın növlərindən biri hesab olunur. Ümumilikdə peşə etikasını ayrı-ayrı peşə sahiblərinin əxlaq, davranış qaydasını, norma və prinsiplərini öyrənir. DİO əməkdaşlarının peşə etikasını isə qeyd etdiyimiz prinsiplərin yalnız daxili işlər orqanları əməkdaşları ilə birbaşa və bilavasitə bağlı müddəalarını öyrənir, təhlil edir və bunun praktikada tətbiqi ilə bağlı ideyalar irəli sürür.

Peşə etikasını – özündə ümumi mənəvi prinsipləri və müxtəlif peşələrin xüsusiyyətlərinə tətbiq olunan normaları ümumiləşdirən, peşə əxlaqı haqqında elmdir.

Peşə etikasının mahiyyətini araşdırarkən bu problemə 2 aspektdən yanaşmaq lazımdır:

1. Peşə etikasının praktiki nizamlama funksiyası.
2. Ümumi etikanın tərkib hissəsini təşkil edən peşə əxlaqı haqqında təlim. Peşə etikasının başlıca prinsiplərinə riayət etmə DİO əməkdaşları üçün məcburidir.

Bu müəyyənləşdirmədə 3 aspekt əsasən əks olunur:

a) peşə etikasını həqiqətən peşəkar əmək fəaliyyəti və qarşılıqlı peşəkar münasibətlərdən yaranan sosial qaydalar və adət normalarının məcmusu ilə müəyyən olunan ümumi əxlaqın tərkib hissəsidir;

b) bu qaydalar ümumi qəbul edilmiş davranış normalarının konkretləşdirilməsi və inkişafıdır;

c) xidməti, peşə etikasını – fəaliyyətin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə şərtlənmiş tələblərin quruluş sistemidir (məcəlləsidir).

DİO əməkdaşlarının peşə etikasını etika elminin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Hansı ki, DİO-da xüsusi şəraitdə yaranan xidməti, peşəkar münasibətlərin əmələ gəlməsi və dəyişkənliklərinin qanunauyğunluqlarını, peşə-etika tələblərinin xüsusiyyətlərini və DİO əməkdaşlarının peşə-etik tərbiyəsinin vasitələrini öyrənir.

Əlbəttə peşə etikasını xidməti əlaqələrin əhatə dairəsi ilə məhdudlaşmır. O, öz izlərini insanın bütün əxlaqında buraxır.

Peşə etikasının predmeti: peşə əxlaqının xüsusiyyətini öyrənir. Peşə etikasının qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri: uzun müddət müəyyən peşə ilə məşğul olmağın insanın mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərinə necə təsir göstərməsindən ibarətdir.

Peşə fəaliyyəti insanların davranış qaydasına təsir göstərir və bu fəaliyyətdən doğan mənəvi-psixoloji xüsusiyyətləri öyrənməyə borcludur.

Hər bir peşə kollektivindəki münasibətlər müəyyən normativ aktlarla nizamlanır və bu normalar həmin peşə ilə məşğul olan insanların peşə davranışı qaydasına çevrilir. Məsələn: diplomatik xidmətdə qarşılama və qəbul mərasimi, müşayət etmə, hərbi qulluqçuların davranış qaydaları DİO-nun zabıt və sıravı heyətinin davranış qaydaları və s.

Bu xidməti etika qaydalarını təşkil edən, peşə etikasının əsas elementidir.

Cəmiyyət qanunauyğunluğu belədir ki, hər peşənin üzvləri fəaliyyət dairəsinin bölünməsində real etik problem yaradan normativ birlik təşkil edirlər, bunun məzmunu peşə borcu, peşə ləyaqəti kateqoriyalarında çıxış edir.

Bu kateqoriyalar cəmiyyətin etik münasibətlərinin peşə normalarının xüsusiyyətlərini göstərirlər, bunlarda xidməti borcun yerinə yetirilməsini təmin edən, şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərini aşkar edirlər: insanın sosial yetkinliyinin səviyyəsini, öz xidməti borcuna cəmiyyətin marağı mövqeyindən baxmaq bacarığı. Öz peşəsini qabağa çəkməsini, onu başqalarına qarşı qoyulması etik normalarının pozulmasına aparır.

Hər polis əməkdaşı öz fəaliyyətinə dövlət mövqeyindən yanaşmağı bacarmalıdır. Bu mənada peşə etikasının məqsədi ondadır ki, hər insan öz işini seçməlidir, işdə mənəvi zövq hiss etməlidir. Peşə etikasını mənəvi tərbiyənin təcrübəsini təhlil etməli, onun xüsusiyyətlərini öyrənməli və etik tərbiyəsinin təkmilləşdirilməsinə dair tövsiyələr hazırlamalıdır. Peşə etikasının qarşısında, dünya təcrübəsinin, insanı cəmiyyətdə bir fərd və kollektivin üzvü kimi tərbiyəsinin təhlil və analiz etmək məsə-

ləsi durur. Bundan irəli gələrək konkret iş dairəsinə, xüsusən DİO, əldə olan peşə-etik tərbiyəsinin formalarını təkmilləşdirməsi məqsədi ilə tövsiyələr hazırlamalıdır.

Peşə etikasının keyfiyyətlərinin konkret məzmunu, onların köməyi ilə hazırlama prosesin həyata keçirilməsi, iş praktikası ilə bağlı olmalıdır.

Müasir etikanın banisi ingilis alimi C. Mur qeyd edirdi ki, insanların hansı hərəkətlərinin doğru-etik, hansı hərəkətlərinin yanlış-qeyri-etik olmasını müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə “Xeyir” və “Şər”in nə olduğunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu iki anlayış etik mühakimənin əsas elementləri-əsas ölçü vahidi olmaqla etika elminin məğzini təşkil edir.

Beləliklə, bütün bunları əsas tutaraq, etikanın əsas predmetinin əxlaq olmasını göstərmək olar. Etika elminin əsas problemi isə Xeyir və Şərdir.

Əxlaq (lat. mores- cəmiyyətdə üzə çıxan xarakter, xasiyyət) - ictimai şüur forması və onun praktikada realizasiyası, insan davranışının zəruri tipi. Hüquqdan fərqli olaraq əxlaq yazılmamış xarakter daşıyır, şəxsiyyətə ictimai rəyi formalaşdırmaq üçün geniş imkanlar verir. Əxlaqın tələbləri ictimai şüurda adət, ənənə və ümumi qəbul edilmiş təsəvvürlər şəkilində üzə çıxır.

Əxlaq qaydaları əxlaqi idealların praktiki təcəssümüdür.

Əxlaqa konkret olaraq bu kimi tərifi vermək olar: **“Əxlaq cəmiyyətdə davranış qaydalarını nizama salan mövcud normaların məcmusudur”**.

Əxlaqın əsasları – təbii, ictimai və dini olmaqla üç yerə bölünür.

Əxlaqın təbii əsasları dedikdə insanın anadangəlmə xüsusiyyətləri, hər şeydən əvvəl vicdan, mərhəmət, borc, hörmət, ehtiram kimi ali hisslər nəzərdə tutulur. İnsanın həya hörmət, mərhəmət kimi hissləri ilə yanaşı, tamamilə, **əks səviyyəli** hissləri də vardır: qəzəb, nifrət, həsəd (paxıllıq) və s. Bu hisslərin bir hissəsi anadangəlmə olsa da, bəziləri sonradan qazanılmış-

dır.

Əxlaqın ictimai əsaslarına etik münasibətlər, adət-ənənələr, norma və prinsiplər də daxildir. Hər bir xalq, ictimai qrup, zümrə, hətta sənət sahibləri belə özünəməxsus mənəvi dəyərlər, davranış normaları yaradır. Ədəb qaydaları bəşəriyyətin uzunmüddətli inkişafının məhsuludur. Əxlaqın inkişaf edib formalaşmasında ailə, dövlət, hüquq, dini qurumlar kimi ictimai institutların mühüm rolu olmuşdur.

Əxlaqın **dini əsasları** insanın dini fəaliyyəti ilə bağlıdır. Əxlaqın dini əsasları konkret dini qanunlarda cəmlənmişdir.

Əxlaq elminin ən başlıca prinsipləri **kollektivizm** və **individualizmdir** (fərdiyyətçilik).

Kollektivizm prinsipinə görə insanlar fədakarlıq göstərməli, ümumi mənafə naminə çalışmalıdırlar. Kollektivdə şəxsiyyət cəmiyyətin təsiri altına düşür, ümumi mənafeni öz mənafeyindən üstün tutur. Hər şey kollektiv şəkildə - cəmiyyət və dövlət tərəfindən idarə olunur. Kollektivizm prinsipinin əsas mahiyyətini “hamı bir nəfər, bir nəfər hamı üçün devizi” təşkil edir.

DİO mənəvi-estetik normalarının tətbiqi metodları, bu orqanların fəaliyyətinin xüsusiyyətləri ilə konkret xidməti tapşırıqlarla müəyyən olunur. Xidmətin xarakteri, onun məzmunu əməkdaşların tam müəyyən edilmiş keyfiyyətləri tələb edir.

Sual 2. Polis əməkdaşlarının peşə etikasının əsas prinsip və formaları

Peşə etikasının prinsipləri haqqında sual onun məzmunundadır, onun normativ əsaslarındadır. Hansı prinsiplər xidməti fəaliyyətə uyğun mənəvi tələblər törədir və polis əməkdaşının peşə etikasının müəyyən prinsipləri kimi çıxış edir. Bu suala cavab vermək üçün ilk növbədə gərək peşə etikasının prinsipləri anlayışını aydınlaşdırmaq və onların ümumi mənəvi prinsiplərə münasibətini müəyyən etmək lazımdır.

Etika elmi üçün ümumi prinsiplərin konkret özünü aparma

normalarına keçməsi mexanizmini bilmək labuddür.

DİO-da xidməti-tərbiyəvi işdə, xüsusən biz tarixən yığılmış peşə, ideya və mənəvi prinsiplərə axalanırıq, hansı ki, adət formasını alaraq normativ xarakter daşıyırlar, bunlarda öz növbəsində ümumi və yüksək etik prinsiplərə bölünürlər, yüksək prinsiplərə aiddir.

1. Öz xidməti borcuna sədaqətli olmaq.
2. Öz vətəninə qeyri-şərtsiz qulluq.
3. Xalqla ayrılmaz əlaqədə olmaq, onun maraqlarına sədaqətli xidmət etmək.
4. Qanuna dürüst riayət etmə, onun cəmiyyətdə üstünlüyünü həyata keçirmək.

Ümumi prinsiplərə aşağıdakılar aiddir:

1. Polis əməkdaşlarının yüksək siyasi ayıqlığı və hazırlığı.
2. Anlaqlı xidməti nizam-intizam və yüksək mədəniyyət.
3. Öz xidməti ustalığının daim təkmilləşdirilməsi.
4. Əməkdaşda peşə ləyaqətinin tərbiyəsi.
5. Yüksək peşəkar və sıx əlaqəli kollektivin formalaşması.

Qeyd olunan ümumi prinsiplərdən başqa bunlardan törəyən peşə etikasının tələbləri mövcuddur, hansıları ki, onun normalarına aid etmək olar. Bu elə ümumi etik tələblər qrupudur ki, onlar özünü bilavasitə polis xidməti şəraitində tapırlar. Onlar ümumi prinsiplərdən ona görə fərqlənirlər ki:

- xidməti münasibətlərin sosial məzmunu yox, insanın keyfiyyətlərinə estetik tələb kimi çıxış edirlər;
- ümumi mənəvi norma olmaqla bərabər, xüsusi əhəmiyyətli peşə-etik şəklini alırlar, nəticədə peşə etik xarakterli normativ tələb olurlar.

Bu peşə etikasının xüsusi normalarına aşağıdakıları aid etmək olar: nəzakətli vətəndaşlara qarşı diqqətli olmaq; insanlara qarşı minnətdarlıq hissi (polis əməkdaşlarına kömək edənlərə), insana inam, onun tərbiyələnməsinə, obyektivlik, səmimilik; xidməti sirrin saxlanması və başqa əməllərin tələblərinə əməl etmək.

Peşə etik xüsusiyyətlərinin tələblərində birinci yerə nəza-

kətləyi şamil etmək olar, insan ləyaqətinə hörmətlə yanaşmağı, hər bir insan nəzakətli olmalıdır. Lakin xidməti fəaliyyətdə DİN əməkdaşları funksional vəzifələri yer tutur. Peşə etik tələblərdən biri də özünə nəzarət etməkdir. Bu ən vacib şəxsi keyfiyyətdir. Hər bir polis əməkdaşı təmkinli və soyuqqanlı qərarlar qəbul etməyə və çətin şəraitdə operativ hərəkət etməlidir.

Təmkinlik, cəsurluq polis əməkdaşları üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, onun peşə bacarığının xidməti məharətinin səviyyəsini xarakterizə edir. Ancaq bu cür keyfiyyətə malik olan adamlar çətin, lakin şərəfli olan polis işinin ağırlığını çiyinlərində daşıya bilər.

Polis xidmətinin xarakteri ondadır ki, o hər bir əməkdaşdan dəqiqlik və tələsməməyi tələb edir. Polis xidmətində – polis işçiləri ilə əməkdaşlıq edən insanlara qarşı minnətdarlıqla yanaşmalıdır.

Polis əməkdaşının işində ona kömək edən insanlara qarşı soyuq və quru münasibət onun mənəvi-etik səviyyəsinin aşağı olmasını göstərir.

Polis əməkdaşından öz fəaliyyətinə obyektiv özünü tənqid prizmasından baxmaqda tələb olunur.

Həyatda bəzən elə olur ki, insan rəhbər vəzifə tutduqdan sonra özünü qüsuruz sayır və kollektivin rəyini nəzərə almır. Məhz bu baxımdan vəzifə səlahiyyətləri artdıqca şəraiti obyektiv qiymətləndirmək üçün özünü tənqid mühüm rol oynayır. Peşə xidməti münasibətlərində polis əməkdaşı üçün şəxsi nümunə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Onun tərəfindən istənilən qanun pozuntusu cüzi bir xidməti səlahiyyətlərindən şəxsi məqsədləri üçün istifadə polis əməkdaşının uğurlu iş illərinin üstündən xətt çəkir. Bu tələb böyük rəis heyətinə nə qədər aid edilirsə, sırası əməkdaşa da o qədər aiddir. Peşə – etik tələbləri əmələ gətirən səbəb və faktorları izah edərkən, ilk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, insanlar arasındakı münasibətlər əxلاق normalarından başqa, həm də bir çox başqa normalarla nizamlanır (hüquqi, texniki, inzibati və s. normalar). Hərbiçilər üçün bu nizamnamə, xidməti təlimatlar; həkimlər üçün özündə etik

prinsip və normaları birləşdirən hippokrat andıdır.

Burada belə bir nəticəyə gəlirik ki, peşə fəaliyyətində əxlaq normalarının forması dəyişərək, yəni spesifik normalar yaranır ki, onların əsasında peşə etik adətlər yaranır.

Peşə etik tələblərin yaranma mexanizmi çox qəlizdir. Belə ki, peşə etikasını hər yerdə yaranmır. O, ilk növbədə maddi əmək vasitələri (dəzgah, maşın, inşaat materialları) ilə fəaliyyət göstərən yerdə deyil, insanların fəaliyyət göstərdiyi yerdə yaranır. Məhz insanlar arasındakı münasibətlər nəticəsində insanın bir qismi əmək prosesinin subyekt kimi, digər qismi obyekt kimi çıxış edir ki, bu da peşə etikasını yaradan spesifik münasibətlərin yaranmasına səbəb olur. Xidməti peşə fəaliyyətində ümumi qəbul edilmiş əxlaq normaları tez-tez nizamnamə tələblərindən, vəzifə borcundan, fəaliyyət növündən, ümumi qəbul edilmiş xidməti vərdislərindən, adətlərdən, sosial sferanın milli və digər xüsusiyyətlərindən asılı olaraq modifikasiyaya və forma dəyişkənliyinə məruz qalır. Peşə etikasının prinsip və normaları barədə danışdıqda, biz bu norma və prinsiplərin mənəvi-peşəkar tərəflərini nəzərdə tuturuq.

Əhalinin müxtəlif təbəqələrinin polis orqanlarının bu norma və prinsiplərlə fəaliyyəti subyektiv (və ya obyektiv) nöqtəyi-nəzərdən birmənalı başa düşülür, yəni bir sıra adamlar bu prinsip və normalara istehza ilə yanaşırlar. Hətta polis əməkdaşları arasında köhnə bir mübahisə vardır ki, polisin yüksək etik prinsipi həmişə onlara məxsus deyil. Əsasən bu cinayət-axtarış əməkdaşlarına aiddir. Buna görə də cinayət-axtarış əməkdaşının fəaliyyətinin etik norma və prinsipi barədə araşdırma aparmaq istərdik. Əməliyyat-axtarış aparatlarının işi qanunçuluğa əməl olunmasında və bərqərar olunmasında sosial mübarizənin xüsusi növünü özündə əks etdirir. Bütün fəaliyyətlər kimi, əməliyyat-axtarış işinin öz üsulları, məqsədlərinə çatma vasitələri vardır. Ola bilər ki, bu sahədə mütəxəssis olmayanlar üçün bu vasitələr qeyri-əxlaqi görünə bilər, bir növ analoji olaraq cinayətkar da öz fəaliyyətində qeyri əxlaqi hərəkətlərə yol verir. Məsələn: cinayətkar gizlin, məxfi fəaliyyət gös-

tərir, əməliyyat işçisi isə konspirativ fəaliyyət göstərir; cinayət-kar aldadır, hiyləgərlik edir, əməliyyat işçisi isə əfsanələr, operativ kombinasiyalar quraşdırır; cinayət-kar müxtəlif cildlərə girir, əməliyyat işçisi isə əxlaqi maskirovka vasitələrinə əl atır. Bəs onda fərq nədir? Bəlkə əməliyyat işçisi də cinayət-karın istifadə etdiyi "etik norma və metodlarla" fəaliyyət göstərir?

Biz şüurlu surətdə bu suala diqqəti bu formada qoyuruq. Təəssüf ki, əməliyyat işçiləri arasında elə adamlar var ki, onların daxili və xarici görünüşləri mübarizə apardıqları adamların davranışından az fərqlənir. Bununla əlaqədar birinci növbədə Azərbaycan Respublikası 17 noyabr 1999-cu ildə qəbul olunmuş «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» Qanunda göstərilən aspektlərini öyrənmək vacibdir.

Qanunun 1-ci bölməsində 1; 3; 4; 6; 11; 13; 14; 21 maddələrində «Əməliyyat-axtarış fəaliyyətini həyata keçirən cinayət-axtarış polisi əməkdaşlarının etik qaydalarının aspektləri» müəyyən olunur.

Bunlardan bir neçəsini göstərmək olar.

Mad.1.

I hissə – Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti insan həyatını, sağlamlığını, hüquqi şəxslərin qanuni mənafelərini, dövlət və hərbi sirrini, habelə milli təhlükəsizliyi cinayət-kar qəsdlərdən müdafiə etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

Mad.3.

I hissə - Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti qanunçuluq, humanistlik, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət, konspirasiya, aşkar və gizli iş üsullarının uzlaşdırılması prinsiplərinə əsaslanır.

Mad.4.

I hissə – Hər hansı şəxsin razılığı olmadan onun şəxsi həyatının toxunulmazlığına, o cümlədən şəxsi və ailə həyatının sirrinə, habelə onun şərəf və ləyaqətinə dair əldə edilmiş məlumatları yaymaq qadağandır.

Mad. 14.

I hissə – Rəisindən açıq-aşkar qanunsuz əmr və ya göstəriş aldıqda o Qanunu rəhbər tutmalı və əməliyyat-axtarış fəaliyyəti

subyektinin tabeliyi üzrə yuxarı orqanına bu barədə məlumat verməlidir.

Mad. 16.

II hissə – Əməliyyat-axtarış tədbirlərinin həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilmiş məlumatlar bu tədbirlərin məqsədinə uyğun olmadıqda onların aşkar edilməsi və ya hüquqi və fiziki şəxslərin əleyhinə istifadə edilməsi qadağandır. Əməliyyat işçisi peşəsi «insan-insan» qrupuna daxildir. Bu fəaliyyət növünün əsas məzmununu insanlarla iş təşkil edir. Buna görə də əməliyyat işi peşəsinin seçimi etik qiymətləndirilməli hərəkətdir.

Şöhrətpərəstlik məsələsi əməliyyat-axtarış istintaq peşəsində vadaredici səbəb kimi müəyyən məna kəsb edir. Şöhrətpərəstlik, kütlələrin içində seçilmək hər bir gənc insan naturasına xas olan əlamətdir.

İlk növbədə, cəmiyyət tələb edir ki, əməliyyat-axtarış əməkdaşı öz fəaliyyətini ümumi qəbul edilmiş əxlaq prinsipləri əsasında qursun; ikincisi ictimaiyyət maraqlıdır ki, əməliyyat işçisi aktiv surətdə bu əxlaq prinsiplərini qorusun, genişləndirsin və ən çətin anlarda onlara sadıq qalsın.

3-cü mənəvi azadlıq dairəsi qanun çərçivəsində mənəvi seçmək hüququ, bununla belə əməkdaşların qərar və hərəkətlərinə dair məsuliyyətlik hissəsinin olması.

Keyfiyyətsiz əməliyyat işi olmur, əgər əksinə olsa, onda iş operativ ola bilməz.

Bu əməliyyat ustalığının hansı cəhətləridir ki, onları həm əməliyyat işçisinin istedadına aid etmək olsun, həm də işin keyfiyyətini təmin etsin?

– 1-cisi, öz sənətinin incəliklərini bilsin, əməliyyat işinin arcinalında olan bütün metod və vasitələrinə yiyələnmək;

– 2-cisi, öz peşəsi ilə maraqlanmaq;

– 3-sü, insanları, sifətlərə və hadisələrə dair yaxşı yaddaşa malik olmaq;

– 4-sü, hər cür gərgin vəziyyətdə diqqətini cəmləşdirmək qabiliyyəti;

- 5-si, fikirlərini, məqsədlərini, nəticələrini, təkliflərini məntiqlə və aydın formulə etmək qabiliyyəti;
- 6-sı, mürəkkəb hadisələr haqqında sadə fikirləşmək qabiliyyəti, fikirlərin intensivliyi;
- 7-si, onların dəqiq filtirləşdirməsi və özünü tənqiddin səviyyəsinin yüksək olması;
- 8-si, məhdud məlumatlarla hadisələrin ümumi şəklinin sintezləşdirmə qabiliyyəti;
- 10-su, geniş fikirləşmə qabiliyyəti.

Peşə əməliyyat-axtarş etikasının vacib hissəsi əməliyyat-axtarş dentologiyası olmalıdır, yəni əməliyyat-axtarş işçisinə olan tələblər və onun vəzifələri haqqında təlimat.

Əməliyyat-axtarş dentologiyası əməliyyat işçisini onun əməyinin haqlı və gözəl olmasına inandırmalıdır. Bu elə bir insan üçün nəzərdə tutulub ki, o etik olmaq istəsin, öz işinin haqlığına inansın, cinayətkarlığa aid fikirlərinə, ifşa olunmuş cinayətkara qarşı öz haqlı münasibətini bildirsən və onunla xüsusi metod və vasitələrin köməyi ilə mübarizə aparsın. Ancaq bu cür şəraitdə DİO əməliyyat işçisi özünün təkmilləşdirməsinə doğru gedəcək, yəni bu gün dünənki gündən daha yaxşı olmaq.

Əməliyyat-axtarş dentologiyasına yiyələnmək aşağıdakı şəraitin olması şəraitində mümkündür.

1-ci əməliyyat işçisi insanlara, onlarda yaxşılığa inanmalıdır. Həqiqətən cinayətkarlıqla mübarizənin gündəlik praktikası onun tənqidi dərk edilməsi, bizim peşə sahibini etik pessimizmə salır.

Buna görə də əməliyyat işçisinə, insanların bir-birinə lazım olması faktı müqəddəs olmalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, hər insanla düzgün münasibət qurmaq lazımdır. İnsanda gözəlliyin tapmaq qabiliyyəti, onun böyük insan potensialının olmasını yadda saxlamalıdır.

Əgər əməkdaş öz idealına inamı itirsə, onda gizli mənəvi sınıma baş verir, onun nəticələri bərpa edilməzdir.

Haqqa, düzgünlüyə inamın itirilməsi mənbəyi bundadır, burada adətən ikiüzlülük, yalançılıq formalaşır, bu da bizim pe-

şə sahibləri üçün qorxuducu haldır.

1-si, insanlara inamını itirmiş, peşə cəhətdən deformasiyaya uğramış əməliyyat işçisi başqalarında olan çatışmamazlıqları dəqiq qeyd edir, mənəvi normalardan yayınan əhəmiyyətsiz halları fəal qeyd edir.

2-si, əməliyyat işçisinə optimistik dünya görüşü vacibdir, o ətraf mühitin yaxşı cəhətlərini tapmalıdır. Əməliyyat işinin gündəlik praktikası belədir ki, o adətən həyatın neqativ halları ilə ünsiyyətdədir. Cinayətin törədilməsi şəraitə optimizmə, insanın yaxşı cəhətlərinə inanmağa vadar etmir.

Əməliyyat işçisi hər cür cinayətkarlıqla ünsiyyətdə olur, lakin onlar ümumi xüsusiyyət üzrə birləşirlər bu tam və yaxud qismən mənəvi deqradasiyadır.

Bir tərəfdən, hər əməliyyat işçisi öz təcrübəsindən bilir ki, cinayət aləmində olan fikirlər, adətlər, onların həyat tərzini mühi-tə düşmüş insanın dünya görüşlərinə və adətlərinə çevrilir.

Ancaq əməliyyat-axtarış deontolojiyası hər dəfə əməliyyat işçisini inandırmalıdır ki, onun cinayətkarlarla olan çətin işi, onların ifşa edilməsi və tərbiyələnməsi insanlara xidmət üçündür, həmçinin cinayətkar üçündür, çünki o da insandır.

3-cü işlə əlaqədar olaraq qarşılaşdığımız insanlarda insanlığı görməyi bacarmalıyıq. Cinayət nəticəsində zərər çəkənin əziyyətini, köməkçi işləyənin həyəcanlarını, öz həmkarlarının uğur və uğursuzluqları ilə şərək olmaq.

Minnətdarlıq kimi – bizim peşə sahiblərin ən yüksək mənəvi hissidir. Çünki, ancaq başqasına cəlb edən kömək etmiş şəxs özünü xoşbəxt hesab edə bilər.

Bundan başqa, hiylə ilə hazırlanmış və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilmiş kombinasiyadan, lakin cinayət qrupunun uğurla dağıdılmasına, təhlükəli, lakin nöqsansız yerinə yetirilmiş həbsdən mənəvi zövq almalıdır.

Peşə borcunun yerinə yetirilməsinə görə əsil xoşbəxtliyi əməliyyat işçisi, insanların ona qarşı minnətdarlığını görərkən hiss edə bilər, məsələn: cinayətkarın zərərsizləşdirməsinə görə. Bu cür işçi özlüyündə həmişə təmizdir.

4-sü əməliyyat işçisinin əsas məqsədi insanlara xidmət etmək olan öz peşəsinə həvəslə yanaşmalıdır. Axıra qədər və yüksək səviyyədə yerinə yetirilmiş vəzifə borcu onun üçün etik ideal olmalıdır. Bu cür ideala ruhlanmaq həyatı yüksək mənalı edir və ideala qulluq etmək gözəlliyi ilə zənginləşdirir və məsuliyyət hissini artırır.

Sual 3.Vəzifə borcu, şərəf, ləyaqət, vicdan polis əməkdaşının mənəvi davranışının nəzarət-nizamlama mexanizmidir

Borc – insanın fərdi hisslərinə ictimai tələbat yaradan mənəvi şüur mexanizmidir.

İnsan özü ictimai varlıqdır. O, hər hansı bir sosial qrupun – millətin, nəslin, xalqın nümayəndəsidir. Onlarla müəyyən ümumi maraqlarla bağlıdır və onların köməyindən istifadə edir. Bütün bunlar onun üzərinə xüsusi vəzifələr qoyur. Bu vəzifələr ictimai zərurət kimi çıxış edir.

Şəxsi ictimai münasibətlər sistemində tutduğu yerdən onun bu və ya digər sosial qrupa mənsubluğundan asılı olaraq ictimai borcun – peşə, hərbi, polis, yoldaşlıq və s. növləri ayrılır. Bütün bunlarla yanaşı ailə borcunda mövcuddur.

Onların formalaşması müəyyən tarixi şəraitlərdə baş vermişdir. Biri bütün tarix boyu, mövcud olur, digəri isə konkret ictimai-iqtisadi formasiya və ya sosial mühiti xarakterizə edir. Etika elmi vəzifəsi hissini izahının 3 növünü müəyyən edir. Bu dini-mistik izahdır. Hansı ki, ictimai maraqlarla əlaqəli deyil, kilsə təliminə görə insana «universal əxlaq qanunu» şəklində allah tərəfindən verilib. Mənəvi borcun ictimai zərurət kimi yaranması sosial tələbatın obyektiv təzahürü, şəxsiyyətin xidməti borcunu yerinə yetirməyə könüllü və sərbəst meyl etməsidir.

Mənəvi borc ictimai rəy bazasında formalaşır. Öz əməlinin düzgünlüyünə bütün qəlbilə inam insan öz mənəvi borcunu

yerinə yetirməyə can atır, hətta bu konfliktə səbəb olsa belə. Bunun üçün o, özündə mənəvi hazırlıq məşq etdirir. İctimai maraqlardan törəyən borcun tələbləri heç də həmişə ayrı-ayrı adamların maraqları və arzuları ilə üst-üstə düşmür. Onlar arasında hansısa anda konflikt, ziddiyyət yarana bilər. Bu tamamilə təbiiyədir. Hər bir konkret halda bu ziddiyyət cürbəcür həll olunur. Bu ilk öncə əqidəsindən asılıdır.

Əgər borcun yerinə yetirilməsi insan tərəfindən dərk edilibsə, bu zərurət məcburedici kimi deyil, arzuolunan tələbat kimi formalaşır.

İctimai borcun tələbi şüurlu dəyişərək, cəmiyyətə lazım olmaq və xidmət etmək kimi şəxsi tələbatla çevrilir. Bu halda insana ictimai borcu xatırlatmaq lazım deyil.

Əgər insan tarixi prosesdə inkişaf tendensiyasına orientasiya götürmürsə və cəmiyyətdə antihumanist qaydalarını, ölkəsində mürtəcə siyasi recimi dəstəkləyirsə və bu hərəkətlərini vətənpərvərlik və xidməti borcla əsaslandırırırsa, onda bu öz vəzifələrinə, vətəndaşlıq borcuna və insanlıq borcuna düşüncəsiz münasibətin göstəricisidir.

Cəmiyyətdə polis işçisinin xidməti və funksional vəzifələrinin yerinə yetirilməsi tez-tez nəinki öz vicdanı ilə, hətta onun əhatəsində olanların maraqları ilə konfliktə gətirib çıxarır.

Belə bir hal öz «hərbi borcunu» düşünmədən yerinə yetirərək Xerosimaya atom bombası atan Amerika Klod İzerlinin başına gəlib. Hansı ki, bu onu bəşəriyyətə qarşı edilmiş cinayətkarlarla eyni cərgəyə qoydu. Əgər o, bu əmrin yerinə yetirilməsinə qarşı çoxsaylı həyatını təhlükə altına atmaqdan belə qorxmayaraq, onda o qəhrəman ola bilərdi.

Yüksək mənəvi borca malik polis əməkdaşları bir qayda olaraq sosial aktiv olurlar. Onlar ədalətsizliyə qarşı can atır, hansı formada təzahür etməsindən asılı olmayaraq pisliyə qarşı və hüquqpozmağa qarşı bərişmazdırlar.

Borcun dərk edilməsi və onun rəhbər tutulma vərdişi polis əməkdaşında müəyyən tip əxlaq davranışının yaranmasına səbəb olur hansı ki, vaxt keçdikcə onun daxili tələbatına, şəxsi tə-

ləbinə və vicdanına çevrilir.

Polis işçisi digər xidmətlər kimi vəzifəsi tərəfindən onun üzərinə qoyulmuş funksiyaları yerinə yetirir. Onun xidməti vəzifələri yerinə yetirməyindən, onun xidmət etdiyi polis aparatının işinin effektivliyi asılıdır. Polis işinin müvəffəqiyyəti onun hər bir üzvünün vəzifəsinin dərk etməsindən, məsuliyyət hissindən, peşəkarlıq hissindən asılıdır.

Polis tərəfindən mənəvi borcun yerinə yetirilməsi qəhrəmanlıqla qurtara bilər. Xidməti borc hissi təhlükədən kənarlaşdırmağa imkan vermir, hətta buna bəraət olsa belə.

Mənəvi prinsiplərin uğurla həyata keçirilməsi nəinki polis əməkdaşının xidməti borcuna vicdanlı münasibətindən asılıdır, hətta mühüm ictimai mənəvi düncənin anlayışı olan – şərəf və ləyaqətin və şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətlərinin təsdiqidir. Cəmiyyətdə bu sözlər hamıya yaxşı məlumdur: «Şərəfi cavanlıqdan qoru». Bu sözlər cəmiyyətdə hər bir fərd şərəfi üstün tutmağı və həmişə onu qorumağı öyrədir.

Bəs şərəf və ləyaqət nədir?

Şərəf – insanın daxili əxlaqi hissəsidir hansı ki, özünə qiyməti öz rolu, ictimai təyinatı, öz nailiyyətləri ilə ifadə edir. Bununla bərabər şərəf anlayışı özündə ictimaiyyət tərəfindən şəxsiyyətə verilən obyektiv qiymətini birləşdirir.

Ləyaqət – bu insanı ən çox yüksəldən, onun fəaliyyəti: xeyirxahlığa can atması ilə bağlı anlayışdır. Biz insanın nailiyyətlərinə qiymət verdikdə onun ləyaqətini və qiymətini qəbul edirik. Deməli ləyaqət insan tərəfindən öz ictimai təyinatını və özünün yüksək əxlaqi dəyərini dərk etməsidir.

Şəxsiyyətin şərəfi və ləyaqəti anlayışı etikanın başqa kateqoriyaları kimi bir ictimai-iqtisadi formasıyadan digərinə keçərkən cəmiyyətin inkişafından asılı olaraq dəyişir.

İnsanın özünə hörməti, onun imkanlarının və keyfiyyətlərinin təzahürü ən əvvəl əmək, təhsil, ictimai faydalılığı nəticəsində yaranır.

Əmək gələcək nəsillər cəmiyyət qarşısında borc kimi insan fəaliyyəti ilə qırılmaz bağlıdır. Ancaq möhkəm, yüksək bilik,

yüksək peşəkarlıq, vicdanlı əmək müstəqilliyə, özünə inama, ətrafdakıların hörmətinə səbəb olar və maddi dəyərləndirilir.

Şərəf və ləyaqət hissi insandan Vətən, xalq və özü naminə əməyin və təhsilin istənilən sahəsində vicdanla fəaliyyət göstərməsini tələb edir. Bunlar eqoizmlə, pərəkəndəliklə, əxlaq normalarından və əxlaqlı həyat tərzindən kənarlaşmaq bir araya sığmır.

Müasir polis əməkdaşının fərqli cəhətindən biri fərdi və kollektiv məsuliyyəti hissədir. Polis kollektivində insani keyfiyyətlər formalaşır, dostluq münasibətləri və yoldaşlıq qarşılıqlı yardımını yaranır, hər kəsin mənəvi məsuliyyət məsuliyyət düşüncəsi yaranır.

Respublikamızın yeni Konstitusiyasında vacib etik tələblər öz əksini tapmışdır: şəxsiyyətin şərəf və ləyaqətinə hörmət, onun hüquqlarının qorunması polis əməkdaşı üçün şəxsi ləyaqət hissi əsas məsələdir. Başqaların şəxsi ləyaqət hissəinə hörmət etmək və özündə aşılamaq lazımdır. Özünə hörmət etməyən polis işçisi başqalarına hörmət edə bilməz. Həssaslıq və xeyrxahlıq, başqasına hörmət polis işçisinin yüksək daxili mədəniyyətini xarakterizə edən ləyaqətini özündə əks etdirir.

İnsanın şərəf və ləyaqəti öz-özlüyündə, avtomatik formalaşmır. Bizim həyat tərzimiz, bütün mənəvi ideallarımız şərəf və ləyaqətin formalaşmasına kömək edir. Əməkdaşda şəxsi ləyaqət hissənin tərbiyəsi, iş yoldaşlarına və silahdaşlarına hörmət, ictimaiyyətə qarşı olan hər hansı hərəkətlərə qarşı barışmazlıq DİO-nun siyasi-tərbiyəvi fəaliyyətinin bir komponentidir.

Etikanın kateqoriyaları olan polis işçisinin şərəf və ləyaqəti xəlaqi anlayışlar olan mənlilik və şöhrət anlayışları ilə sıx bağlıdır. Xalq içində yaxşı bir söz var «sadəlik insanı gözəlləşdirir». Sadəlik istənilən yaşda və çində olan polis işçisi üçün vacibdir. Sadəlik - hər bir əlverişli şəraitdə öz nailiyyətlərini, ona verilən qiyməti nümayiş etdirməkdən, bunları birinci plana çəkməkdən, olmayan nailiyyətləri öz adına yazmaqdan uzaq olmaqdır. Mənlilik öz çatışmamazlıqlarına qarşı biganə olmalıdır.

O özünə kritik, ayıq, şüurlu münasibətə, ətrafdakılara və kollektivə hörmətə əsaslanır. Təvazökarlıq, sadəlik insanın şəxsi mənafeyinə mühüm təsir göstərən amillərdən biridir. Biz polis sadəliyi və ədəbliliyi haqqında danışarkən biz utancaqlıq və ya cüzalik başa düşməməliyik. Belə adamlar danışır ki, iclaslardan, kollektivdə baş verən xeyir və şərdən yayınsınlar. Bu insanlar gözə çarpmayan adamlardır. Bunlar çox zaman razılaşır, çünki etiraz edirlər və öz fikirlərini heç zaman biruzə vermirlər, yəni qapalı olurlar.

Ciddiliyi öz növbəsində insanın müsbət xasiyyəti kimi də qiymətləndirmək olar. Polisin sakit yetişməsi yox, cürət, vicdan, cəsurluq hissi ilə yetişməsi – bizim əsas məqsədimizdir. Həqiqətən təvazökar olmaq heç də asan deyildir. Bunun üçün gərək həm güclü, həm də ağıllı, savadlı və mərd olasan. Bizim hər birimiz həm cəmiyyətdə və ya xidmətdə bizim bacarığımızda uyğun olan peşə seçməyi arzulayırıq. Hər bir insan öz fikirlərini təsdiq etməyə çalışır. Hər bir insan öz fikirlərini, təsdiq etməyə çalışır. Bunların hər biri insanın yaradıcı qüvvəsindən, inkişaf etmə və mədəniyyəti səviyyəsindən asılıdır.

Polis kollektivində inkişaf dərəcəsi faktorun mövcudluğuna əsaslanır. Belə bir halda bu şərait bəllidir və bu zaman Suvorovun sözlərini qeyd etmək olar: «O, əsgər deyil ki, general olmaq arzusu ilə yaşamır». Lakin DİO-da karyerizlilik böyük həddə gəlib çatmışdı. Bəzi polis əməkdaşları öz bilik və bacarıq səviyyəsini nəzərə almayaraq daha yüksək vəzifələrə keçməyə çalışır. Məhz bundan sonra həmin orqanda səriştəsizlik və təcrübəsizlik açıq aşkar bilinməyə başlayır. Lakin polis əməkdaşlarının irəliyə doğru getməsi və rütbəcə artması karyeranın özünü bildirməsinə gətirib çıxarır. Elə bunda da karyera və karyerizm mənası bir-birindən fərqlənir.

Lakin hər bir polis asan yolla şərəfə, şöhrətə nail ola bilmir. Bu şərəfə çətin yolla nail olunur. Təmkinli və öz iradəsindən dönməz olan hər bir əməkdaş şöhrətə, şana layiq görülə bilər. Şöhrətlə polis əməkdaşını sınamaq ən çətin yollardan biridir. Belə bir sınaq hətta bəzən güclü insanları belə yolundan çə-

kir. Bu yaradıcı, mənəvi vətəndaş yetişməsinə doğru yönəldilmiş imtahandır. Hamımız oxumuşuq və eşitmişik həyatda baş verən kədərli hadisələr nəticəsində sadə, zəhmətkeş insan birdən-birə özü-özünü hamıdan yüksək saymağa başlayır. Kimsə məşhurluqla ərköynlük edirsə, adətən o sadəliyini, təbiiliyini inkişafını itirir və oxumaqdan əl çəkir.

Şan-şöhrət – zövq deyil, yorucu və təbii yüküdür. O, həmişə özünə qarşı nizam və tələbkarlıq tələb edir. Onu əldə etmək çətinidir, ancaq itirmək asandır. Əgər polis əməkdaşı nizam intizamlıdır və lazımınca ictimaiyyət qarşısında məsuliyyətini, özünəməxsus ləyaqəti hissələrini inkişaf edibsə, onda o nə şandan, nə də şöhrətdən qorxmalıdır. O lovğalığa onun üzərində hakim kəsilməsinə imkan verir.

Nümunə olaraq insanın şöhrət qarşısında yüksək davamlığı Y.Qaqarin timsalında göstərmək olar. Onun insani, elmi və texniki hünərliyi sərhədsiz möhrətə malik oldu. Ancaq bu onu azdırmadı o sadə, ciddi dost sevər qaldı. Olmaz qiymətləndirməmək onun parlaq ciddiliyini hansından ki, o başqaları üçün qeyri-mümkün yükü daşıyırdı.

N.P.Kamanin, Y.Qaqarin haqqında belə deyirdi: «O birinci idi və onun üstünə yer kürəsinin şöhrəti töküldü. O dözdü. O ömrünün axırına kimi nec var idi, elə də qaldı. Ciddi, ağıllı hərtərəfli insan... İnsanlara hüdudsuz, xeyirxah, o özünə qarşı mərhəmətsizlik qəbul etmirdi. O həyatda nəyə çatıbsa, ancaq öz əməyi və faliyyəti ilə nail oldu. Ümumiyyətlə şöhrət yükü iradəli insanı çətinliyə salmayıb.

Demləi, DİO-nun əməkdaşlarının şərəf və ləyaqəti, məğrurundan və şöhrətindən ayrılmazdır. Bu cür mənəvi keyfiyyətləri olmayan şəxs, insan işıqlı gələcəyi uğrunda mübarizə apara bilməz. Buna görə də onları elə tərbiyə etmək lazımdır ki, onların fəaliyyəti insanların gündəlik həyat norması üçün örnək olsun. Yüksək insan şərəfi və ləyaqətinin qorunmasında polis əməkdaşlarının böyük rolu var.

Düşüncəyə malik olan insan öz davranış qaydasını seçmək qabiliyyətinə malikdir. Onlar cəmiyyətin maraqlarına uyğun və

ya ziddiyyət təşkil edə bilər. Konkret cəmiyyətin prinsipləri bizim üçün orientir kimi qəbul olunur. Onlarla biz qərara alırıq ki, nəyi əxlaqi, nəyi qeyri əxlaqi qəbul edək. Amma insanın fəaliyyəti və davranışı təkcə başqa adamlar tərəfindən deyil, həm də insanın özü tərəfindən qiymətləndirilə bilər.

Vicdan və borc anlayışı. Borc kateqoriyası etikada, xüsusilə peşə etikasında mühüm kateqoriyalardan biridir. Borc - şəxsiyyətdə əxlaqi tələblərlə ifadə olunmuş ictimai zərurətdir. Borcun tələblərini yerinə yetirən şəxs cəmiyyət qarşısında müəyyən əxlaqi öhdəliklərin daşıyıcısı kimi çıxış edir. Borc kateqoriyasında vacib sövqedici moment daha güclüdür. Bu anlayış ideyanı formalaşdırmaqla yanaşı, həm də ona hökmedici xarakter verir: çağırır, tələb edir, onun həyata keçirilməsinə təkid edir. İnsan təkcə borcun mahiyyətini bilməklə kifayətlənməməli, həm də onu həyata keçirməlidir.

Dahilərdən bir çoxu borcu yüksək qiymətləndirmişlər. Alman filosofu İ. Kant yazırdı ki, **borc - həmin böyük şeydir ki, insanı özü üzərində ucaldır.** Rus ədibi Blok isə **“həyat və ehtirasın borsuz olmadığını”** yazırdı. Filosof Paskal yazırdı ki, **vicdan bizim malik olduğumuz ən yaxşı əxlaq kitabıdır.** Yoldan azmamaq üçün ona tez-tez baxmaq lazımdır. J.J.Russo qeyd edirdi ki, **hər bir insanın qəlbində ədalət və xeyirxahlıq hissləri yaşayır. Bu onun vicdanıdır. Vicdan ədəbi bir instinktdir.** Vicdan haqqında dahi mövlana Cəlaləddin Ruminin dedikləri daha təsirlidir: **“İradənə hakim, vicdanına əsir ol!”**. Çünki vicdan insan mənəviyyətinin ən ədalətli hakimidir. Vicdan insan əxlaqını naqisliklərdən qoruyan sayıq nəzarətçidir, insanın qəlbini nəcibliklərə qərq edən mənəviyyət iksiridir. Böyük filosof Siseron da yazırdı ki, ən **gözəl zinət təmiz vicdandır.**

Müdrük fikir sahibləri vəzifə borcu anlayışını da izah etmiş, insanın cəmiyyət üçün fəaliyyətində, onun yüksək əhəmiyyətini vurğulamışlar. Alman filosofu Hegel insanın vəzifə borcunu dörd yerə bölürdü:

1. **Özü qarşısında.**
2. **Ailəsi qarşısında.**
3. **Dövlət qarşısında.**
4. **Başqa insanlar qarşısında.**

Qeyd etmək lazımdır ki, vəzifə borcu da vicdan ölçüsü ilə qiymətləndirilir. Böyük rus ədibi Dostayevski məşhur “Cinayət və cəza” əsərində bu problemi baş qəhrəman Raskolnikovun simasında bütün incəliklərinə qədər izah edə bilmişdir. Raskolnikov düşünür ki, o, zalım qarı Alyona İvanovnanı öldürüb, onun pullarını ələ keçirsə və bu pulları xeyir işlərə sərf etsə, cinayətin əvəzini çıxmış olar. Raskolnikov öz əməlinə həm də bununla bəraət qazandırır ki, qarı onsuz da qocadır, bu-gün sabah öləcəkdir, o, həm də cavan qızların rəzalət içərisində həlak olmasının əsas səbəbkarıdır.

Raskolnikovun hərəkətlərini mənəvi, hüquqi və məntiqi müstəvidə qiymətləndirməklə, onun vəzifə borcunu necə yerinə yetirməsini aydınlaşdırmaq olar.

Məntiq müstəvisində Raskolnikova haqq qazandırmaq olar: qarı onsuz da qocadır, ölüm onun üçün labüddür, həm də min gənc qızın həyatını xilas etmək daha məntiqi olardı.

Mənəvi cəhətdən Raskolnikov bəraət ala bilməz. Çünki qoca qarını öldürmək barbarlıq hesab edilir.

Hüquqi cəhətdən Raskolnikov cinayətkardır. Bu –gün sabahlıq olsa belə bir insanı öldürməyi heç bir qanun bağışlaya bilməz. Raskolnikov bu hərəkətləri etməklə qanunla yanaşı, digər müqəddəs bir şeyi – vəzifə borcunu pozmuşdur. Ələ keçirilmiş var-dövlətin isə sonradan xeyir işlərə sərf edilməsi əxlaqi kamillik deyil, maskalanaraq əsl simanı gizlətməkdir. Bu əxlaqın naqisliyinin nəticəsidir.

Vəzifə borcu, ona sədaqət bütün dövrlərdə yüksək qiymətləndirilmişdir. Rus imperatoru I Pyotrun həyatından götürülən bir ibrətamiz əhvalat bunu təsdiq edir. Öz sadəliyi ilə seçilən hökmdar çox zaman keşikçi postlarını şəxsən yoxlayır, əsgərlərin xidməti ilə yaxından maraqlanırdı. Belə yoxlamaların birin-

də imperator postun birinin boş olduğunu görür. Postun boş olmasına səbəb əsgərin sərinləmək üçün çayda çimməsi imiş. İmperatorun gəldiyini gören əsgər tez qaçaraq silahını götürmüş və çılpaq vəziyyətdə məruzə etmişdir. Əsgərin bu çevik hərəkəti, birinci paltardan yox, silahdan yapışması imperatorun çox xoşuna gəldi və o əsgəri bağışladı.

Sual 4. DİO-nun fəaliyyətində əxlaqi prinsiplərin gözlənilməsi

Polis əməkdaşının vəzifə borcunda əməkdaş lazım gələrsə öz şəxsi həyatını belə əsirgəməməyə and içir. Vəzifə borcunu yerinə yetirməkdən ötrü öz canından keçən polis əməkdaşları bu gün də bizim fəxr mənbəyimizdir. Qarabağ müharibəsi başlayanda məhz ilk növbədə öz vəzifə borcuna, içdiyi anda sadıq qalan polis əməkdaşları hansı bölgədə xidmət etmələrindən asılı aolmayaraq, Qarabağa – vətənin müdafiəsinə yollandılar. Polis mayoru Əlif Hacıyevin sona qədər öz vəzifə borcuna sadıq qalaraq azğın düşmənlə qeyri-bərabər döyüşə girişərək azadlığını, hüquq və ləyaqətini qorumasına and içdiyi dinc əhalinin Xocalını tərk etməsinə imkan yaratması, sona qədər döyüşərək düşmən əlinə keçməməsi üçün aeroportu partlatması vəzifə borcuna yüksək sədaqətin nümunəsidir.

Borc kateqoriyasının daha böyük nüfuz qazandığı sahə qədimdən hərbi və hüquq-mühafizə sahələri olmuşdur.

İctimai borcun bir hissəsi olan hüquq mühafizə orqanlarının xidməti borcu obyektiv və subyektiv mənada əxlaqi kateqoriya kimi çıxış edir. Borcun obyektiv tərkibinin əxlaqi dəyəri onun ən yüksək və ədalətli vəzifəyə - şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının qorunması, öz ölkəsinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi kimi vəzifələrə tabe etdirilməsindən ibarətdir.

Lakin xidməti borcun potensial imkanları o zaman özünü tam göstərə bilər ki, borca qarşı subyektiv əxlaqi münasibət ol-

sun, ictimai öhdəliklər şəxsi öhdəliklər kimi qəbul edilsin, xidmət etdiyin işin ədalətli olmasına dərin inam mövcud olsun.

Hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşının borcu – bu, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin qorunması zərurətindən irəli gələn yüksək və şərəfli vəzifədir.

Borc kateqoriyası şəxsiyyətin eqoizm, yalançılıq, azgözlük, lovğalıq, iddialılıq, ikiüzlülük və s. mənfi keyfiyyətləri ilə ziddiyyət təşkil edir. Bütün bunlar şəxsiyyətin əxlaqi qüvvəsini, onun ideallara, qəhrəmanlığa yönəlmiş cəhdlərini zəiflədir, hətta onu satqınlığa, vətənə xəyanətə və cinayətə sürükləyir.

İctimai borca münasibəti yalnız şəxsiyyət deyil, həm də kollektiv və bütövlükdə cəmiyyətin mənəvi qüvvəsi də xarakterizə edir. Hüquq-mühafizə orqanlarında xidməti borca əməkdaşların fəaliyyətinin bilavasitə tənzimləyicisi kimi mühüm əhəmiyyət verilir. Hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının hərəkət tərzini mexanizmi, əmək kollektivindəki əxlaqi münasibətlərin mahiyyəti üç başlıca faktora əsaslanır:

- əməkdaşın kollektivdən, dövlətdən və cəmiyyətdən asılılığı, onun ictimai dəstəyə maraqlı olması;
- əməkdaşın obyektiv müəyyən edilmiş imkanlar spektrində bu və ya digər hərəkət tərzini seçmək sərbəstliyinin olması;
- əməkdaşın öz “azad” hərəkətinin mümkün nəticələrinə cavabdehliyi, daha dəqiq desək, hər bir əməkdaşın öz əxlaqi seçiminə görə cavab verməyə hazır olması.

Vicdan elə insanın öz hərəkətlərini qiymətləndirmək bacarığıdır, öz hərəkətlərini cəmiyyətdə qüvvədə olan əxlaq normaları ilə müqayisə etmək bacarığıdır.

Vəzifəsinə, borcuna görə yaxşılıq etmək – insanın yüksək düşüncə göstəricisidir. Amma onun bütün hərəkətlərini borc hissi ilə əlaqələndirmək olmaz. Bundan əlavə həyat elə rəngarəng və qəlizdir ki, cəmiyyət həyatın bütün halları üçün əxlaq tələbləri yaratmaq iqtidarına malik deyil.

Nəhayət, bəzi borc tələbləri nə qədər ağır olsa da insan vicdanının səsinə qulaq asaraq, borclu olduğundan daha irəli

gedir.

Məsələn: Borc insan qarşısında çətin vəziyyətə düşən insana kömək vəzifəsini qoyur, lakin borc bu kömək vaxtı həyatı qurban vermək tələbini qoymur. Biz həyatını başqalarına kömək edərkən qurban verən insanlardan çox misal gətirə bilərik.

İnsanın cəmiyyətdə konkret davranışına, gerçəkliyə, həyata olan münasibətinə olan baxışı əxlaq prinsipləri ilə vicdanda birləşir.

Vicdan problemi ətrafında kəskin ideoloji mübarizə gedir. Dini baxışlara görə vicdan tanrı tərəfindən verilmiş mənəvi hissiyətdir, hansı ki, allah tərəfindən insanın qəlbinə qoyulmuş və «tanrının qəlbimizdəki səsidir». Allaha inamsız insanlar vicdanı itirir. Bütün dindarlar vicdanı dəyişməz və daimi əxlaq kateqoriyası hesab edir. Vicdanın belə dini anlayışı həqiqət və elmi anlayışla yaxınlıq təşkil edir. Vicdan – insanın özünəməxsus öz hərəkətlərinə, öz ətrafındakılarda münasibətinə, cəmiyyət qarşısında, allah qarşısında mənəvi məsuliyyətinin dərkidir. Belə dərk etmə dindarlara və ateistlərə xasdır və bəşəriyyət tərəfindən minilliklər boyu hazırlanmışdır. Kollektiv içində əxlaqi keyfiyyət böyükdən kiçiyə ötürülür, psixikada, insanların adətlərində və əxlaqında bərkidir.

Öz hərəkətlərinin düzlüyünə inanan insan sevinir və özündən razı qalır, bu da onca özünə inam yaradır. Əgər vicdanı olan insan səhv edibsə, əxlaq normasını pozubsa, o, xəcalət və peşimançılıq hissi keçirir. Buna görə də vicdan əzabı, xəcalət hissi insanın öz çatışmamazlıqları ilə mübarizədə ona köməkçidirlər.

Xəcalət və peşimançılıq hissi – xoşagəlməz hissdir. İnsan cəmiyyət tərəfindən pislənən hərəkət və davranışlar törətdikdə bu hissləri keçirir. O, bu hisslər özü-özlüyündə yaşayır.

Bəli, hiss edəndə ki, səhv iş tutmusan bunu ürək ağrısı ilə qəbul edir. Bu vicdanın hökmüdür. Məhz bu hökm insanı özünə qarşı tələbkar olmağa vadar edir.

Beləliklə, vicdan nəinki bizim hərəkətlərimizin həтта düşüncəmizin hakimidir.

Düzlük, prinsipiallıq vicdanla qırılmazdır. Əxlaqsız hərəkətlərindən vicdan əzabı çəkməyən insanı biz əxlaqlı şəxs hesab edə bilmərik. Cəmiyyətin mənəvi tələbləri insan psixikasının ayrılmaz hissəsinə çevrildikdə insanın həqiqi vicdanı üzə çıxır.

Vicdan insanı nəinki öz hərəkətlərinə görə mənəvi məsuliyyət hiss etməsinə, həm də aktiv və məqsədyönlü şəkildə öz qüvvəsini ümumi işə naminə mübarizəyə həsr etməsinə məcbur edir.

Müasir həyatda mənəvi məsuliyyətin rolu böyükdür. Bu əsasən insanların əməyə münasibətimizə özünü göstərir. Əksəriyyət insanlar əmək sahəsində vicdanla çalışırlar. Tez-tez belə bir rəy eşitmək olur. «Bu əşya vicdanla düzəldilmişdir». Belə qiymətləndirmə təsadüfi deyil. İnsanın vicdanı istənilən nəzərdən güclüdür.

Lakin, bizdə hələ vicdansızcasına işləyən, öz işinə soyuq yanaşan, başqalarını aldadan, dələduzluq edən polis işçisinə rast gəlmək olur. Belələri barədə deyirlər «Onun vicdanı qaranlıq küncə qovulub» yaxud «cibində gizlədilib». Vicdansız polis əməkdaşlarının içində qanunu tapdalayan, cinayət aləmi ilə əlaqəyə girib öz əməkdaşlarını sataraq yaşayanlar da var.

Laqeyd insanların da vicdanı susur. Laqeyd insan «Mənə aid deyil», «Mənim işim deyil» və s. prinsipləri ilə hərəkət edir. Belələri üçün əsas məsələ hər şey standartda uyğun olmasıdır. Məhz belə insanlardan bürokratlar, formalistlər və s. yetişir.

Laqeyd insanlarda həyata aktiv qoşulmasını gözləməyin. Onlar ancaq öz şəxsi maraqlarına toxunulanda «prinsipial» olurlar. Belə adamlar illərlə çatışmamazlıqlara soyuq, kənardan baxa bilərlər. Lakin onların şəxsi maraqlarına toxunulan kimi, kənardan durub müşahidə edənlər cəmiyyəti vicdana çağırırlar.

Şərəfli, düzgün, sadıq olmaq o qədər də asan deyil. Burada bütün cəmiyyətin tərbiyəvi işi tələb olunur. Amma bir şeyi unutmaq lazım deyil ki, insanın vicdanı tək cəmiyyət tərəfindən tərbiyə olunmur və bunun üçün özünü tərbiyə də böyük

rol oynayır. Özünütərbiyə iradənin möhkəmlənməsi həyata düzgün baxışların müəyyən olunması, bütün bu etik keyfiyyətlərin formalaşması lap gən yaşlardan başlamalıdır.

Bütün bunlardan bizə aydın olur ki, xidməti borc, xidməti məsuliyyət kimi vacib keyfiyyətləri olan polis işçilərinin tərbiyəsində vicdan hansı rolu oynayır.

Cəmiyyətimizin inkişaf mərhələsində verilmiş aspektdə vicdan əsas mənəvi nizamlayıcı kimi çıxış edir.

Beləliklə, peşəkar etikanın predmetinin əsas anlayışı ilə tanış olduq, hər bir ixtisas sahibinin öz peşəsinə olan sevgisi, marağı, öz peşəsinin şərəf və ləyaqətini gözləməsi kimi yüksək keyfiyyətlərə nail olması və polis əməkdaşlarının da həmçinin bu sahədə yerinə yetirməli olduqları vəzifələri müəyyənləşdirdik.

Yalnız bu kimi keyfiyyətlərə, o cümlədən dəyanətə və saf mənəviyyətə, öz həmkarları və əhali arasında hörmətə və nüfuzə malik, dövlətə, xalqa və xidməti borca sədaqətli olan daxili işlər orqanlarının əməkdaşları insanların etibarını qazanıb onların dəstəyinə arxalana bilər.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının göstərilən meyarlara cavab verməsinin, cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi-əxlaqi və mədəni davranış qaydalarına əməl etməsinin ifadəsi olan norma və müddəalar DİO əməkdaşlarının etik davranış kodeksində öz əksini tapmışdır.

Hər bir əməkdaş xidmətdə və gündəlik həyatda qanunçuluq, insan hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi dəyərlərin aliliyi, yüksək peşəkarlıq və səmimiyyət prinsiplərini və Davranış kodeksi ilə müəyyən edilmiş norma və qaydaları rəhbər tutmalıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. «Polis haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
2. Döyüşçülərin davranış qaydaları. Cenevrə 1993.
3. Əlisa Əhmədov. «Mənəviyyat, gözəllik, tərbiyə». Bakı, 1993. səh. 30-35.
4. Бритник С.И., Пмалнин. Етика участкового инспектора милиции. Киев, 1988. с. 33-45.
5. Карпес И.И. Уголовное право и этика. М., 1985 г. с. 27-42.
6. Керличенко В.В. Основы профессиональной морали сотрудников ОВД. Киев, 1986. с. 29-34.
7. Копи А.И. Нравственное начало в уголовном процессе. Собр.соч. 8 и томах. М., 1967.
8. Пылев С.С. Моральный облик сотрудников органов внутренних дел. М.,1999. с. 36-44.
9. Скомпенский Я.М. Етика милицейской службы. М., 1980. с. 40-51.
10. Федоренко Е.Г. Профессиональная этика. Киев, 1983. с. 38-55.

MÖVZU № 3. «Şəxslərarası ünsiyyət mədəniyyəti. DİO əməkdaşlarının xidməti etikasına»

PLAN:

- 1. Əxlaq normaları, onun funksiya və formaları, ünsiyyət prosesində onun əhəmiyyəti.**
- 2. Polis əməkdaşlarının ünsiyyət mədəniyyətinin əsas anlayışları.**
- 3. Polisin fəaliyyətində subordinasiya münasibətlərinin gözlənilməsi.**
- 4. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının xidməti etiket və nəzakət qaydaları.**
- 5. Polisin vətəndaşlarla ünsiyyətinin qurulması və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri**

Sual 1. Əxlaq normaları, onun funksiya və formaları, ünsiyyət prosesində onun əhəmiyyəti

Əxlaq bugünkü vəziyyətinə birdən-birə, «hazır şəkildə» gəlib çıxmamışdır. Primitiv norma və təsəvvürlərdən yetişməyə başlayan əxlaq, bəşəriyyətin bütün tarixi boyu mövcud olmuş və olduqca mürəkkəb, uzun və hətta çətin bir yol keçmişdir. Tarixi inkişafın hər bir pilləsində maddi və mənəvi istehsal prosesi zamanı insanlar müəyyən davranış normaları, prinsipləri, qaydaları, adət və ənənələr, dəblər yaratmışlar.

Cəmiyyətin təşəkkül tapdığı ilk günlərdən insanlar bir-birilə münasibətlərini tənzim etmək üçün yaratdığı bu birgəyaşayış qaydalarına riayət edir, öz hərəkətlərində nəyin pis, nəyin yaxşı olduğunu, hansı hərəkətin bəyənilib-bəyənilmədiyini xeyir və

şər kateqoriyaları vasitəsilə qiymətləndirmişlər.

İctimai şüurun qədim formalarından olan əxlaq insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirir. Əxlaq insanların bir-birinə, dövlətə və cəmiyyətə olan münasibətlərini nizama salır, ictimai həyatın bütün sahələrində insanların hərəkətlərini tənzimləyir. Məsələn, əməkdə, məişətdə, siyasətdə, elmdə, ailədə, ictimai yerlərdə və s. Bunların hər birində o, müxtəlif rol oynayır. Bununla əlaqədar «peşə etikası», «ailə və nikah etikası» və s. terminlər yaranıb. Bütün bu sahələrdə əxlaqla yanaşı insanların hərəkətlərinin digər tənzimləyiciləri də var. Məsələn, dövlətin hüquq normaları və dekretləri, istehsalatdakı qanun-qaydalar, təşkilatın nizamnamələri və təlimatları, vəzifəli şəxslərin göstərişləri, dini-ritual xarakterli qaydalar, takt, etiket, ədəb, davranış qaydaları, idman və digər oyunların şərtləri, nəqliyyatın idarə olunma qaydaları, sanitariya-gigiyena normaları və s. Bütün bunlar bəzən əxlaq normalarının spesifikasiyasını aydınlaşdırmağa bir qədər mane olur. Əxlaqa «bu belədir» anlayışı ilə yanaşı, «belə olmalıdır» daha çox uyğun gəlir. Bəzi təsir formaları, məsələn, milli ənənələr, məişətdəki estetik normalar, əmək vərdişlərinin tərbiyə edilməsi və s. əxlaqla yanaşı digər sahələrə də aiddir. Ayrı-ayrı insanların tərbiyəsinə təsir edən ictimai formalar - adət və ənənələr, ictimai rəy, tərbiyə və s. əxlaqla bağlı olsa da bütünlükdə ona məxsus ola bilməz. Hər bir dövrün və cəmiyyətin özünəməxsus əxlaq qaydaları, prinsip və normaları olduğu üçün hər bir insan da əsasən yaşadığı dövrün və cəmiyyətin əxlaq qaydalarına tabe olur. Tarixi hadisə olan əxlaq bəşəriyyətin ictimai tərəqqisi gedişində dəyişir və inkişaf edir.

Cəmiyyət siniflərə bölünən zaman əxlaq qaydaları da sinfi xarakter daşımağa başladı. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yarandı. Müəyyən sinfə xidmət edən əxlaq sinfi xarakter daşıyaraq hakim sinfə xidmət edir. Tarixdə əxlaqın aşağıdakı əsas tipləri var ki, bunlara əxlaqın konkret-tarixi tipləri də deyilir: 1) ibtidai icma əxlaqı; 2) quldarlıq əxlaqı; 3) feodal əxlaqı; 4) burjua əxlaqı və s. Əxlaqın inkişafında bəşər mədəniyyətinin tarixi tərəqqisini əks etdi-

rən varislik elementlərinə də rast gəlmək olar. Əxlaq bir formadan digərinə keçərkən insanlar arasındakı münasibətlərdə humanizm ünsürləri də artır. Artıq ibtidai icma dövründə qarşılıqlı yardımın sadə formaları yaranır. Adam əti yemək adəti yox olur. Tayfa ittifaqları və dövlətin yaranması ilə qan düşmənciliyinə son qoyulur. Feodal əxlaqı təhkimli kəndlini öldürməyə yol vermir, halbuki quldarın öz qulunu öldürməsi onun şəxsi işi idi. Burjua əxlaqında şəxsiyyətə hörmət prinsipi təsdiqlənir. Zaman keçdikcə, cəmiyyət inkişaf etdikcə əxlaq qaydaları da dəyişir. Çox vaxt hətta zahirən əbədi görünən əxlaq qaydaları belə dəyişikliyə uğrayır, öz əvvəlki məzmununu itirir və ya onlara heç bir ehtiyac qalmır.

Əxlaq – gerçəkliyi dərk etmə vasitəsi olub, insanın praktik-mənəvi dünyagörüşüdür. Mürəkkəb və ictimai hadisə olan əxlaqın təbiətini öyrənmək üçün onun strukturunu aydınlaşdırmaq lazımdır. İctimai şüurun digər formaları kimi əxlaqın da strukturunu ictimai münasibətlərlə müəyyənləşir. Əxlaqi münasibətlər ictimai münasibətlər sistemində mühüm yer tutur ki, bunlar da əxlaq haqqında elm olan **etika** tərəfindən öyrənilir. Əxlaq insanı birgəyaşayış şəraitində yaşamaq qabiliyyətləri baxımından xarakterizə edir. Əxlaqın məkanı – insanlar arasındakı münasibətlərdir. İnsanın güclü və ya ağıllı olmasını müəyyən etmək üçün onu digər insanlarla münasibətdə görmək və ya müqayisə etmək vacib deyil, çünki bu, fərdin özünəxas xüsusiyyətləridir. Lakin insanın nə dərəcədə xeyirxah, əliaçıq, mehriban olmasını və bu kimi digər xüsusiyyətlərinin şahidi olmaq üçün onu məhz başqaları ilə ünsiyyət prosesində görmək zəruridir. Məsələn, Robinzon Kruzo nə qədər ki, adada tək idi, onun mənəvi keyfiyyətlərinin olub-olmamasının heç bir əhəmiyyəti yox idi. Məhz Pyatnitsa peyda olandan sonra bu xüsusiyyətlərin üzə çıxmasına imkan yarandı.

Əxlaq normaları hər yerdə, müxtəlif şəraitlərdə təzahür edərək universal, bəşəri xarakter daşıyır. Onlar həm cəmiyyətin, həm də ayrı-ayrı şəxslərin rəyinə əsaslanır. Əxlaq normaları kifayət qədərdir: ətrafdakılarla nəzakətli rəftar tələb edən sa-

də normalardan tutmuş, «öldürmə!», «oğurluq etmə!», «böyüklərə hörmət et!», «yalan danışma!» kimi mürəkkəb, insanın həyat prinsipinə çevrilmiş normalaradək. Lakin əxlaqı normalar məcmusu kimi təsəvvür etmək o qədər də düz deyil. Çünki, əvvəla, bu normaların özləri əsaslandırılmalıdır, məsələn, «nəyə görə oğurluq etmək olmaz?», «öldürmək olmaz?»; ikincisi, konkret situasiyalarda bu normalar bir-birini inkar da edə bilər, məsələn, bir xuliqan qadının ardınca qaçır və yoldakılardan onun hansı tərəfə getdiyini soruşur, məgər bu zaman adamlar xuliqana sözün düzünü deməlidirlər? Və yaxud həkim öz xəstəsinə həmişəmi diaqnozu olduğu kimi deməlidir? Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, yaranmış situasiyalar elə rəngarəng ola bilər ki, onların hərəsi üçün ayrıca norma fikirləşmək heç mümkün də deyil. İnsan əxlaqı şüurla birgə doğulmur. O, əxlaq normalarını və davranış qaydalarını tədricən mənimsəyir. Bu normalar və qaydalar müəyyən vaxtdan sonra onun fərdi şüurunda özünə yer tapır ki, bu da «yaxşını pisdən», «əxlaqı əxlaqsızlıqdan» ayırmağa kömək edir. İnsan çox vaxt hətta öz istəyinin əksinə gedərək, ictimai rəyi nəzərə alıb, hamı tərəfindən qəbul edilmiş davranış qaydalarına və əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməli olur. Çünki cəmiyyətdə yaşayan insan ondan təcrid oluna bilməz. O, bu və ya digər mənada cəmiyyət qaydalarına tabe olmaq məcburiyyətində qalır. Çox vaxt, əsasən, «öz ürəyinin hökmü ilə» hərəkət edən insan cəmiyyət və ya ayrı-ayrı şəxslər qarşısındakı borc və vicdan hissələrinin təhriki ilə hər hansı addımı atır və bu zaman özü də hiss etmədən ictimai mənafə şəxsi mənafedən üstün tutulur. Belə olmasaydı nə maddi və mənəvi nemətlər istehsal oluna bilər, nə də insan cəmiyyəti mövcud ola bilərdi. Hər hansı addımın, hərəkətin hansı cəmiyyətdə baş verməsindən asılı olmayaraq, o həmişə «xeyir və şəər», «ədalət və ədalətsizlik» mövqeyindən qiymətləndirilib. Əxlaqın mahiyyətini daha yaxşı başa düşmək üçün onun əsas **funksiyalarını** da nəzərdən keçirmək lazımdır. Əxlaqın formalaşması və mədəniyyətin müstəqil sahəsinə çevrilməsi prosesində müəyyən əxlaq funksiyaları yaranıb ki, onlar

bu gün də aktualdır. Əxlaqın funksiyaları içərisində ən əsasları bunlardır: 1) qiymətləndirici; 2) idraki; 3) dünyagörüş; 4) tərbiyəvi; 5) tənzimləyici.

Qiymətləndirici funksiya əsas funksiya olub, yalnız əxlaqa deyil, digər ictimai şüur formalarına – incəsənətə, dinə, hüquqa, siyasətə və s. də aiddir. Bu funksiyanın xüsusiyyəti hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, burada qiymətləndirmə əxlaqi şüurun əsas anlayışları prizmasından – xeyir, şər, ədalət, vicdan, borc və s.-dən keçir. Əxlaqi qiymətləndirmə adətən universal xarakter daşıyaraq insanın bütün hərəkətlərinə aid olur. Hüquq sahəsində bu, başqa cürdür. Məsələn, hörmətsizliyə, kobudluğa, nəzakətsizliyə görə heç kəsi cinayətkar kimi mühakimə etmirlər. Siyasi qiymətləndirmə də bütün hərəkətlərə aid olmur. Burada da müəyyən məhdudiyətlər, hərəkətlərin təzyiqlik, hədə-qorxu, hər hansı affektin (qorxu, qısqanclıq) təsiri altında baş verməsinin nəzərə alınması və s. səbəblər mövcuddur. Əxlaqi qiymətləndirmə həm də fərdin mənəvi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna əsaslanır. İnsan şüurunda əxlaqi qiymətləndirmə adətən «xalis» olmayıb, estetik, siyasi və s. qiymətləndirmə ilə tamamlanır.

İdraki funksiya qiymətləndirici funksiya qədər intensiv və əhəmiyyətli olmasa da onunla geniş mənada uzlaşır. Adətən fərd başqalarının və ya özünün hərəkətlərini qiymətləndirdiyi zaman digər şəxslərin və ya özünün daxili aləmi haqqında natamam da olsa təsəvvür əldə edir. İdrakın bütün formalarının, o cümlədən elmi idrakın əsas şərti mənəvi keyfiyyətlərdir. Çünki obyektivlikdən uzaq olan alim qibtə və yalana əl ata bilər, öz xeyrini güdə bilər, əldə etdiyi nəticələri təhrif edə bilər, şöhrətpərəstlikdən özünü və ya başqalarını aldada bilər. Əxlaqın idraki funksiyası elmin idraki funksiyasından onunla fərqlənir ki, əxlaq daha obrazlı olub, ön plana hissləri, inamı və intuisiyanı çəkir. Elmi idrakda isə ağıl, dərrakə bunları üstələyir. Beləliklə, əxlaqın da idraki funksiyası ictimai şüurun digər formalarında olduğu kimi sosial gerçəkliyi əks etdirir. Lakin əxlaqi şüur mövcud olan və ya formalaşan sosial varlığı, ictimai münasi-

bətləri qanunlar şəklində deyil, cəmiyyətin tələbləri və şəxsiyyətin maraqlarını bildirən ideya, təsəvvür, ümid, arzu, əhvalar kimi müəyyən məqsədlər şəklində, yəni «bu belədir» əvəzinə «belə olmalıdır» kimi əks etdirir.

Dünyagörüş funksiyası müxtəlif sistemli əxlaq normalarının, prinsiplərinin, ideallarının cəmiyyət və şəxsiyyətin fəaliyyətinə yol göstərən dəyərlər məcmusundan ibarət olması ilə əlaqədardır. Fərd cəmiyyətin yaratdığı əxlaqi norma və prinsipləri mənimsəyərək öz şüurunda özünə gərək olacaq müəyyən baxış və məsləklər formalaşdırır. Əxlaq sadə normalardan ibarət ola bilməz. O, bu normaları əsaslandırmalı, onlara haqq qazandırmalı, onların nəyə görə yerinə yetirilməli olduğunu göstərməlidir. Beləliklə, əxlaqi şüur həyat əhəmiyyətli suallarla, ali dəyərlərlə əlaqədar olur. Bunları həll etmək üçün insanın dünyadakı mövqeyini aydınlaşdırmaq tələb olunur. Bunun üçün isə dünya haqqında heç olmasa elementar da olsa təsəvvürə malik olmaq lazımdır. Dünya haqqında təsəvvür əldə etmək üçün yalnız elmi nəticələrə əsaslanmaq olmaz, indiki halda bu, natamam olar. Dünyanın elmi mənzərəsi və dünyagörüş eyniyyət təşkil etmir. Dünyagörüş yalnız biliklər əsasında formalaşmır, bura həmçinin insan hissələrinin rəngarəng qamması da aiddir. Əxlaqi şüurda dünyagörüş xüsusi anlayışlar prizmasında formalaşır: Dünya ya xeyirxah, ya qəddar, ya da neytral; qaydaya salınmaz və ya xaotik kimi nəzərdən keçirilir.

Tərbiyəvi funksiya – əxlaqın əsas funksiyalarındandır. Fəsiləsiz, intensiv və məqsədyönlü tərbiyə prosesi olmadan nə cəmiyyət mövcud ola bilər, nə də ayrıca insan şəxsiyyət kimi formalaşa bilər. Tərbiyənin mərkəzində şəxsiyyətin mənəvi özəyini formalaşdıran əxlaq tərbiyəsi dayanır.

Tənzimləyici funksiya digər funksiyaların özünəməxsus sintezidir. Lakin əxlaq insanların hərəkətlərinin yeganə tənzimləyicisi deyil: din, incəsənət, hüquq, siyasət də bu qəbildəndir. Lakin məhz əxlaqi dəyərlər insanın mənəvi aləminin mərkəzində dayanaraq, onun həm siyasi mövqeyinə, həm mövcud hüquq qaydalarına (o cümlədən, insanın hüquqi şüuruna) münasibəti-

nə, həm müxtəlif dini təlimlərə qiymət verməsinə, həm də incəsənət sahəsindəki biliklərinə (estetik zövqünə) təsir edir. Hüquq, siyasət və estetik şüurdan fərqli olaraq əxlaq, demək olar ki, insan həyatının bütün sahələrini tənzimləyir. Əxlaq insanlardan çox şey tələb edərək onları mənəvi ideala yaxınlaşdırır (bu, qeyri-mümkün olsa da). Nəhayət, bu funksiya da insanın əxlaqi əqidəsinə və ictimai rəyin nüfuzuna, ilk növbədə vicdana əsaslanır. Lakin bütün bunlarla yanaşı əxlaq kifayət qədər gücə malik deyil. Buna saysız-hesabsız cinayətlərin olması, gündəlik həyatdakı kobudluq, nəzakətsizlik və s. misaldır. Bunların da səbəbi az deyil: əvvəla, ayrı-ayrı fərdlərin əxlaqi şüuru çox vaxt lazımi səviyyədə olmur; ikincisi, ictimai rəy də səhv edə bilər. Bundan başqa, bəzən həyat şəraiti əxlaqi hissləri boğur. Məsələn, uşaqları acından ölən qadının cinayətə və ya oğurluğa əl atması və s.

ƏXLAQ VƏ İCTİMAİ ŞÜURUN DİGƏR FORMALARI

Əxlaq – ictimai şüurun qədim formalarından olub, insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin xüsusiyyətlərini əks etdirir və tənzimləyir. Əxlaqi münasibətlərin rüşeymləri insan cəmiyyətinin formalaşmağa başladığı ilk çağlardan yaranıb. İbtidai dövrdə görülən bir çox işlər, məsələn, yem axtarma prosesi, bu zaman görüləcək işlərin planlaşdırılması və razılaşdırılması, əməyin bölünməsi, əmək alətlərinin hazırlanması təcrübəsinin yayılması zərurəti insanlar arasında olan qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsini tələb edirdi. Adətlər şəklində reallaşan bu cür tənzimlənmə ibtidai cəmiyyətin ilk əxlaq normalarına çevrilir. Adətlərin şüurlu surətdə nəsildənnəslə ötürülməsi və qorunması, mövcud quruluşa münasibətin formalaşması əxlaqın yaranmasına səbəb olur, əxlaqi təcrübəni praktik cəhətdən ümumiləşdirir və hamı üçün vacib edir.

Əxlaq da ictimai şüurun digər qədim növü olan din kimi

ictimai şüur formasına ibtidai dövrdə hələ çevrilə bilmir, çünki onun da rüşeymləri həmin dövrdə kifayət qədər inkişaf tapa bilməmişdi. Bu da ibtidai icma dövründə insanların bütün şüurlu fəaliyyətinin bilavasitə istehsal fəaliyyəti ilə bağlı olmasından irəli gəlirdi. Məhz ictimai əmək bölgüsü nəticəsində əməyin zehni və fiziki əməyə bölünməsi ictimai şüur formalarının inkişafı üçün şərait yaratdı ki, bu da quldarlıq dövrünə aiddir. Əxlaq yalnız sinifli cəmiyyətdə nisbi müstəqillik əldə edə bildi. Onun mahiyyəti son nəticədə cəmiyyətin iqtisadi quruluşu ilə müəyyənləşir. İctimai şüur forması kimi ibtidai dövrdə yaranan əxlaq da nəzəri cəhətdən yalnız sinifli cəmiyyətdə inkişaf tapır. Əxlaqın nəzəri cəhətdən dərk olunması və əsaslandırılması əxlaq haqqında elm olan etikanı yaratdı. Etika əxlaq normaları və prinsiplərinin dərk edilməsi, izahı və əsaslandırılması, yəni əxlaqın nəzəriyyəsidir.

Cəmiyyətin inkişafı əxlaqla bərabər mənəviyyatın digər sahələri, o cümlədən ictimai şüurun digər formaları üçün geniş imkanlar açdı. İctimai şüurun hər bir forması gerçəkliyi özünəməxsus şəkildə əks etdirərək digər ictimai şüur formaları ilə sıx əlaqədədir. İctimai şüurun 7 forması var: 1) siyasət, 2) hüquq, 3) elm, 4) fəlsəfə, 5) din, 6) incəsənət, 7) əxlaq. Elm, incəsənət və s. kimi obyekt–subyekt münasibətlərini əks etdirən ictimai şüur formalarından fərqli olaraq əxlaq da hüquq kimi subyekt–subyekt münasibətlərini əks etdirir. Əxlaqın digər ictimai şüur formaları ilə münasibətində müəyyən maraqlı cəhətləri nəzərdən keçirək.

Siyasət və əxlaq. Siyasət siniflər arasındakı münasibətləri, onların hakimiyyət uğrunda mübarizəsini əks etdirərək, diqqət mərkəzinə siyasi məqsədəuyğunluğu, yəni sinfi maraqların daha səmərəli ifadəsini və təminatını qoyur. Əxlaq da sinfi maraqları əks etdirir və bunu özünəməxsus şəkildə, bütün insanlara aid olan, özündə ümumbəşəri element və aspektləri cəmləşdirən universal tələblər kimi ifadə edir. Siyasət sinfi mübarizə qanunlarına, strategiya və taktikaya malikdir ki, bunlara əməl etməyənləri cəza gözləyir. Bununla yanaşı, öz strateji məqsəd-

lərində o, mənəvi dəyərlərə, ideallara əsaslanır, öz taktikasında və mübarizə üsullarının seçilməsində ümumi rəyi, əxlaqi qiymətləndirməni, əxlaqi uyğunluğu nəzərə alır. Siyasət də, əxlaq da insanların davranışını tənzimləyir, hakim sinfə və partiyaya xidmət edir. Müəyyən sinflərin siyasəti əxlaqi hiss və baxışların məzmunu ilə əlaqədardır. Buna görə də hakim sinif özünün əxlaq normalarını və prinsiplərini hakim edə bilir. Çünki əxlaq normaları müəyyən sosial birləşmələrin – sinflərin, qrupların, millətlərin siyasi tələblərini əks etdirir.

Siyasi münasibətlər cəmiyyətin həyatının mənəvi tərəflərini özünəməxsus şəkildə tənzimləyir. Bütün siyasi addımlar insan əməllərinin nəticəsi olduğu üçün əxlaqi məzmun daşıyır. Əxlaq prinsipləri cəmiyyətdə insanların praktik fəaliyyəti vasitəsilə reallaşır. Belə praktik fəaliyyət siyasi xarakter daşıyır. Praktik fəaliyyət tələb edən digər sahə – iqtisadiyyat isə əxlaqi münasibətlərə öz siyasi təzahürləri – müəssisələr, nəzəriyyələr, praktik işlər vasitəsilə təsir edir. Bu baxımdan əxlaq cəmiyyətin siyasi maraqlarını daha düzgün əks etdirir.

Mütərəqqi əxlaqa zidd olan, hadisələrin gedişini ləngidən, xalqa bədbəxtlik gətirən siyasət əvvəl-axır məğlubiyətə uğrayır. Tərəqqipərvər əxlaqa söykənən siyasət həmişə müvəffəqiyyət əldə edir. Ədalətli siyasət özü mürtəce əxlaqın məhv edilməsinə və mütərəqqi əxlaqın yaranmasına kömək edir. Beləliklə, siyasət daim əxlaqi qiymətləndirməyə məruz qalır. Əxlaq isə bir tərəfdən, hakim sinfin siyasi ideallarından asılı olmaya bilmir, digər tərəfdən o, cəmiyyətin əsas qüvvələrinin mənəvi dəstəyinə ehtiyac duyan siyasətə güclü təsir göstərən amillərdən birinə çevrilir.

Məhz siyasi şüur dövlətin və digər siyasi institutların fəaliyyətini, həmçinin ayrı-ayrı sosial qrupların və bütünlükdə cəmiyyətin gündəlik, həyat əhəmiyyətli maraqlarını, özünəməxsus hiss və təsəvvürlər vasitəsilə ifadə edir və qoruyur. Bura mədəni, milli, iqtisadi və s. maraqlar aid edilir. Hər bir dövlətin bütün əhali üçün ümumi olan maraqları var: sərhədlərin qorunması, beynəlxalq aləmdə müəyyən nəticələr əldə edilməsi, milli

mədəniyyətin və ənənələrin qorunması və s.

Dövlətin ilk mövcud olduğu dövrlərdə – quldarlıq və feodalizm quruluşlarında hakim təbəqələrin siyasi şüuru aparıcı rol oynasa da, sonrakı dövrlərdə, xüsusən XX əsrdə siyasi şüur ümumbəşəri məzmunla daha çox zənginləşir. Siyasi və əxlaqi şüurun qarşılıqlı münasibətinin xarakteri də tarixən müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır.

Siyasi şüuru adətən əxlaqi şüur istiqamətləndirir. Əxlaqi şüurun əsas anlayışları xeyir və şər olduğu halda, siyasi şüurun əsas anlayışı hakimiyyətdir. Sonuncuya güc tətbiq etmə, məcbur etmə, hədələmə, azadlıqdan məhrum etmə və s. aid olduğu halda, əxlaqi şüur zor işlətməyə nadir hallarda, şərin məhv edilməsinin başqa yolu olmadıqda müraciət edir. Hər hansı bir cəmiyyətdə əxlaqi şüurla siyasi şüurun qarşılıqlı münasibəti zəruridir. Onların hər ikisi insanların müxtəlif mənəvi tələbatlarına cavab verərək cəmiyyətin sabitliyini özünəməxsus şəkildə qoruyur.

Hüquq və əxlaq. Hüquq ictimai şüur formaları içərisində əxlaqla daha sıx bağlıdır. Çünki hər ikisi insanların cəmiyyətdə davranışını tənzimləyən müəyyən qaydalar və normalarla əlaqədardır. Hər ikisi tarixi xarakter daşıyır, hakim sinfə xidmət edir, həmin sinfə məxsus norma və qaydaları qoruyur. Hər iki halda bu normalar hər bir vətəndaşa aid olur. Hüquqa nisbətən əxlaqın tarixi daha qədimdir. Əgər əxlaq cəmiyyətin təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən yaranıbsa, bəşəriyyət mövcud olduqca yaşayacaqsansa, hüququn xeyli sonra – sinflər meydana gəldikdə yaranması diqqəti cəlb edir. Hüququn yaranması dövlətin yaranması ilə əlaqədardır. Hüquq – dövlətin başlıca tərkib hissəsidir. Onun meydana gəlməsi şüurlu xarakter daşıyaraq dövlət tərəfindən əsaslandırılır. Məhz dövlətin yaranması ilə qan düşmənçiliyi, insanın qurban verilməsi kimi adətlərə son qoyuldu, müxtəlif cinslər arasındakı münasibətlər nizama salındı. Dövlət, həmçinin, şər qüvvələrin tərkisilah edilməsi, vətəndaşların cinayətkarlardan qorunması, qarşıdurma, toqquşma və s. halların aradan qaldırılması, həmçinin mənəvi dəyərlərin həyata ke-

çirilməsi işində də müstəsna rol oynayır. Ayrı-ayrı imkanlı şəxslər 10, 20, ən çox isə 100 adama yardım edə bildiyi halda, məhz dövlət milyonlarla imkansız və köməksizi öz qanadı altına almağa qadir olub, onların hüquq və azadlığını qorumaq iqtidarındadır.

Hər bir ictimai-iqtisadi formasiyanın özünəməxsus hüquq və əxlaq normaları olur. Hər bir cəmiyyət borc və vicdan, ədalət və ədalətsizlik haqqında ümumbəşəri təsəvvürlərə malikdir. Hüququn əsas kateqoriyaları ədalət, əxlaqıncı – xeyirdir. Ədalətə nisbətən xeyir kateqoriyasının əhatə dairəsi daha genişdir. Bəzi hüquq normalarının əxlaqla qətiyyənlə əlaqəsi olmur. Əxlaq normalarının da hamısı hüquq qaydalarında öz əksini tapmaya bilər. Hüquq qaydaları adətən ümumi olduğu halda, əxlaq qaydaları fərdi də ola bilər. Çünki heç bir hüquq məəcəli insan hərəkətlərinin rəngarəngliyini əvvəlcədən nəzərə ala bilməz. Əxlaq normaları ayrı-ayrı insanlar və ya kollektiv qarşısında qoyulan konkret tələblərdir ki, onların yerinə yetirilməsi hər bir kəsin vicdanından asılı olub, ictimai rəyə söykənir. Hüquq normaları isə dövlət orqanlarının nəzarəti altında olur və onların pozulması hüquq qaydaları ilə nəzərdə tutulmuş sanksiyalarla müəyyənləşir. Hüquq normaları adətən yazılı şəkildə mövcud olduğu halda, əxlaq normaları şifahi mövcud olub, xalqın şüurunda yaşayır və ictimai rəy tərəfindən tənzim edilərək könüllü xarakter daşıyır. Hüquq qaydalarına əməl edilməsi lazım gəldikdə xüsusi qanunçuluq aparatının köməyi ilə səlahiyyətli şəxslər tərəfindən həyata keçirilən güc vasitələri ilə (inzibati, cənayət və iqtisadi sanksiyalarla) təmin edilir.

Hüquq və əxlaqın münasibəti keçmişdə və indi mövcud olan etik nəzəriyyələrin ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Sokrat, Platon, Aristotel hüququn ideologiyası barədə fikir söyləyərək etikamı qanunçuluqla bağlamağa çalışırdılar.

Elm və əxlaq. Elm və əxlaq ilk baxışdan ictimai şüurun müxtəlif formaları olsa da, onlar müəyyən mənada bir-birini tamamlayır. Elmin nəzəri təfəkkürə əsaslanmasını, əxlaqın isə gündəlik ailə-məişət problemləri ilə əlaqədar olmasına baxma-

yaraq, onlar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Alimin öz fəaliyyətində əxlaq prinsiplərini rəhbər tutması əxlaqın elmə, əxlaq prinsiplərinin elmi cəhətdən əsaslandırılması imkanı isə elmin əxlaqa göstərdiyi müsbət təsirlə bağlıdır. Çünki bəzi elmi kəşflər bəşəriyyətin xeyrinə deyil, ziyanına xidmət edə bilər. Alim insanların sağlamlığına və psixikasına mənfi təsir edəcək və ya kütləvi işsizliyə səbəb olacaq vasitələrdən istifadə etməzdən əvvəl bəşəriyyət qarşısındakı vətəndaşlıq borcunu, əxlaqi cavabdehliyini unutmamalıdır.

İncəsənət və əxlaq. İncəsənət və əxlaq ictimai şüurun digər formalarına nisbətən bir-birinə daha yaxındır. Həm incəsənət, həm də əxlaqın əsasını etiklik və estetikliyin vəhdəti təşkil edir. Əxlaq və incəsənətin qarşılıqlı əlaqəsi gözəllik və xeyirxahlıq ideyalarının birliyi ilə də bağlıdır. Bu, həm əxlaq, həm də incəsənətdə müəyyən etik və estetik idealın formalaşmasına gətirib çıxarır. Hər iki ictimai şüur forması insanın mənəvi simasının formalaşmasına xidmət edir. İncəsənət həyatı hərtərəfli əks etdirə bildiyi halda, əxlaq onun yalnız bir tərəfini – mənəvi münasibətləri əks etdirir.

Əxlaqi problemlər incəsənətdə mühüm yer tutur. Buna görə də həyat hadisələrini incəsənət əxlaqa nisbətən daha geniş işıqlandıra bilər. Etikadakı xeyir və şər problemləri incəsənətdə bədii şəkildə həll edilərək gözəllik və eybəcərlik kimi qiymətləndirilir. Həyatdakı əxlaqi – etik problemlər, məsələn, xeyirlə şərin mübarizəsi, borc, xoşbəxtlik, məhəbbət və s. incəsənətdə bədii vasitələrlə, bədii formada, estetik cəhətdən həll edilir.

İncəsənət cəmiyyətin mənəvi idealının təbliğatçısına çevrilir. Əxlaqi normalar incəsənətə sadəcə olaraq köçürülmür, onlar əvvəlcə sənətkarın fikir süzgəcindən keçir. İncəsənət hər hansı bir hadisəyə həm əxlaqi (xeyir və ya şər), həm də estetik qiymət verərək (gözəllik, ülvilik, rəzillik) bunları birləşdirir. İncəsənətdə mənəvi gözəlliyin təsviri – bədii yaradıcılığın əsas vəzifəsidir. Xeyirxahlığa xidmət edən incəsənət eyni zamanda gözəldir. Bu, çox vaxt təkcə xeyirin təsdiqi kimi deyil, həm də şərin inkarı kimi verilir. Sənətkar eybəcərliyi və şəri fiziki cə-

hətdən məhv edə bilməsə də, onları mənən yox edir. İncəsənət şəri inkar etməklə insanda ona qarşı müəyyən estetik münasibət yaradır.

Həm əxlaqın, həm də incəsənətin ümumi funksiyası olan tərbiyəvi funksiya əxlaqda əsas, incəsənətdə köməkçidir. Əxlaq tərbiyəsində çox vaxt incəsənət daha təsirli rol oynayır. Lakin incəsənətin tərbiyəvi funksiyaya malik olması onun əxlaqı əvəz edə bilməsi demək deyil. Bəzi sənət əsərləri əxlaqa hətta mənfi təsir də göstərə bilər.

İncəsənətin tərbiyəvi funksiyası yalnız əxlaq tərbiyəsindən ibarət deyil. Bura tərbiyənin digər növləri də aid ola bilər, məsələn, əmək tərbiyəsi, vətənpərvərlik tərbiyəsi, fiziki tərbiyə (xoreoqrafiya sənətində, rəqsdə və s.), estetik tərbiyə (peyzaj, natürlər və s. janrları vasitəsilə) və s.

Din və əxlaq. Din əxlaqdan sonra yaranan ictimai şüur formasıdır. Müxtəlif adət və ənənələr, əxlaq qaydaları (primitiv şəkildə də olsa) dindən xeyli əvvəl mövcud idi və insanlar buna riayət edirdi. Dünya dinlərindən hər biri öz inkişafında müəyyən iqtisadi, sosial amillərlə yanaşı əxlaq da dəfələrlə müraciət edilmişdir. Bütün dini sistemlərdə əxlaq prinsipləri, norma və qaydaları haqqında kifayət qədər informasiya var. Din heç də yarandığı gündən cəmiyyətin əxlaqi funksiyalarının daşıyıcısı olmamışdır. Məsələn, qədim misirlilərin, babililərin və yunanların dini ilk vaxtlar əxlaq məsələləri ilə bağlı deyildi. Tədricən din, cəmiyyətin hakim əxlaq nəzəriyyələrinin daşıyıcısı olaraq ibtidai icma quruluşunun sonunda əxlaqın məzmununa qatılır və ona güclü təsir göstərməyə başlayır. Artıq əxlaq qaydaları insanların dini təsəvvürlərindən asılı olur ki, bu da kahinlər və rəhbərlərin şəxsi maraqlarına xidmət edir. Dinə yalnız inam sistemi kimi deyil, həmçinin mədəniyyət, dünyagörüş, əxlaq və hüquq kimi də yanaşmaq lazımdır. Bütün dini abidələr insanların həyatını, əxlaqını, məişətini, adət və ənənələrini əks etdirir. Belə dini kitablar tarix və mədəniyyət abidələridir. Ən möhtəşəm və son din olan İslam və onun müqəddəs kitabı «Qurani-Kərim» bütün bəşəriyyətə Allah tərəfindən göndərilən və vacib

buyrulan əvəzədməz nemətdir. «Qurani-Kərim» dini abidə olmaqla yanaşı, həm də insanların ictimai həyatının bütün sahələrini əhatə edərək istənilən məsələ və problemlərin həlli yollarını göstərir.

Burada müxtəlif elmi (elmin bütün sahələrinə – astronomiya, okeonologiya, embriologiya, coğrafiya, fizika, kimya, sosiologiya, etika, biologiya, hüquq, tarix və s. aid), tərbiyəvi və digər məsələlər işıqlandırılıb. Bütün bunları ilk dəfədən anlamaq asan olmadığından İslam dini insanların ilk növbədə elmi olması zərurətini yaradır. «Qurani-Kərimdə» dini tərbiyə ilə yanaşı, insanların hüquq və əxlaq tərbiyəsi də ön plana çəkilərək, konkret vəziyyətlərdə necə hərəkət etməyin lazım olması məsləhət və ya zəruriyyət kimi göstərilir. Bu baxımdan «Quran» bütün dövrlər, bütün xalqlar və millətlər üçün dəyişilməz qalan əxlaq kodeksidir.

Bu gün olduqca dəbdə olan gender probleminə, ümumiyyətlə qadının həm cəmiyyətdə, həm ailədə mövqeyinə hələ VII əsrdə «Quran»da münasibət bildirilmiş və bütün məsələlərdə qadının mənafeyi üstün tutulmuşdur. Vərəsəlik, övladgötürmə və s. kimi hüquqi problemlər, insanın həyat yoldaşına, valideynlərinə, övladlarına, qonaqlara, dövlət başçısına və digər insanlara olan münasibəti, hətta geyimi, yerışı ilə əlaqədar bəzi əxlaqi problemlər islami dəyərlərin üstünlüklərini nümayiş etdirir.

ƏXLAQİ ŞÜUR

Müasir tədqiqatçıların çoxu əxlaqda iki, nisbətən müstəqil sahə olduğunu söyləyir: 1) əxlaqi şüur və 2) əxlaqi fəaliyyət (praktika və ya təcrübə). Bəziləri əxlaqda 3-cü elementi də ayırır ki, bu da əxlaqi münasibətlərdir. Lakin əxlaqi münasibətlər əxlaqi fəaliyyətlə (praktika ilə) əlaqədar olduğu üçün əksər hallarda hər iki element vəhdətdə nəzərdən keçirilir.

Əxlaqi şüur ictimai şüurun spesifik forması olub, ictimai münasibətləri əks etdirən anlayış və təsəvvürlərin məcmusunun

dan ibarətdir. Anlayışlar sistemi hər hansı bir təlimin – siyasi, dini, estetik və s. özünəməxsus «dilidir» və bunlarsız əsas ideyaları ifadə etmək mümkün deyil. Ən ümumi anlayışlar kateqoriyalar adlanır ki, bunlar vasitəsilə gerçəklik müxtəlif səviyyələrdə dərk edilir. Əxlaqi şüurun anlayışlarının spesifikliyi ondan ibarətdir ki, onlar cəmiyyətin və şəxsiyyətin mənəvi həyatını özünəməxsus şəkildə əks etdirir. Bu anlayışlardan hər hansı bir hərəkətin qiymətləndirilməsi zamanı da istifadə edilir. Əxlaqi şüurun əsas anlayışlarına xeyir və şər, borc və vicdan, şərəf və ləyaqət, əxlaqi hisslər, əxlaq normaları, əxlaqi prinsiplər, əxlaqi ideal, əxlaqi qiymətləndirmə və s. aiddir.

Əxlaqi şüur insan həyatının əhəmiyyətli tərəflərini – insanların bir-birinə, cəmiyyətə və bütün dünyaya münasibətlərini əks etdirən norma, adət, ənənə, dəb, baxış, ideya, emosiya, hiss və təsəvvürlərdən ibarətdir ki, bunlar da xeyir, şər, ədalət, vicdan, ləyaqət və s. anlayışlarla ifadə olunur. Əxlaqi şüur anlayışının təşəkkülü hələ qədim dövrlərdən başlayır. Etika ilə məşğul olan ilk filosoflar – Platon, Aristotel, Epikur və başqaları əxlaqın əsas anlayışlarının bir çoxunun, məsələn, ədalət, xoşbəxtlik, müxtəlif fəzilətlər və s.-ni dərin təhlil etmişlər. Hətta müxtəlif anlayışların təsnifatına, içərilərindən ən əsaslarının seçilməsinə də cəhd göstərmişlər. Əsas anlayışın müəyyən edilməsinə, digər anlayışların onun üzərində qurulmasına da təşəbbüs göstərilmişdir. Bu istiqamətdə hərə öz variantını qurmağa çalışsa da, antik etikanın əsas anlayışı xoşbəxtlik sayılırdı. Həzz (zövq almaq) də bu qəbildən idi. Epikur hesab edirdi ki, bütün fəzilətlər öz təbiətinə görə gözəl həyatla əlaqədardır, həzz isə həyatın bizə verdiyi ilk və fitri xoşbəxtlikdir. Sonralar İ.Kant əsas anlayış kimi borcu diqqət mərkəzinə qoyur və onun vasitəsilə digər anlayışları müəyyən etməyə çalışır. Antik etikanın diqqət mərkəzində, həmçinin, əxlaqi şüurun əsas anlayışlarından olan şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri dururdu ki, bunlar da «fəzilət» və «qəbahət» adlanır. «Fəzilət» dedikdə, müsbət əxlaqi keyfiyyətlər – əməksevərlik, təvazökarlıq, nəzakət, xeyirxahlıq, səmimilik, vicdan, düzlük, cəsarət, mərdlik, öz səh-

vini etiraf etmək, başqasının halına yanmaq və s., «qəbahət» dedikdə isə mənfi əxlaqi keyfiyyətlər – xainlik, yalançılıq, yaltaqlıq, namərdlik, paxıllıq, vəfasızlıq, kobudluq, qorxaqlıq, cəsarətsizlik, ikiüzlülük, riyakarlıq, şöhrətpərəstlik və s. nəzərdə tutulur. «Xalis» əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi mənəvi keyfiyyətlər olmur. Yalnız ictimai qiymətləndirmə mənəvi keyfiyyətləri əxlaqi və ya qeyri-əxlaqi, «fəzilət» və ya «qəbahət» kimi müəyyən edə bilər. Əxlaqi şüur fərdi və ictimai olur.

Fərdi əxlaqi şüur insanın daxili aləmi ilə əlaqədardır. Hələ antik dövrdə insanın daxili aləmini 3 hissəyə bölürdülər: ağıllı, hissiyatlı, iradəli. Bununla əlaqədar, fərdi əxlaqi şüurun 3 komponenti var: 1) ağıl; 2) hisslər; 3) iradə.

Ağıl – fərdi əxlaqi şüurun rəşional tərəfi olub, xeyir, şər, bərc, vicdan, ali sərvcətlər haqqında təsəvvürlər, ideya və ya anlayışlardır. İnsanın mənəvi həyatında ağılın mühüm rol oynadığını hələ Sokrat və Platon da qeyd edirdilər.

Hisslər insanın həyatında mühüm rol oynayır. Psixologiya elmi bütün psixi hadisələri 3 qrupa bölür: 1) psixi proseslər (dar mənada, çünki bütün psixi hadisələr həmçinin prosesual xarakter daşdığı üçün həm də «proses» adlandırıla bilər ki, bu da geniş mənada başa düşülür); 2) psixi hallar; 3) psixi xassələr və ya keyfiyyətlər.

Psixi proseslər adlanan birinci qrupa iradi proseslər, emosional proseslər və idrak prosesləri aiddir. Bunlar digər psixi hadisələrdən fərqli olaraq, sifət prosesual xarakter daşdığı üçün bu qrup məhz belə də adlanır. O cümlədən idrak prosesləri də 2 yerə bölünür: hissi idrak və məntiqi idrak. Hissi idrak proseslərinə həm insanlara, həm də heyvanlara xas olan duyğular (görmə, eşitmə, dadbilmə, qoxubilmə, lamisə), qavrayış, diqqət, hafizə, təsəvvür; məntiqi idrak proseslərinə isə yalnız insana məxsus olan nitq, təfəkkür və təxəyyül prosesləri aiddir. Psixi hallar adlanan ikinci qrupa hisslər, emosiyalar, affektlər, stress, şok, depressiya və s. aiddir ki, bunlar birinci qrupdakı proseslərdən fərqli olaraq daha uzunmüddətlidir. Əgər birinci qrupdakı proseslər bir neçə an, saniyə, dəqiqə və ya saat davam

edirsə, ikinci qrupdakı proseslər bir neçə gün, hətta bir neçə ay davam edə bilər. Psixi keyfiyyətlər adlanan üçüncü qrupa tələbatlar, maraqlar, xarakter, temperament, zövq, ideal, qabiliyyətlər, dünyagörüş və s. aiddir ki, bunlar həm də insanın fərdi psixoloji keyfiyyətləri adlanır və daha uzunmüddətli proseslər sayılır.

Göründüyü kimi, hiss və emosiyalar 2-ci qrupa daxildir. İnsan hissləri müxtəlifdir: aqlıq, susuzluq, yuxusuzluq, sevinc, kədər, məhəbbət, nifrət, qısqanclıq, təəssüf, peşmançılıq, qəzəb, fərəh, utancaqlıq və s. Hisslərin bir qismi maddi tələbatla əlaqədar olub, heyvanlara da xasdır. Lakin maddi tələbatla bağlı olmayan hisslər də heyvanlara aid ola bilər. Məsələn, şadlıq, məhəbbət, qəzəb və s. Yalnız insanlara məxsus olan ali hisslər də mövcuddur ki, bunlara da zehni hisslər, estetik hisslər və əxlaqi hisslər aiddir.

Əxlaqi hisslər cəmiyyətdəki əxlaq normalarına bəslənən subyektiv münasibətdir. Əxlaqi hisslərin obyektivi adamlar, qruplar, münasibətlər, adamların hərəkət və rəftarı, ictimai həyatın qanunları və s.-dir. Bəzən həyatda vaxt və ya informasiya qıtlığı üzündən elə situasiyalar yaranır ki, tək ağıl kifayət etmir, çünki insan hadisələri ildırım sürətilə qiymətləndirməli olur. Bu zaman məhz əxlaqi hisslər ağılın köməyinə gəlir. Vicdan hissi, borc hissi, ədalət hissi və s. bu qəbildəndir. Onlar mənəvi təcrübəyə əsaslanaraq ağılın görə bilmədiyi hərəkətləri və situasiyaları «tuta bilir». İnsanın gündəlik rəftarında və şüurunda, eləcə də motivasiyasında müsbət (səmimilik, rəhmlilik, dər-də şərik olma, xeyirxahlıq, dostluq, rəğbət, yoldaşlıq, məsuliyyət və s.) və mənfi (fərdiyyətçilik, bədxahlıq, düşmənçilik, paxıllıq, ikiüzlülük, şöhrətpərəstlik, başqasının dərdinə sevinmək və s.) əxlaqi hisslər böyük rol oynayır. Müsbət əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin birgəyaşayış qaydalarına uyğun, müəyyən davranış normalarına müvafiq hərəkət etməyə xidmət edir. İnsanda olan utancaqlıq, vicdan, məhəbbət və s. hisslər də xeyirxah əməllərin əsas törədicisidir. Mənfi əxlaqi hisslər insanı mövcud əxlaq normalarına uyğun hərəkət etməməyə, öz mənə-

feyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutmağa vadar edir. Bəzən insan məhz nifrət, acıq, qibtə, qısqanclıq, özünəvurğunluq, şöhrətpərəstlik hissləri ucbatından zərərli hərəkətlər törədir. Öz hərəkətlərinin ictimai əxlaqa uyğun gəlmədiyini dərk edərək iztirab keçirən zaman insanda təəssüf, peşimançılıq, utancaqlıq, xəcalət və s. kimi əxlaqi hisslər yaranır. Deməli, əxlaqi hisslər mövcud cəmiyyətin rəftar və əxlaq normalarına insanın bəslədiyi mənfəi və ya müsbət münasibətin əks etdirilməsidir. Müxtəlif həyat şəraitində yaşayan insanların əxlaqi hissləri də məzmun etibarilə bir-birindən fərqlənir. Buna görə də hər bir tarixi dövrdə insan hisslərinin tərbiyə edilməsinin məqsəd və istiqaməti dəyişir, yeni forma və məzmun kəsb edir. Ağıl və hisslərin harmoniyası daha effektiv olub, insanın məsləklərini təşkil edir. Bunlar isə heç də həmişə reallaşmır.

İradə – əxlaqi şüurun üçüncü elementi və ya komponenti olub, qətiyyət, dözm, mərdlik, müstəqillik, təkidlilik, konkret işlərə hazır olma, özünüidarətmə ilə üzə çıxır. İradə insan fəallığının xüsusi forması olub, mürəkkəb psixi prosesdir. Onun 2 əsas funksiyası var: 1) təhrikətmə və 2) ləngitmə. Birincidə insan öz arzu və tələbatlarından imtina edərək, daha vacib olanı seçir (məsələn, özü istirahət etmək əvəzinə xəstəyə baş çəkməyə gedir). İkincidə insan öz dünyagörüşünə, əqidə və ideallarına uyğun gəlməyən işləri görməkdən şüurlu surətdə imtina edir. Məhz bu xüsusiyyətlər iradəni motivdən fərqləndirir.

İctimai əxlaqi şüur fərdi əxlaqi şüurla qarşılıqlı əlaqədə formalaşır ki, bunun da daşıyıcısı bütün cəmiyyətdir. İctimai əxlaqi şüurun strukturuna gündəlik əxlaqi şüur və nəzəri əxlaqi şüur aiddir.

Gündəlik əxlaqi şüur hələ ibtidai icma dövründə kortəbii şəkildə yaranaraq müxtəlif əxlaq problemləri, onların qiymətləndirilməsi, əxlaqi hisslərlə əlaqədar gündəlik mülahizələri ifadə edir. Bu anlayışlar adətən ziddiyyətli və anlaşılmaz olur. Gündəlik əxlaqi şüur nəzəri əxlaqi şüurla sıx əlaqədədir. Onların arasında «Çin səddi» çəkmək düzgün deyil.

Nəzəri əxlaqi şüur əqli əməyin fiziki əməkdən ayrılması,

peşələrin yaranması və bu peşə sahiblərinin – filosofların, müəllimlərin, din xadimlərinin, dramaturqların və başqalarının gənclərin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olması, mənəvi həyatın müxtəlif problemlərini nəzərdən keçirməsi ilə əlaqədardır ki, burada da əsas rolu əxlaq fəlsəfəsi olan etika oynayır. O, daha məqsədyönlü şəkildə formalaşır və əsasən insan varlığının mərkəzinə, həyat əhəmiyyətli məsələlərə doğru tuşlanaraq ardıcılığını, rasionallığı, sistemliliyi, aydınlığı ilə xarakterizə edilir. İnsanın mənəvi həyatında inam və hisslər daha çox iştirak etdiyindən məhz onlar əxlaqi şüurun bütün səviyyələrinə nüfuz edir. Bəzi müəlliflər əxlaqi şüurun 2 səviyyəsini ön plana çəkir: 1) hissi-emosional və 2) rasional.

Əxlaqi şüurun hissi-emosional səviyyəsi əxlaqi hiss və həyəcanların məcmusundan ibarətdir. Hisslərin ümümpsixoloji təsnifatına görə zehni və estetik hisslər kimi ali hisslərə aid olan əxlaqi hisslər şəxsiyyətin mənəvi tələbatları və maraqları ilə bağlıdır. Əxlaqi hisslər insanların düzgün addım atmasına və düzgün hərəkət etməsinə kömək edir. Bu hisslər hərəkətin motivi olduğu üçün əxlaqi əhəmiyyətə malik olur. Onlar adətən müxtəlif emosional vəziyyətlərdə yarana bilən bircə və vicdan hisslərindən ibarətdir. Belə vəziyyətlər utancaqlıq, peşimançılıq, vicdan əzabı və s. ilə əlaqədardır. Şəxsi ləyaqət və şərəf hissi də bu qəbildəndir. Lakin əxlaqi hisslər bununla bitmir. İnsanın hər hansı bir hissi əxlaqi əhəmiyyətə malik ola bilər, belə ki, o, əməl xarakteri daşıyan hərəkətdən törəyir. Məsələn, hər bir insana xas olan qorxu hissi təbii hiss olub, əsasən özünümüdafiə instinkti ilə bağlı olduğu üçün heç bir əxlaqi əhəmiyyətə malik deyil. Lakin müxtəlif situasiyalarda o, həm qorxaqlıq kimi, həm də qorxunu dəf etməyə yönəlmiş cəsarət, igidlik, şücaət və s. kimi üzə çıxır. Bunu digər hisslərə də aid etmək olar: məhəbbət, nifrət, sevinc, heyfsilənmək, məğrurluq və s. Bu əxlaqi hisslər şəxsiyyətin, kollektivin, qrupun spesifik reaksiyasıdır ki, bunlar da insan-insan və ya insanla cəmiyyət arasında baş verir.

Şüur, əxlaqi hisslər və emosiyalar gerçəkliyi əks etdirmə-

nin və hərəkətin motivinin ayrı-ayrı tərəfləri olsa da, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Əxlaqi şüuru yalnız qaydalardan ibarət olan insan, real həyatla, insanın hiss və iztirabları ilə qarşılaşdıqda ətrafdakılar üçün, adətən, quru, aciz, sxematik təsir bağışlayır. O, insanlara qarşı laqeyddir, sevməyə və nifrət etməyə layiq deyil, onun «normaları» insan qəlbinin dərin qatlarına nüfuz edə bilmir.

Emosiya və hisslər insanın mənəvi həyatını daha dolğun edir, əxlaqi şüura sabitlik və aydınlıq gətirir, hərəkətin qəbul edilib–edilmədiyini, qənaətbəxş olub-olmadığını, alqışa və ya məzəmmətə səbəb olduğunu düzgün müəyyən etməklə əlaqədar əxlaqi şüurun qiymətləndirmə bacarığını gücləndirir, hadisələrə olan reaksiyasını tamamlayır.

Əxlaqi şüurun rasional səviyyəsi normativ-dəyər məzmunlu xüsusi tip anlayışlardan ibarətdir ki, bunlara əxlaq normaları, mənəvi prinsip və ideallar, düzgün olan və olmayanlar haqqında ideyalar, əxlaqi qiymətləndirmə aiddir. Şüurun digər formalarında olduğu kimi, əxlaqi şüurda da emosional tərəflər rasional tərəf bir-biri ilə qovuşur, hissi təcrübə ilə idrak (ağıl) birləşir. İ.Kant yazırdı ki, ağıl hissi təcrübəsiz boşdur, hissi təcrübə isə ağılsız kordur. Ağıl hisslərə müəyyən ictimai istiqamət verir, şüur isə emosional hisslərin intellektual əsası kimi çıxış edir.

Əxlaq normaları insanların hərəkətlərini müəyyənləşdirir, istiqamətləndirir, nəyi etmək olar, nəyi yox, hansı şəraitdə nə cür hərəkət etmək lazımdır və s. kimi suallarda onlara yardımçı olur, davranış qaydalarının çərçivəsini, standartlarını bildirir. Əxlaq normaları mənəvi və praktik tərəflərin vəhdətindən ibarətdir. Onlar əxlaqi şüurun özəyidir. Əxlaq normaları yalnız davranış qaydaları qarşısında tələblər qoymur, həm də cəmiyyətin buna münasibətini ifadə edir, onları qiymətləndirir. Əxlaq normaları eyni zamanda həm tələb, həm də qiymətləndirmədir. Bunlara norma-tələblər, norma-qiymətləndirmə deyilir. Bundan başqa, hər hansı davranış xəttini müəyyən edən norma-məqsədlər və hərəkəti məhdudlaşdıran və ya qadağan edən norma-çər-

çivələr də mövcuddur. Bunlar vasitəsilə cəmiyyət şər əməlləri mühakimə edir, xeyir əməllərə bəraət qazandırır. Beləliklə, əxlaq normaları sonuncuların (xeyirin) katalizatoru kimi çıxış edir.

Əxlaqi şüurun tərkib hissəsi olan adət və ənənələr insanların məişətinə möhkəm daxil olaraq davranış qaydalarının sabit tərəfi kim çıxış edir. Onların formalaşması böyük insan birliklərinin iştirakı ilə illərlə, hətta onillərlə davam edir. Bu zaman insanların tələbatı və ictimai rəy nəzərə alınır. «Ənənə» anlayışı «adət» anlayışından daha genişdir. Ənənəyə bir neçə adət daxil ola bilər, məsələn, qonaqpərvərlik, toy adətləri və s. Hərbi, vətənpərvərlik, inqilabi, mədəni, məişət, milli, beynəlmiləl və s. ənənələr də mövcuddur. Bir çox ənənələr minilliklərin sınağından keçib. Öz dövrünü yaşamış, mürtəce xarakter almış adət-ənənələrlə cəmiyyət heysilənmədən vidalaşır, insanların xeyrinə olan adətlərin isə qoruyucusuna çevrilir.

Əxlaq prinsipləri əxlaqi şüurun daha mürəkkəb forması olub, ayrıca əxlaq normalarında konkretləşir. Əxlaqi norma və prinsiplərin məcmusu əxlaq kodeksini yaradır. Bütün dini kitablar (əlbəttə, orijinal variantları), ən başlıcası isə Quran özünəməxsus əxlaq kodeksidir. Əxlaq prinsipləri əxlaqi tələblərin ümumiləşmiş ifadəsidir.

Mənəvi ideal əxlaqi şüurun daha geniş, ümumiləşmiş formasıdır. O, bəşər tarixinin nisbətən sonrakı pillələrində yaranıb. İbtidai və quldarlıq cəmiyyətlərində o hələ inkişaf etməmişdi. Əgər əxlaq normaları bugünkü davranış qaydalarını tələbatına uyğun ifadə edərsə, mənəvi ideal əxlaqi tələbləri mümkün qədər mütləqləşdirərək gələcəyə tuşlanır. Mənəvi ideal – əxlaqi qiymətləndirmə, prinsip və normaların sintezidir.

Əxlaqi qiymətləndirmə – əxlaqi şüurun mühüm elementi olub, insanların hadisələr, şəxsiyyətlər, adətlər, davranış qaydalarının mənəvi dəyəri haqqındakı təsəvvürləridir. Burada subyektin qiymətləndirilən obyektə rəğbəti və ya tənqidi ifadə olunur. Subyekt – ayrıca insan, insan birliyi, yəni kollektiv, sinif, cəmiyyət; obyekt isə fərdin əməllərindən tutmuş, qlobal icti-

mai-siyasi hadisələrə və ya tarixi dövrlərədək olan daha geniş anlayışdır. Qiymətləndirməyə aid olan mühakimələrə «bu yaxşı işdir», «bu ədalətli deyil», «layiqli hərəkətdir», «ləyaqətli insandır» və s. daxildir.

Beləliklə, əxlaqi şüurun çoxşaxəli olduğunun şahidi olduq. Əxlaqi şüur, onun düzgün formalaşdırılması, qavranılması və inkişafı cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar arasında münasibətlərin düzgün tənzimlənməsində mühüm rol oynayır və bu baxımdan müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Sual 2. Polis əməkdaşlarının ünsiyyət mədəniyyətinin əsas anlayışları

İnsanların ünsiyyət mədəniyyəti bəşəriyyətin min illər boyu yaratdığı müəyyən qaydalara əməl edilməsilə əsaslanır. Orta əsrlərin axırlarından etibarən bu qaydalar etiket adlanır.

Etiket ünsiyyətin yalnız formalarını, texniki cəhətlərini müsahibin hissələrinə toxunmadan necə mübahisə etməyi, stol arxasında necə davranmağı, hədiyyəni necə təqdim etməyi və s. məsələləri müəyyənləşdirir. Buna görə də mədəni, tərbiyəli adam sayılmaq üçün etiket qaydalarını sadəcə bilmək heç də kifayət deyildir.

«Gənliyin pak güzgüsü, yaxud həyatda davranışa dair göstərişlər» kitabında yazdığı müqəddimədə Birinci Pyotr belə hesab edirdi ki, tərbiyəli adamı üç məziyyət zinətləndirir: «xeyrixahlıq, təvazökarlıq, nəzakət».

Uzun dövr ərzində etiket normalarının qanunvericiləri sayılan ingilislər bu suala daha fəal şəkildə cavab axtarmışlar XVIII əsr ingilis yazıçısı Oliver Holismit «Dünyanın vətəndaşı və ya Çin filosofunun məktubları» kitabında nələrə əsl nəzakət saymağın mümkün olması barədə götür-qoy edərək yazırdı ki, hər ölkənin öz mərasimləri mövcud olsa da əsl nəzakət hər yerdə eynidir və sağlam düşüncədən, xeyrixahlıqdan doğur. Müəllif yazırdı: «Bu keyfiyyətlərə malik olan adam həmişə xoş təsir

bağışlayır».

Bəzən cavab zarafat formasında verilmişdir. Məsələn, yenə də Britaniya adalarının sakinləri belə hesab etmişlər ki, heç vaxt qəsdən pis bir iş görməyən adamı centlemen adlandırmaq olar.

Görünür, etiket normalarına əxlaq prinsiplərindən təcrid edilmiş şəkildə baxmaq düzgün deyildir. Ola bilər ki, davranış qaydalarının ən xırda göstərişlərinə əməl edəsən, məsələn, qadın olan liftdə papağını çıxararsan, xörək yeməyin üsullarını biləsən, amma tərbiyəli, mədəni adam olmayasan.

Keyirxahlığı, ürək açıqlığını və nəzakəti yaltaqlığa, başqasına yarımağa, alçalmağa tay edənlər də böyük səhvə yol verirlər.

Yüksək əxlaq prinsipləri ilə bağlı olmayan etiket özünün əsas məqsədinə—adamlara nəzakətli münasibət bəsləmək məqsədinə çatmır. Buna görə də etiketin əsl tərəqqisi adamlar arasında düşmənçilik və bərabərsizlik münasibətlərini aradan qaldırmış cəmiyyətdə, eyni əxlaq yaranan cəmiyyətdə baş verir.

Bizdə davranış mədəniyyəti yüksək əxlaq təməlinə uyğun gəlməlidir. Biz insanda yoldaşlıq, təvazökarlıq, nəzakət hissi, ləyaqət, tərbiyə olunmasını dövlət siyasəti səviyyəsinə çatdırmışıq. Bu əxlaq normaları müasir etiketinin-demokratik cəmiyyətdə insanın davranış qaydalarının əsasını təşkil edir.

«Vətəndaşın təşəkkülü» kitabında V.A.Suxomlinski yazırdı: «Siz insanlar arasında yaşayrsınız. Hər bir hərəkətiniz hər bir arzunuz insanlarda əks olunur. Bilin ki, ürəyinizdən keçənlərlə mümkün olanlar arasında hədd vardır. Öz hərəkətlərinizi ağılınızla yoxlayın: hərəkətlərinizlə başqalarına pislilik edib-etmədiyinizi, onların xətrinə dəyib-dəymədiyinizi öyrənin. Çalışın ki, ətrafınızdakı adamlara yaxşılıq edəsiniz».

Bu çünki, etiketi bütün dövrlərdə və bütün ölkələrdə yaşamış qabaqcıl şəxslərin ən yaxşı qədim ənənələrini əxz etmişdir. Bu ənənələrin bir çoxu dünya dövlətlərinin əksəriyyətində indiyədək qorunub saxlanılmışdır: ümumbəşəri ünsiyyət mədəniyyətini, bir növ beynəlxalq etiketi həmin ənənələr təşkil edir.

Biz kapitalist ölkələrindəki etiketin bir çox ənənələrini məsələn, yemək stolu arxasında öyrənərkən allaha dua etmək qaydasını edə bilərik.

Müxtəlif dövlətlərin siyasi baxışların, ənənələrin, mədəniyyətlərin nümayəndələri bir-biriləri ilə əlaqə saxlarkən görüşüb danışmalı olurlar. Bu zaman adamların əcnəbi dilləri və yerli adətləri bilmələri ilə yanaşı, özlərini təbii, eyni vaxtda çox sadə, insani mənada nəzakətli aparmaları tələb edilir. Belə bir bacarıq öz-özünə yaranmır. Onu öyrənmək gərəkdir.

Elə hallar olur ki, gənclər əcnəbi yaşadları və dostları ilə ilk dəfə görüşərkən özlərini gərgin hiss edirlər, deyəcəkləri sözün düzgün başa düşülməyəcəyindən və ya təhqirsiz söz sayılacağından eləcə də ehtiyatsız hərəkət edərək gülünc görünəcəyindən qorxurlar.

Bəzən hətta mənzil qonşuları boş şeyin üstündə bir-biriləri ilə savaşırlar. Çox vaxt ona görə yox ki, xasiyyətə pis, yaxud deyingən adamlardır. Ona görə ki, hər birinin başqası tərəfindən qəbul edilə bilməyən öz davranış üslubu vardır. Müxtəlif ölkələrin adamları arasında inciklik və ya bir yerdə yaşamağın mümkün olmaması imkanları isə qat-qat çoxdur. Belə hallarda milli tarixin, psixologiyanın, insanın yaşadığı ölkənin siyasi quruluşunun, dini baxışların yaratdığı ənənə və qaydalar şəxsi davranış tərzini üstünə gəlir. Ümumbəşəri əxlaq prinsiplərinə əsaslanan, beynəlxalq ünsiyyətin bütün iştirakçılarının istifadə etmələri üçün yarayan etiket formaları az deyildir. Onların əksəriyyəti bizim ölkədə də davranış qaydalarına çevrilmişdir. Lakin bəzən elə olur ki, yaxşı tərbiyə almış şəxsə də çətin vəziyyətə düşür. Bu çox vaxt beynəlxalq etiket qaydalarını bilməmək üzündən baş verir.

İctimai sisitemin dəyişdiyi bir şəraitdə polis əməkdaşlarının mədəniyyəti barədə sualın qoyulmasının aktuallığı demokratiyanın inkişafı ilə şərtləndirilir.

Polis əməkdaşının fəaliyyəti hətta özünün peşə çərçivəsində belə çoxcəhətli quruluşa malikdir. Polis əməkdaşı daima özündə rəhbər, tərbiyəçi və icraçı keyfiyyətlərini birləşdirir.

Bundan əlavə cəmiyyətin fəaliyyət sistemində polis əməkdaşının spesifik rolu bilavasitə öz işində onun qarşısına bir çox vəzifələr qoyur. Buna görə də öz vəzifəsini lazımınca yerinə yetirmək üçün polis əməkdaşı bir çox şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır, yəni müvafiq psixofizika və mənəvi-iradəvi keyfiyyətdən, alicənablıq, insanlara hörmətlə yanaşmaq, xeyirxahlıq qədr.

Bu sualın müzakirəsinə polis əməkdaşının ünsiyyət mədəniyyəti kimi vacib bir sahədən başlayaq.

Polis əməkdaşının ünsiyyət mədəniyyəti nədir?

Ünsiyyət mədəniyyəti anlayışı – olduqca həcmli anlayışdır. Bu gün o yaradıcılıq fəaliyyətində daxil olmaqla ictimai-tarixi praktika prosesində yaradılmış və yaradılan maddi və mənəvi dəyərləri özündə birləşdirir.

Mədəni insan – hər şeydən əvvəl öz daxilində müasir ünsiyyət metodlarına malik olan həmçinin müxtəlif şəraitlərdə ünsiyyətin bir sıra qarışıq formaları haqqında təsəvvürə malik olan öz cəmiyyətinin layiqli vətəndaşıdır. Müasir mədəni insan qabaqcıl dünyagörüşünə, etikaya arxalanır; o ünsiyyət mədəniyyətinin norma və prinsiplərin kifayət qədər bilir və özünün gündəlik ünsiyyət praktikasında elmin, incəsənətin, peşəkar ustalığın yeni nailiyyətlərindən istifadə edir. İndi cəmiyyətin yeniləşməsi probleminin həll olunduğu demokratiyanın geniş inkişaf etdiyi insan hüquqlarına riayət olunduğu bir vaxtda ünsiyyət mədəniyyəti problemi qarşımızda daha da məsuliyyətli şəkildə durur. İnsan onu əhatə edənlər tərəfindən ilk növbədə zahiri təsəvvürünə görə dərk edilir, yəni, onun fiziki siması, geyimi, hərəkət və danışığı sifəti və s. Fiziki sima istisna olmaqla insanın digər zahiri təzahür elementləri sözsüz ki, onun mədəniyyətindən asılıdır.

Bu aspektdə polis əməkdaşının fəaliyyətinə nəzər salaq.

İnsanların çox hüququn incəliklərini bilirlər, on görə də hüquqşünasların peşəkar fəaliyyətlərindən baş çıxarmırlar. Məhz bununla əlaqədar olaraq polis işçisinin işinin qiymətləndirilməsində bir çox insanlar ümumi mədəniyyət qaydalarını

rəhbər tuturlar ki, bunların da arasında ünsiyyət mədəniyyəti qabaqcıl yer tutur. Təbii ki, şəxsin ümummədəni, xüsusi ilə də estetik qaydaları onun haqqında təəssürat yaradır və əgər hüquq-mühafizə orqanı əməkdaşının zahiri mədəni əlamətləri onun xeyrinə olması, inamla demək olar ki, peşəkarlıq baxımından da ona qarşı etinadsızlıq yaradır. Maraqlısı odur ki, ümumi mədəni kriteriyalardan irəli gələrək mütəxəssisin peşəkar ləyaqətinə şübhə ilə yanaşan insanlar çox vaxt haqlı olurlar. Mədəni səviyyəsi aşağı olan insan bir qayda olaraq aşağı səviyyəli mütəxəssis olur. DİO-nun əməkdaşının ünsiyyət mədəniyyətinə müxtəlif tərəflərdən baxanda buna bir daha əmin olacağıq.

DİO-nun müxtəlif kollektivlərinin işinin səmərəliliyini şərtləndirən vacib komponentlərdən biri də həmin kollektivin mənəvi-psixoloji ab-havasıdır. Bu ab-hava ümumi məqsədə nail olmaq üçün çalışan müəyyən qrup insanların birgə fəaliyyəti prosesində əmələ gəlir. Beləliklə, mənəvi-psixoloji ab-hava elə bir sabit «atmosfer» elə bir spesifik sosial-psixoloji xarakterli fon hesab olunur ki, hansı ki, son nəticədə kollektiv üzvlərinin münasibət xarakterini, tərzini müəyyən edir. Buna görə də həmin kollektivdə hökmran olan münasibətlər və birgə fəaliyyətin real nəticələri bir-biri ilə bağlıdırlar.

Ünsiyyətin özü və buna ehtiyac birgə həyat prosesində fərdlərin bir-biri üçün şəxsən zəruriliyini ifadə edir. Ünsiyyətdə fərd nəinki səmərəli informasiya alır, təfəkkür fəaliyyətinin tərzini formalaşdırır. Həm də götürmə və təqdim etmə vasitəsi ilə insanın emosiyalarını, hisslərini, davranış formalarını mənimsəyir, özü haqqında rəy və təəssürat yaradır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyət prosesində lazımi təşkilatçılığa və fərdlərin hərəkət birliyinə nail olunur, hisslərin, fikirlərin, əhval-ruhiyyənin birliyi formalaşır, həmrəyliyə və hərəkətlər razılığı əldə olunur.

Ünsiyyətdə birbaşa və yanaşı olur, birbaşa ünsiyyətdə bilavasitə əlaqə yaranır, yanında isə tərəflər arasında müəyyən vaxt və fəza mövcuddur.

Ünsiyyət mədəniyyətindən daşnışarkən qeyd etmək lazımdır ki, o subyektin daxili mədəniyyətinin tərkibi hissəsi hesab olunur. Ona görə də DİO əməkdaşlarının ünsiyyət mədəniyyəti onların mənəvi-estetik təcrübəsi ilə sıx bağlıdır, özü də mənəviyyət ünsiyyətin dəyərlərinin tənzimləyicisi funksiyasını yerinə yetirir, fərdin cəmiyyətdəki əhvalını müəyyən edir. Mənəviyyət, əxlaq insan ünsiyyətinin bütün sahələrinə nüfuz edir, fərdin gündəlik həyatını cəmiyyətdə qəbul edilmiş normalarla bağlayır, kollektivin möhkəmliyinə, insanların birliyinə və qarşılıqlı anlaşılmasına təsir edir.

Yuxarıda biz artıq mənəviyyətin ünsiyyət prosesində yerini və mahiyyətini müəyyən etdik. İndi isə fərdin bu və ya digər peşə qrupuna məxsus olmasından asılı olaraq əxlaqın (mənəviyyətin) necə müəyyən edilməsinə cəhd göstərək.

Peşə mənəviyyətinin yaranması ünsiyyət prosesinə mütləq təsir göstərir. Bununla əlaqədar qeyd etmək lazımdır ki, bir çox peşələr üçün əməyin predmeti-təbiətin qismi sayılır. Bir sıra peşələr üçün isə bu predmet insan ləyaqəti hesab olunur. DİO əməkdaşlarının fəaliyyətində elə bununla bağlıdır ki, buradan da ünsiyyət prosesinin məntiqi spesifikasiyası irəli gəlir.

Polis əməkdaşları kollektivi – ona xas olan bütün ümumi xassələrə malik bir kollektiv növüdür, amma onun öz xüsusiyyətləri də vardır. Bu xüsusiyyətlər DİO əməkdaşlarının qarşısında qoyulan məsələlərdən irəli gəlir. Bunlar ictimai asayişin qorunması, cinayət və digər hüquq pozuntularının xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması, vətəndaşların, idarə və təşkilatların hüquqlarını və qanuni maraqlarını cinayət qəsdlərindən qorumaq, həmçinin cinayətlərin tam və vaxtında açılması imkanlarıdır.

Bu məsələlərin həlli DİO əməkdaşlarının hərəkətlərinə, ünsiyyət xarakterinə bütünlükdə təsir edir. DİO əməkdaşı vaxtının çox hissəsini xidmətdə, yəni insanlar arasında keçirir. Buna görə də əməkdaşın davranışı onun işinin keyfiyyətinə və effektivliyinə mütləq təsir göstərir.

Birgə fəaliyyətdə, ünsiyyətdə insanın kollektivçilik keyfiy-

yətləri üzə çıxır. Yoldaşlıq, nəzakət, diqqət hissləri kollektivçiliyi parlaq nümunələridir. Əsil kollektiv üzvü üçün ümumi maraqlar şəxsi maraqlara həmahəng (harmonik) surətdə uyğunlaşmalıdır. O, ümumi maraqlardan özünün şəxsi məqsədi üçün istifadə etməməlidir, əksini ehoizmə qarşı prinsipial mövqe tutmalıdır.

Kollektiv üzvləri arasında etinasızlıq varsa burada heç vaxt işgüzar, mənalı ünsiyyət ola bilməz. Əməkdaşların ünsiyyəti qarşılıqlı nəzakət əsasında olmalıdır, bu da öz növbəsində digər keyfiyyətlərin, insanpərvərlik, sadəlik, təmkinlik və s. üzə çıxmasına kömək edir. Ünsiyyət prosesində şəxsi işlərə həddən artıq maraq göstərmək olmaz. Əməkdaşların hərəkətlərini onların arxasınca müzakirə etmək lazım deyil. Belə hallar müxtəlif şayiələrin yayılmasına səbəb olur və kollektivin mənavi-psixoloji ab-havasını korlayır. Əgər əməkdaşın işində hansısa səhvlər və ya çatışmamazlıqlar varsa, bunu ədəblə, yoldaşcasına ona göstərmək lazımdır. Əgər ona kömək lazımdırsa, bunu vaxtında göstərmək gərəkdir, gözləmək lazım deyil ki, səndən bunu xahiş etsinlər.

Ancaq dostluq münasibətləri xidmətə mənfəət təsir göstərməməlidir. Xidmətdə qarşılıqlı münasibətlər xidməti vəzifə ilə müəyyən edilir və Nizamnamə, Təlimatlarla tənzimlənir.

Polis əməkdaşının xidməti fəaliyyətinin bir sıra etik normaları var ki, onlar bütünlükdə Nizamnamə və Təlimatlarda öz əksini tapmışdır. Bu etik normalar – ünsiyyət mədəniyyəti adlanır. Onlar öz formasına görə müxtəlif və mürəkkəbdir. Polis üçün isə bunlardan ən əsası-əməkdaşın xidmətdə, polis kollektivində davranış tərzini, vətəndaşlarla, hüquqpozanlarla və hətta ailədə özünü necə aparmasıdır.

Əvvəlcə polisin öz kollektivində, xidmətdəki davranışına nəzər salaq.

Gündəlik ümumi məsələlərin vaxtında və layiqincə yerinə yetirilməsində müəyyən rol oynayan hər bir əməkdaşın psixoloji vəziyyəti kollektiv arasında olan düzgün münasibətdən çox asılıdır. Rəisin bilavasitə göstərişi olmadan bu və ya digər əmək-

daşın hansı işlə məşğul olduğu barədə maraqlanmaq düzgün deyil eyni zamanda özünün xidməti fəaliyyətinə başqalarının dəbsiz, yersiz müdaxilə etməsinə yol vermək lazım deyil. Unutmaq olmaz ki, boşboğazlıq, çərənçilik polis peşəsi üçün yaddır. Əgər hər hansı bir cinayətin açılmasında özünü iştirak etmirsənsə bu barədə digər yoldaşı sorğu-suala tutmaq mərifətsizlikdir. Hər bir əməkdaş belə suallara cavab verməyə bilər, amma bunu həm söhbətin xətrinə dəymədən etmək lazımdır.

İşdə təmkinli olmaq lazımdır, digər yoldaşlara mane ola bilər hər bir şeydən çəkinmək lazımdır. Möhkəm danışmaq, qapını çırpmaq olmaz, sakit söhbət tonu seçmək daha yaxşıdır. Telefonla qısa danışmaq lazımdır, ad, fəsil, rəqəmlər aydın tələffüz edilməlidir. Cavab vermədən əvvəl həmsöhbətə qulaq asmaq lazımdır. Əgər başqasını telefona çağırırlarsa, ona bildirmək, o yoxdursa onu əvəz edən şəxsi çağırmaq gərəkdir. Hər hansı bir xahiş barəsində qeyd aparıb onu ünvanlanmış yoldaşın stolunun üzərinə qoymaq lazımdır.

DİO-nun əməkdaşının xidməti fəaliyyətinin spesifikasiyası (xüsusiyyəti) danışmada yığcamlıq və səlislik, ehtiyatlılıq, xidməti sirri qorumaq bacarığı, söhbət əsasında alınmış məlumatları qısa və aydın yazmaq bacarığı tələb edir. Belə bir yazılmamış qayda var ki, söhbətin çox çəkməsini zəng etmiş şəxs və ya böyük olan müəyyən edir.

Mübahisə zamanı xüsusi ilə dözümlü və təmkinli olmaq lazımdır. Axı mübahisə dava deyil, fikir müdaliəsidir. Buna görə də həmsöhbətə öz fikrini bildirmək üçün imkan vermək, onun arqumentlərini başa düşmək lazımdır. Sübutları irəli sürərkən sakit, emosiyasız olmalı, uduzduqda isə bunu etiraf etmək lazımdır.

Həm özünün, həm də başqasının vaxtını qiymətləndirmək, verilmiş vədi yerinə yetirmək lazımdır. Əgər işgüzar görüşə gəlmək onlara qarşı hörmətsizlikdir.

Dəqiqlik və səliqəsizlik nəinki işi asanlaşdırır, vaxta qənaət edir, həm də ətrafdakılara müsbət təsir edir, onları da belə olmağa sövq edir.

Kollektivın həyatında aktiv iştirak etmək hər bir əməkdaşın mənəvi borcudur. Hər bir ümumi işdə yaxından iştirak etmək lazımdır. Həmişə kollektivin sevinci, kədəri, uğuru və uğursuzluğu ilə bölüşmək lazımdır.

Xəstələnmiş iş yoldaşına göstərilən qayğı kollektivdə yoldaşlıq atmosferasını möhkəmlədir. İş yoldaşları həmişə çətin vaxtlarda, şad günlərdə də bir yerdə olmalıdırlar. Bunun üçün heç xüsusi dəvət gözləməkdə lazım deyil, sadəcə olaraq bir yoldaşlıq borcu kimi qəbul etmək lazımdır.

Sual 3. Polisin fəaliyyətində subordinasıya münasibətlərinin gözlənilməsi

DİO əməkdaşları tutduqları vəzifədən və xüsusi rütbələrindən asılı olaraq müxtəlif kateqoriyalara aiddirlər və ayrı-ayrı mövqelərdə dururlar. Bu inzibati-hüquqi münasibətin mənəvi əsası vardır və özündə rəislə tabelikdə olan arasında müəyyən etik münasibətlər yaradır.

Onların arasında qarşılıqlı münasibət hüququn, mənəviyyatın ümumi prinsipləri və nizamnamənin tələbləri əsasında qurulur. Bu prinsiplərdə insanın şəxsiyyətinə bəslənən hörmət onun vəzifəsinə və rütbəsinə olan hörmətlə sanki birləşir. Vəzifəyə təyin olunarkən vəzifəni təhvil verərkən, növbəti xüsusi rütbə ilə təltif olunarkən dövlət mükafatına (orden, medal) təltif olunarkən, ezamiyyətə və ya məzuniyyətə gedərkən oradan qayıtdıqda bilavasitə rəisə təqdim olunmaq lazımdır. Belə halda əməkdaş öz tutduğu vəzifəsini, rütbəsini, familiyasını və təqdim olunmasının səbəbini bildirir. Yeni gəlmiş əməkdaşı kollektivə təqdim etmək lazımdır. Bunu rəis və ya onun müavini xidməti müşavirədə yaxud şəxsi heyətin ümumi iclasında edir.

Həmişə və hər yerdə yaşda, rütbədə böyük olana hörmətlə yanaşmaq lazımdır. Əgər xidməti otağa rütbədə və ya vəzifədə böyük şəxs gəlsə ayağa qalxıb nizamnaməyə əsasən onu salamlamaq lazımdır. Yalnız böyük icazə verdikdən sonra otur-

maq olar.

Rəisin kabinetinə daxil olarkən o sizi tanımırsa təqdim olunan, dəvət almamış oturmayın, aldıqda isə imtina etməyin. Söhbətdə təşəbbüsü öz üzərinizə götürməyin, əvvəlcə rəis başlamalıdır. Söhbət vaxtı çalışın müxtəsər (qısa) olasınız, sakit və işgüzar olun, diqqətinizi yayındırmayın, söhbətin başqa səmtə yönəlməyin, danışığınızda zarafata, hay-küyə, suallara yer verməyin, etibarlılıq tonuna keçməkdə məsləhət deyil. Ancaq öz fikrinizi bildirməkdən də çəkinməyin, yadda saxlayın ki, müzakirə olunan məsələ barəsində siz daha məlumatlı ola bilərsiniz və sizin fikriniz və təklifləriniz əhəmiyyətli ola bilər.

Söhbət vaxtı düz oturun, rəisin stoluna dirsəklənməyin, əgər rəis özü təklif etmirsə, siqaret çəkməyin, yaxud bunun üçün icazə almayın. Əgər böyük ayağa qalxarsa, həmsöhbət də qaxmalıdır. Əgər tabelikdə olan rəisin kabinetinə gələrkən oturmağı deyilsə, rəis onu ayaq üstə qarşılayır və söhbət gedir. Lazım olduqda əlverişli məqam seçib böyükdən icazə alıb getmək olar.

Bir qayda olaraq kiçik böyüyü, kişi qadını salamlamalıdır. Rəisə öz hörmətinizi bildirərkən layiqli durmaq lazımdır. Yaltaqlıq nəinki pis təəssürat yaradır, həmçinin işgüzar söhbətin xarakterini poza bilər. Şəxs ləyaqətlə dayanırsa, insanları özünə qarşı hörmətlə yanaşmağa, diqqətli olmağa məcbur edir.

Etiket qaydalarına əsasən rəisə və ya rütbədə böyük olan şəxsə hörmət əlaməti olaraq küçədə yaxud dəhlizdə rastlaşarkən yol vermək lazımdır, rəisin yanından keçərkən imza almaq lazımdır, rəislə birgə bir otağa girəndə qapını açıb onu irəliyə buraxmaq lazımdır.

Rəisin öz tabeliyində olanlar üçün erkən olmasının vacibliyi hamıya məlumdur. Əgər rəisin hörməti və nüfuzu varsa, əməkdaşlar ona oxşamağa çalışırlar, onun iş metodunu, davranış tərzini, danışığı mənimsəməyə çalışırlar. Hər bir rəis bunu yadda saxlamalıdır, özünə fikir verməli, hərəkətlərini tənzimləməlidir. Vəzifə rəisə hüquqlar, səlahiyyət verir, mənəvi hüququ isə o öz işi, əməli ilə qazanmalıdır. O tabeliyində olanlar qarşı-

sında və eyni zamanda onlara görə məsuliyyət daşıyır. Hörmət və ehtiram zorla əldə edilmir, vəzifəyə olan hörmət, insana olan hörmətlə eyni deyil.

Rəisin səliqəsizliyi, həddən artıq dəb-dəbəli geyinməsi, zərərət etməsi və ya kobudluğu, çox danışan, gülməli olması, danışığında çox mərhəmətli, lazımsız rəsmiyyəti və ya tabeliyindəkilərlə çox açıq münasibət saxlaması, kollektivdə arzu ediləməz münasibətlər yaradır.

Əməkdaşlar arasında xeyirxah münasibətlər olmalıdır. Bunsuz müntəzəm və uğurlu fəaliyyət göstərən kollektivi təsəvvür etmək çətinidir. Belə atmosferi yaratmaq rəisin qabaqcıl vəzifəsidir. Rəis öz tabeliyində olanla söhbət zamanı düzgün ton seçməlidir ki, onun ləyaqətini alçaltmasın, ona hörmət və diqqətlə yanaşmalıdır. Əgər rəis tabeliyində olanın fikrini səhv və ya birtərəfli hesab edirsə, bunu əsaslandırılmış şəkildə ona göstərmək lazımdır.

Tabelikdə olanlara qarşı tələbkarlığı onlara olan həssas münasibətlə uyğunlaşdırmaq lazımdır. Hətta ən ciddi söhbət danlamaq tərzində olmamalıdır. Ciddiliyi və tələbkarlığı, sərtlikdən və yersiz irad tutmadan fərqləndirmək lazımdır. Tabelikdə olan cəzalandırılarkən cəzanın ciddiliyi onun təqsirinin dərəcəsinə uyğun olmalıdır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, təklikdə edilən məzəmmətlə digər əməkdaşların yanında edilən məzəmmət eyni deyil. Sonuncu daha, amma həmişə istənilən nəticəni vermir.

Tabelikdə olanın yanında əsəbilik göstərmək, düşünülməmiş söz danışmaq lazım deyil, sakit, təmkinli olmalı, qarşılıqlı etik münasibətlərə riayət etmək lazımdır.

Rəhbər həmişə düzgün xidmət edənə qulluq göstərənə seçməlidir. Rəisin yaxşı xüsusiyyətlərindən biri də tənqiddən düzgün nəticə çıxarmaq, tənqidin inkişafına kömək etməkdir. Tənqidin boğulması rəhbərlikdə sonralar baş verən böyük qüsurların mənbəyidir.

Tabelikdə olanlar kobud, özündən razı, iradəsiz rəhbərləri sevmirlər.

Rəhbər – təşkilatçı və tərbiyəçidir. Onun vəzifəsi – özünün verdiyi göstərişlərin könüllü yerinə yetirilməsini təmin etməkdir. Rəis həmişə tabeliyində olanlardan ümumi işin yaxşılaşdırılmasına dair təkliflər gözləməli, təşəbbüsün inkişafına hərtərəfli kömək etməlidir. Özbaşınalıq və zorakılıq hər cür pisləyin, yaltaqlığın, qorxaqlığın, söz-söhbətin və s. mənbəyidir.

Kollektivdə ayrışma salmaq rəisə yaraşmayan haldır. Heç bir rəisin ixtiyarı yoxdur ki, öz xidməti üstünlüyünü xidmətdən kənar vaxtı istifadə etsin. Səlahiyyətlik və tabeçilik qanunla və xidmət vaxtı ilə məhdudlaşdırılır.

Məişətdə rəhbər imtiyazlara malik deyil, məişətdə imtiyazlara yaşda böyük və fiziki cəhətdən zəif olan insanlar malikdirlər.

Rəis hər bir halda tabeliyində olanın salamına cavab verməlidir.

Rəsmi yazışmada və xidməti söhbətdə münasibətlərin forması.

Xidməti vəzifəsinə görə böyüklərin kiçiklərlə: öz aralarında bərabər olanların və kiçiklərin böyüklərlə rəsmi yazışmaları və xidməti söhbətlərində məsləhət görülən ifadə formaları.

böyük kiçiyə münasibətdə	bərabər olanlar	kiçik böyüyə münasibətdə
əmr edir, təyin edir; tələb edir, təklif edir, çağırır, icazə verir, təsdiq edir (sənədi və ya təklifi) göndərir (sənədləri, materialları)	xəbər verir, bildirir, sərəncam verməyi, kömək etməyi, xahiş edir, dəvət edir, göndərir (sənədləri, materialları)	məruzə edir, vəsatət qaldırmaq, icazə vermək barəsində xahiş edir. Baxış üçün gəlməyi xahiş edir, məruzə etməklə yerinə yetirir, təqdim edir (sənədləri, materialları)

Polis əməkdaşı öz xidməti vəzifəsini yerinə yetirərkən, hərəda olmasına baxmayaraq diqqət mərkəzində olur. Onun davranışına əsasən bütövlükdə polis haqqında, ictimai asayişin haqqında insanlarda fikir oyanır. Polis əməkdaşının hər bir hərəəkəti, onun danışığı, xarici görünüşü ətrafdakıların nəzərini cəlb edir. Polis əməkdaşı küçədə, ictimai yerlərdə vəzifəsini yerinə yetirərkən vətəndaşların tələbi ilə özünü təqdim etməli, xidməti vəsiqəsini göstərməli və iş yerini bildirməlidir.

Vətəndaşlarla ünsiyyətdə yolverilməzdir:

- yüksək ton, kobudluq, lovğalıq;
- nəzakətsizcəsinə irad tutma;
- insan ləyaqətini təhqir edən replikalar atmaq;
- hədə-qorxu gəlmə, ədalətsiz irad;
- əsassız günahlandırma;
- qorxutmaq məqsədi ilə işarə vermə (əl-qolla);
- vətəndaşların şərəf və ləyaqətini alçaldan digər hərəəkətlər.

Əgər hüquq pozmuş şəxs ona tutulan iradlara əsəbi yanaşsarsa, ona sakitləşmək üçün vaxt vermək lazımdır. Şəxsə onun hərəəkətlərinin ədalətsiz olduğunu izah edərkən müvafiq qanunlara və normativ-hüquq aktlarına istinad etmək lazımdır.

Polis əməkdaşı vətəndaşla mübahisəyə girməməlidir, soyuqqanlı olmalı, kobduluğa kobudluqla cavab verməlidir. Hüquq pozmuş şəxsə gəldikdə isə ona imkan vermək lazımdır ki, özünün səhv hərəəkətlərinin səbəbini izah etsin.

Yalnız bundan sonra qanunla müəyyən edilmiş məcburet-mə tədbirlərinin tətbiqi və ya irad tutmaqla kifayətlənmək barəsində qərar qəbul etmək olar. Bunu konkret şərait nəzərə alınmaqla etmək lazımdır.

Polis əməkdaşı hər hansı bir hüquqpozucu hərəəkətin bilməyərək-dən edildiyini və ya buna qəsdən yol verildiyini seçə bilməlidir, bunları bir-birindən ayırmağı bacarmalıdır. Birinci halda hüquq pozmuş şəxsə təmkinlə yanaşaraq hüquqpozmanın qarşısı qəti şəkildə alınmalıdır.

Vətəndaşın sənədlərini yoxlamağa ehtiyac varsa, ona nəza-

kətlə yaxınlaşaraq salam vermək, vaxtının alındığı üçün üzr istədikdən sonra öz xahişin izah etmək lazımdır. Bir qayda olaraq insanlar danışıqsız sənədlərini təqdim edirlər. Bu halda əsəblik göstərənlərə xüsusilə diqqətli olmaq lazımdır. Hərçənd ki, həssas adamlarda belə hal bilavasitə yoxlama faktının özü ilə bağlıdır. Belə olduqda onları sakitləşdirmək lazımdır.

Əgər sənədlər qaydasında deyilsə, yaxud şübhə oyadırsa və onların daha dəqiq yoxlanması gərəkdirsə, vətəndaşa sizinlə birlikdə ən yaxın polis bölməsinə getməyi sakit və qəti şəkildə təklif etmək lazımdır.

Sənədləri yoxlayarkən şəxsin həmin yerdə və ya həmin vaxt orada olması şübhə doğurursa, polis əməkdaşını görərkən şəxs daxilən gərginlik keçirirsə, sayıqlığı daha da artırmaq lazımdır. Ancaq bu halda da polis nəfərinin danışıqı sakit və amirənə şəkildə olmalıdır.

Ciddi hüquqpozumaların qarşısını alarkən qətiyyətli olmaq lazımdır. Polis əməkdaşının davranışından ətrafdakıların ona olan münasibəti çox asılıdır. Polis işçisi şəxsi xarakterli davadalaşa qarışmamalıdır. Yalnız o halda qarışa bilər ki, vətəndaşların həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə olsun, hüquq qaydasının pozulmasına yol verilsin, yaxud kiminsə köməyə ehtiyacı olsun.

Yeniyetmələrlə xüsusilə mülayim rəftar etmək lazımdır.

Onlara yol göstərərkən, öyüd-nəsihət verərkən ya da irad tutarkən onların psixologiyasını və inkişaf səviyyəsini nəzərə almaq lazımdır.

Polis əməkdaşının etik fəaliyyətində onun ailədə və məişətdəki davranışı mühüm yer tutur. Əgər əməkdaş ikili həyat tərzini apararsa, yəni xidmətdə bir ailədə isə digər belə əməkdaşdan şübhələnmək üçün həmişə əsas yaranır. Ona görə də hər bir əməkdaş öz ailəsi qarşısında cavabdeh olmalı və öz borcunu həmişə yerinə yetirməlidir.

Polis əməkdaşı ailə məsələlərində nümunə olmalıdır. Onun ailəsində elə şərait olmalıdır ki, əməkdaş həmişə arxayın xidmətə yollansın və inamla geri qayıtsın.

Ailə üzvləri ilə DİO barədə söhbətlər də təmkinli olmaq lazımdır. Mənzildə səliqə və rahatlıq yaratmaq lazımdır.

Ailə büdcəsinin hesablanması və bölünməsi ilə bağlı konfliktlərin qarşısını almaq lazımdır.

Hər bir ailənin öz çətinlikləri var və vacib deyil ki, bunlar yemək yeyilən vaxt müzakirə olunsun. Hər bir ailə qonaq gədir, eləcə də qonaq qəbul edir. Qonaqları birinci evin sahibi həyat yoldaşı ilə birlikdə qəbul edir, ev sahibi (kişi) qonaqlarla ailə üzvlərini tanış edir, əvvəl olaraq kişini qadına, kiçiyi böyüyə təqdim edir. Hamı yerləşənədək ev sahibi ayaq üstə durur. Sağollaşarkən ev sahibi qonaqlara təşəkkür edir və qapıyadək onları ötürür.

Evdə və qonaqlıqda polis əməkdaşı mülki geyimdə olmalıdır. Qonaq ev sahibəsinə bir buket gül bağışlaya bilər. Xüsusilə təntənəli halda gülləri əvvəlcədən (müşayət məktubu ilə) göndərmək daha yaxşı olar.

Sual 4. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının xidməti etiket və nəzakət qaydaları.

Etiket anlayışı cəmiyyətin bütün tarixi ərzində uzun müddət sarayı (sarayını) mərasim kimi, elitaların öz müstəsnalıqlarını nəzərə çarpdırmaq vasitəsi kimi tətbiq edilirdi.

Tarixin müəyyən bir dövr tələb olunurdu ki, mədəniyyətin çiçəklənməsi əsasında əhalinin bütün təbəqələri arasında tətbiq edilmək üçün mənəvi davranış qaydaları bərpa olunsun və inkişaf etsin.

Etiketnin norma və elementləri ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif cür yaranırdı. Etiket həmişə tarixi və sosial şərtləndirilmiş hal olaraq qalır, özündə əxlaq şüurunun ümumbəşəri və peşəkar məzmununu təcəssüm etdirir, insanın daxili və zahiri mədəniyyətini ifadə edir. Etiket sosial mühitdə qəbul edilmiş davranış və ünsiyyət qaydalarından yaranır. Etiket normaları müəyyən dərəcədə razılaşıdırıcı xarakter daşıyır.

Etiket elementləri çox vaxt ənənəyə çevrilir, milli adət xarakteri alır. Bu da müəyyən qaydalara uyğun həyata keçirilən mürəkkəb mərasimlərdir (məsələn: bağlama, toy, dəfn etmə).

Deməli, etiket yalnız sadə ünsiyyət normaları deyil, o həm də insanların müvəqqəti münasibət və davranışlarına, mədəniyyətlərinə daxil olan müəyyən adət-ənənə sistemidir.

DİO-da xidmət etiket əməkdaşların bir-birləri ilə və vətəndaşlarla ünsiyyətini, davranışını reqlamentləşdirən qaydalar birliyi.

DİO əməkdaşının xidməti etiketi, birincisi, vətəndaşlarla müqayisədə öz məzmununun xüsusiyyəti ilə seçilir, ikincisi, hərbi intizama, hərbi həyat tərzinə uyğun olması ilə fərqlənir.

Mülki etikətdə yaranmış davranış normaları hərdən mürəkkəb mərasim üsulunda özünü biruzə verir, ümumi etika qanunlarına əsasən riayət olunur və onlara riayət olunmasının keşiyində ənənənin, ictimai rəyin qüvvəsi durur.

Hərbi etikətdə isə xidməti ayin, təntənəli mərasimlər nizamnamələrin, xidmət haqqında əsasnamələrin müəyyən bəndlərində göstərilib və onlara əməl olunması intizam qaydasında sanksiyalaşdırılır. Bu qaydaya uyğun olaraq əməkdaşların qarşılıqlı münasibətləri və davranış qaydaları müəyyənləşdirilir.

Bunlardan bəziləri:

a) etiket tarixən sabitləşmiş, tam müəyyən olunmuş xidmətin xarakterinin özü ilə diktə olunan mərasim tələbləri, qaydalarıdır;

b) öz təbiətinə görə mənəvi olan bu tələblər estetik formada ifadə olunur və bununla yanaşı xidmət mədəniyyətinin elementi hesab olunur, forma və məzmununu birləşdirərək xidməti müşayət edir;

c) mərasimin bütün qaydaları müəyyən mənəvi dəyərlərdən ibarət olmaqla rəmzi xarakter daşıyır.

DİO əməkdaşının ümumi və xidməti etikətinin birliyini onların ümumi əsasları – mənəviyyət, davranış mədəniyyəti təşkil edir.

Etiket əzbərlənmiş hərəkətlər, fəndlər birliyi yox, mədə-

niyyətin tərkibi hissəsi, şəxsiyyətin mənəvi gözəlliyinin ifadəsidir. Polis əməkdaşının etiketi, onun əxlaqının göstəricisi, ümumi mədəniyyətinin sübutudur.

Dövlət polis əməkdaşına ictimai təhlükəsizliyin mühafizəsini, xüsusi və ictimai mülkiyyətin qorunmasını etibar edir, ona silah verir, qanun nəzarətçisi hüquqları ilə təmin edir.

DİO əməkdaşının xidməti etiketi bir-biri ilə bağlı mərasim və ənənə qaydalarından ibarətdir. Bu hər şeydən əvvəl duruş, qamət, düzgün geyilmiş hərbi geyim, subordinasiya qaydalarına riayət olunma, dövlət təltifatlarının, (orden, medal) düzgün gəzdirilməsi, hərbi salam vermə və s-dir.

Nəzərdən keçirilən tələblərin xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, bir tərəfdən onlar xidməti etiketin ayrılmaz elementləri sayılır, digər tərəfdən isə həmin münasibətlərin etik məqamları, xüsusi rütbə daşıyan insanların etik və estetik mədəniyyətinin bir hissəsi hesab olunur.

Polis geyimini necə daşımaq lazımdır? Bu suala cavab verməzdən əvvəl ümumiyyətlə polisin geyimi və onun mənası barədə bir neçə söz demək yerinə düşər. Axı insanın xarici görünüşünə görə onun mədəniyyəti, səliqəsi, estetik zövqü barəsində müəyyən fikir söyləmək mümkündür. Təmizkar olmaq ətrafdakılara hörmət etmək deməkdir.

Polis işçisi həmişə göz qarşısındadır və öncə nəzəri cəlb edən onun xarici görünüşüdür.

Öz peşəsinə hörmət əlaməti kimi polis əməkdaşı geyim formasına qayğı ilə yanaşmalı, onu ləyaqətlə daşmalıdır. Əməkdaşın gözəl xarici görkəmi vətəndaşlara tərbiyəvi təsir göstərir, polisin nüfuzunu yüksəldir. Polis geymində olarkən əməkdaş öz əl-qol hərəkətlərinə ciddi fikir verməlidir. Bu onunla izah olunur ki, polisin hərəkətləri ətrafdakılar tərəfindən səhv başa düşülə bilər.

Polis etikasının, intizamının mühüm tərkibi elementlərindən biri də sırayı və rəis heyəti arasında ciddi subordinasiyanın və qarşılıqlı şəkildə hərbi salamlaşmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra orqanlarda buna riayət olunmur.

Dövlət mükafatlarına (orden, medal) hörmət və onun statusuna riayət etmə xüsusi etik məna kəsb edir. Mükafatlar təltif edilmiş şəxsin ləyaqətinin rəmzidir. Bununla yanaşı həmin şəxsin üzərinə xüsusi vəzifələr düşür, yəni onların daşınma qaydalarına riayət etmək, hər bir halda asayişin qorunmasında öz davranışı ilə örnək olmaq və s.

Polis əməkdaşı vətəndaşlarla ünsiyyətdə nəzakətli olmalı, onların xahişlərinə həssas yanaşmalıdır. Onun hərəkətləri ciddi, qətiyyətli, geniş kütləyə aydın olmalıdır. Əgər səhv etmişənsə, onu vaxtında düzəltməyi bacarmalısan. Belə halda insanlar bunu başa düşər və qiymətləndirərlər. Münaqişəli vəziyyətləri araşdırarkən əməkdaş pozulmuş asayişi bərpa edərkən ətrafdakıların köməyində arxalanmalıdır. Hüquq pozanı tutub şöbəyə gətirməzdən əvvəl öz hərəkətlərinin hüququayğunluğuna, təxribat xarakterli hərəkətlərinə qarşı dözümlü və sakit olmaq, düşünmüş hərəkət etmək lazımdır.

Əməkdaş xidmətdə olmadığı vaxtda da ona müraciət etmiş vətəndaşlara məsləhət verməkdə, kömək etməkdə imtina edə bilməz. Buna müəyyən vaxt tələb olanda vətəndaşa hara müraciət etməsini göstərmək gərəkdir.

DİO əməkdaşı nümunəvi ailə başçısı olmalıdır. O, öz tanışlarının, qonşularının və ailələrində kömək etməyə hazır olmalıdır.

Mərifət, təvazökarlıq, ləyaqət hissi işdə olduğu kimi evdə də vacibdir. Ailə üzvləri ilə, qonşularla söhbət edərkən işlə bağlı məsələlərdə təmkinli olmaq məsləhətdir. Xidməti sirri həmişə qorunmalıdır.

Əməkdaşın xidməti etiketi onun davranışında ifadə olunur. Cəmiyyət öz mədəni siyasətin əsas məsələsini insanlara öz bacarıqlarını üzə çıxarmaq üçün geniş şərait yaratmaqda, onların həyatını mənəvi cəhətdən zəngin, çoxcəhətli etməkdə görür.

Davranış mədəniyyəti ünsiyyət mədəniyyətidir, münasibət mədəniyyətidir. Davranış mədəniyyətində əməkdaşın mənəvi-siyasi siması, onun mədəniyyəti təzahür edir.

Əgər əməkdaşın davranış mədəniyyətinə onun xidmətinin

tələbləri mövqeyindən nəzər salaraq, sözsüz ki, ilk növbədə onun xidmətdən kənar maraqlarına yox, onun işgüzar münasibətlərində təzahür edən sosial əhəmiyyətli hərəkətlərinə, xasiyyətinə, iradəsinə fikir vermək lazımdır.

Əməkdaşın davranış mədəniyyətində və simasında hansı şəxsi keyfiyyətlər üstünlük təşkil etməlidir?

Etiketın müəyyən elementlərindən biri də nizam-intizamıdır. Gördüyümüz kimi intizam-vacib əxlaqi kateqoriyadır.

DİO əməkdaşlarının intizamlılığı onların icraçılığında, hər şeyi vaxtında yerinə yetirilməsində görünür. Bir sözlə, hər bir münasibətdə dəqiq olmalısın.

Əməkdaşın etiketinin təzahür formasının biri də təvazökarlıqdır. Təvazökarlıq biliklə, təcrübə ilə, əməklə yaranır. İnsan nə qədər bilirsə, savadlıdırsa, bir o qədər də təvazökardır. Təvazökarlıq hər şeydən əvvəl özünə qarşı tələbkər olmaq, öz hərəkətlərinə tənqidi yanaşmaqdır.

Əməkdaş öz fəaliyyəti prosesində özünə ədəb, nəzakət keyfiyyətləri aşılamalıdır. Bu insanlara həssaslıq və diqqətlik, onların sevinc və kədərləri ilə bölüşməkdir, insana qarşı tələbkarcasına hörmət bəsləməkdir.

Nəzakət – ölçü hissidir. Nəzakətli olmaq başqasını qəlbən başa düşmək deməkdir.

Nəzakət müxtəlif insanlara düzgün yanaşmaqda, həmsöhbəti dinləməkdə, lazım gəlsə həqiqəti üzə çıxarmaq üçün kobudluq etmədən mübahisə etməkdə kömək edir.

Həqiqi tərbiyəli insan o insandır ki, başqasına kömək etməkdən boyun qaçırmasın. Polis əməkdaşı insanlara özünün simpatiya və ya antipatiya hissələrindən irəli gələrək yanaşmamalıdır. Əməkdaşa bu cür hissələrə qapılmaq olmaz.

DİO əməkdaşı üçün nitq mədəniyyəti böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnsanın mədəniyyətinə təkəcə onun xarici görünüşünə görə deyil, həm də danışıq qabiliyyətinə, fikrini izah etmək bacarığına görə qiymət verilir.

Polis əməkdaşı insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı, onlarla söhbəti düzgün təşkil etməyi bacarmalıdırlar.

Fiziki ifadə etmək – cümləni düzgün qurmaq, lazımi sözləri bir-biri ilə bağlamaq deməkdir. Bununla əlaqədar söhbətin təşkili texnikasını öyrənmək lazımdır, çünki məhz söhbətin nəticələrinə görə polis əməkdaşı haqqında müəyyən rəy yaranır. Gözəl söz fikrə qanad verir, miskin söz ən gözəl fikri puç edir. Nitq mədəniyyəti insanı başqaları ilə söhbətdə müəyyən norma və qaydalara riayət etməyə vadar edir.

Söhbət – bu hansı bir texnikadır?

Söhbət beş fazadan ibarətdir:

1. Sözbətin başlanğıcı – P
2. Məlumatın ötürülməsi – I
3. Əsaslandırma – A
4. Həmsöhbətin sübutlarını təkzib etmə – H
5. Qərar qəbul etmə – O

Söhbətin işgüzar məzmunu

Peşəkar biliklər

Aydınlıq

İnanırcılıq (əyanilik)

Daimi istiqamətlik

Ahəng

Qəflət elementi

Fikir dolğunluğu

Məlumatların ötürmə haşiyəsi

Müəyyən dərəcədə yumor və istehza

Təmtəraqlı ifadə vasitələri

Əyani

Təsirli

Estetik: hiperbola, paradoks, sözlərin oyunu

Əlaqəli

Sual qoyuluşu texnikası

1. Bağlı suallar – cavabı «hə» yaxud «yox» olan suallar
2. Açıq suallar - cavabında «hə» və ya «yox» demək

mümkün olmayan suallar.

3. Təmtəraqılı suallar – bu suallara birbaşa cavab verilmir, çünki onların məqsədi yeni suallar yaratmaq və həll edilmiş problemləri göstərmək və ya öz mövqeyi üçün söhbət iştirakçılarının dinməz bəyənilmə vasitəsi ilə dayaq yaratmaqdır.

4. Dönüş sualları.

5. Fikirləşmək üçün suallar.

Söhbətin əvvəlində ola bilən çətinliklər

Hər bir insan insanlarla ünsiyyət fəndləri barəsində tədricən təcrübə yığır və təsəvvürlərini formalaşdırır. Söhbətin əvvəlində, xüsusilə də yad həmsöhbətlərlə çətinlik yarananda bunu nəzərə almaq lazımdır. Məsələn: qəfil simpatiya və ya anti-patiyanın yaranması. Bunun əsasında şəxsi təəssürat yaranır ki, həmsöhbət bir kimsə xatırladır.

Dinləmək bacarığı

Əslində qulaq asmaq nə deməkdir?

I şərt – hər bir kənar fikirlər olmamalıdır.

II şərt – nə qədər ki qulaq asırsınız növbəti sualı fikirləşmək, xüsusən əks-dəlil hazırlamaq olmaz.

III şərt – predmetin mahiyyəti üzərində fikir cəmləşməlidir.

IV şərt - yalnız müzakirə edilən mövzu üzərində fikri cəmləşdirmək lazımdır.

Əsaslandırma (sübutetmə) texnikası.

Əsaslandırmada iki əsas quruluş mövcuddur: sübutedici əsaslandırma və əks-əsaslandırma.

Əsaslandırmanın qurulması üçün ehtiyatımızda 12 ritorik üsul vardır ki, bunlara riayət etmək lazımdır. Bundan əlavə 12 möhtəkir əsaslandırma üsulu da var ki, bunun da məqsədi həmsöhbəti çaşdırmaqdan ibarətdir.

Metodlar (üsullar)

1. Fundamental üsul – həmsöhbətə birbaşa müraciətdən

ibarətdir. Onu sübutumuzun əsasını təşkil edən faktlarla və məlumatlarla tanış edirik. Burada rəqəmlər, statistika, sosioloji sorğuların nəticəsi mühüm rol oynayır.

2. «Nəticə çıxarma» metodu. Dəqiq sübut göstərməyə əsaslanır, hansı ki, addım-addım, qismən nəticə çıxarma vasitəsi ilə bizi arzuolunan nəticəyə çatdırır.

3. Müqayisə metodu müstəsna əhəmiyyət kəsb edir, «böyük inandırıcı qüvvəyə» malikdir.

4. «hə...,amma» metodu.

5. «Parçalama» metodu. Söhbətin çıxışını elə parçalamaqdan ibarətdir ki, ayrı-ayrı hissələri seçilsin. Əsasən həmsöhbətin zəif nəticələrinə vuraraq onları təkzib etməyə çalışmaq.

6. «Bumeranq» metodu: həmsöhbətin «silahını» ona qarşı işlətməyə imkan verir. Bir dəfə Demosfen Afinanı sərkərdə Fokiona deyir ki, «Əgər afinalılar qəzəblənsələr səni asacaqlar». Buna Fokion cavab vermişdir ki, «Qəzəbləri soyuyan kmi əlbəttə səni də asacaqlar».

7. Etinasızlıq metodu. Çox vaxt həmsöhbətin ərz etdiyi faktlar təkzib olunmur, amma saymazıyana qarşılıdır.

8. II metodu. Həmsöhbət onu maraqlandıran bir şeyi ön plana çəkir.

9. «Çıxarma» metodu. İşin məşiyətinin tədricən subyektiv dəyişdirilməsinə əsaslanır. Məsələn: «Var-dövlət sərhəddən çox çıxarıldıqda onun həddi olmur».

10. Soğu metodu. Ona əsaslanır ki, suallar qabaqcadan verilir. Suallar- hər bir söhbətin «zərbi alətidir». Praktika göstərir ki, bir sıra düzgün qoyulmuş suallar həmsöhbəti özündən çıxarır.

11. Göz görəsi kömək metodu. Həmsöhbət öz dəlillərini izah etdikdən sonra biz götürürük. Biz ona etiraz etmirik, əksinə hamını heyrtləndirərək onun xeyrinə yeni dəlillər gətiririk, yalnız gözdən pərdə asmaq üçün. Sonra isə əks zərbə vurulur.

Məsələn: «Siz öz tezisinizi təsdiq etmək üçün bu faktları göstərməyi untdunuz... «Öz əks dəlillərinizi göstərirsiniz.

İndi isə əsaslandırmanın 12 möhtəkir metodlarını sadalayaq.

1. Şişirtmə texnikası
2. Lətifə texnikası
3. Nüfuzdan istifadə texnikası
4. Həmsöhbəti hörmətdən salma metodu
5. Təcrid etmə metodu
6. İstiqaməti dəyişmə texnikası
7. Sıxışdırma texnikası
8. Çəşdirmə texnikası
9. Təxirə salma texnikası
10. Apellyasiya texnikası
11. Təhrif etmə texnikası
12. Tələ –suallar texnikası

Söhbətin müvəffəqiyyəti (praktiki məsləhətlər)

1. Həmsöhbət axıradək diqqətlə dinləyin; çox vaxt həmsöhbətlər bir-birilərini diqqətlə dinləmədiklərinə görə danışıqlar nəticə vermir.

2. Heç vaxt həmsöhbətimizin yanlış fikrinə etinasızlıq göstərməyin.

3. Anlaşılmazlıqlardan çəkinin. İfadəniz aydın, səliq, sistemləşdirilmiş, sadə olmalıdır.

4. Həmsöhbətinizə hörmətlə yanaşın. Axı söhbət aparma texnikası insanlarla ünsiyyət bacarıqlıdır. Diqqətli olun, həmsöhbətinizin dəlillərini qiymətləndirin.

Tabelikdə olanla necə danışmaq lazımdır?

Subordinasiya əlaqələrindən başqa rəis və tabelikdə olan arasında birbaşa əlaqə kollektivi həmrəy, mütəşəkkil edir, əməkdaşları qorxu əsasında yox, vicdana əsasən işləməyə sövq edir. Menecmetin bəzi nəzəriyyəçiləri belə hesab edirlər ki, polis əməkdaşları ilə söhbət etmək rəisin uğur qazanması üçün vacib şərtidir.

Bununla əlaqədar xidməti söhbətin doqquz şərtini nəzərdən keçirək.

1. Öz qarşınızda konkret məqsəd qoyun.
2. Əvvəlcədən söhbətin planını tərtib edin.
3. Məqsədə çatmaq üçün münasib vaxt seçin.
4. Söhbətin nəticəsinə təsir etməsini nəzərə alaraq yer və vaxt seçin.
5. Söhbətə başlamazdan əvvəl qarşılıqlı etibar atmosferi (ab-havası) yaradın.
6. Söhbətin əvvəlindən axırınadək məqsədə doğru əsas istiqaməti tutun.
7. Vəziyyəti ələ alın.
8. Aldığınız məlumatı gələcəklə istifadə etmək üçün qeyd edin.
9. Məsqədə çatdıqdan sonra söhbəti qurtarın.

Əməkdaş qarçon ifadələri, kobud və pozğun sözlər işlətməməlidir. O, öz nitq mədəniyyətinin qaydına qalmalıdır. İnsanlarla ünsiyyətdə polis əməkdaşı öz fikrini yalnız ifadə etməklə kifayətlənməməli, onu dinləyiciyə çatdırmağı bacarmalıdır.

Təsəvvür edin ki, əməkdaş vətəndaşlarla danışırkən sözləri səhv tələffüz edir, «ağzından şorba tökülür». Belə əməkdaşlar üçün ətrafdakılarla əlaqə yaratmaq çətin olacaq. Səslə də cümləyə müxtəlif emosional mənə vermək, nəyisə vurğulamaq olar.

İnsanlarla ünsiyyət təkəcə öz fikrini söyləmək deyil, həm də həmsöhbəti dinləmək, onun fikirlərini və hisslərini başa düşmək deməkdir. Qulaq asmaq bacarığı-söhbətin ilkin şərtidir. Bu qayda diqqətlə və səbrlə dinləməyi nəzərdə tutur. İnsan özünə qarşı diqqət hiss edəndə həvəslə danışıq, həmsöhbətinə ürəyini açır.

Buna görədir ki, tərbiyəli insanlar başqasını dinləyərkən digər işlərlə məşğul ola bilmirlər.

DİO-da etiketin ifadə olunmasının geniş yayılmış formalarından biri də DİO əməkdaşları tərəfindən vətəndaşların qəbul

edilməsidir.

Vətəndaşların qəbul edilməsinin məqsədi onların təklif, şikayət və ərizələrinin tez və düzgün baxılmasıdır, həm də DİO ilə əhali arasındakı əlaqənin vacib formalarından biridir. İş elə təşkil etmək lazımdır ki, qəbul şöbə və bölmələrdə olduğu kimi, müəssisələrdə, təşkilatlarda həyata keçirilə bilsin.

Qəbul yerinin seçilməsi formallıq deyil. Burada polisın əhaliyə olan münasibəti ifadə olunur və bu münasibət polisın fəaliyyətinə insanların mənəvi-etik münasibətini yaradır. DİO-na ümumi münasibəti formalaşdırır.

Vətəndaşların qəbulu üçün xüsusi otaqlar ayrılır. Otaqlar təmiz, rahat olmalıdır, çünki bu hal söhbət üçün münasib zəmin yaradır sakitlik, inam, etibar hissləri oyadır. Qəbulun şərtləri və şəraiti DİO-nun və onun əməkdaşlarının mədəni səviyyəsini göstərir. Mütləq müəyyən etmək lazımdır ki, qəbul kim tərəfindən, nə vaxt və harada keçiriləcək.

Vətəndaşların təhlükəsizliyi ilə, onlara kömək göstərməklə bağlı məsələlər üzrə qəbul günün (sutkanın) hər bir vaxtı keçirilməlidir. Bu halda əməkdaş diqqətli, həssas, nəzakətli, gözlənilməz hallarla qarşılaşmağa hazır olmalıdır. Vətəndaşların qəbulu polis əməkdaşının peşəkar və mənəvi-etik kamilliyinə dair bir imtahandır.

Qəbul aşağıdakı etik metodlarla həyata keçirilir:

1. Vətəndaş qəbul otağına girərkən əməkdaş ayağa qalxmalı, onunla salamlaşmalı, oturmaq üçün yer göstərdikdən sonra öz yerini tutmalıdır.

2. Söhbət vətəndaşdan onun familiyasını, adını, atasının adını, iş yerini, ev ünvanını və telefonunu soruşmaqla başlayır.

Bu məlumatlar xüsusi curnalda qeyd edildikdən sonra vətəndaşa təklif olunur ki, sualının mahiyyətini izah etsin. Lazım gəldikdə əməkdaş konkret formada xahiş edə bilər ki, vətəndaş öz sənədini təqdim etsin.

Söhbət vaxtı onu diqqətlə dinləmək lazımdır. Söhbət zamanı digər şəxslərlə və ya telefonla danışmaq olmaz. Vətəndaşı

xidmətlərin arasında ora-bura gəzməyə vadar etmək yol verilməzdir. Təkbəşinə məsələni həll edə bilmədikdə şəxsə lazımı məsələhətlər verilməlidir. Söhbət edərkən əməkdaş onun marağında olduğunu bildirməlidir. Həmsöhbəti tələsdirmək, xırdaçıl hesab etmək olmaz, həmsöhbətə diqqət onu dinləməkdə təzahür edir. Vətəndaşa söhbətdə üçüncü şəxsin iştirakı mane olursa bu halı aradan qaldırmaq lazımdır ki, onun gəlişinin əsil səbəbi bilinsin.

Vətəndaşa dəqiq cavab vermək lazımdır. Yaxşı olar ki, onun düz başa düşdüyünə əməkdaş əmin olsun. Əgər ona həmin vaxt cavab vermək mümkün deyilsə, yeni görüş təyin etmək lazımdır. Əgər cavabı digər əməkdaş və ya rəis verə bilərsə, vətəndaşı onun yanına ötürmək və sualın mahiyyətini qısaca izah etmək lazımdır.

Vətəndaşın ərizə və ya xahişinə mənfi cavab verdikdə bunun düzgünlüyünü ona başa salmaq və yuxarı instansiyalara şikayət qaydasını izah etmək lazımdır. Bütün bunlar barəsində vətəndaşa sakitcə, səbrlə, ədəblə bildirmək lazımdır ki, onda pis təəssürat oyanmasın. Söhbətin sonunda vətəndaşla sağollaşmamaq və onu qapıyadək ötürmək lazımdır.

Qəbula bilavasitə daxil olmayan şəxslərə həmin otaqda olmaq qadağandır. Söhbətdə maraqlı olan digər şəxslər iştirak etdikdə vətəndaşı qəbul edən əməkdaş ona bu barədə bildirməlidir. Əgər şəxs təklildə söhbət etmək istəyirsə, ona belə imkanı vermək lazımdır. Qəbula gəlmiş vətəndaşın xahişi qanuna ziddirsə, əməkdaş ona izah etməlidir ki, yuxarı instansiyanın onun xahişini yerinə yetirəcəyinə ümid bağlamasın.

Söhbət zamanı müəyyən olsa ki, vətəndaşın müraciəti ilə bağlı məsələ DİO-ı səlahiyyətinə aid deyil, polis əməkdaşı ona hara müraciət etməsini bildirməlidir və ona kömək etməlidir.

Şikayət və ərizələrin baxılmasında yoxlama və ya əlavə sənədlər tələb olunursa, əməkdaş bu barədə vətəndaşa xəbər verir və qəbul edilə biləcək qərarın bilavasitə qəbul prosesində qəbul edilməsinin səbəblərini izah edir.

Qəbulun sonunda vətəndaşa hər şeyin aydın olduğunu ay-

dınlaşdırmaq və lazım gəlsə əlavə izah vermək lazımdır.

Əgər vətəndaşın verdiyi məlumat cinayətkarlıqla mübarizədə DİO-nun fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmişsə və düzgündürsə, ona təşəkkür etmək yaxşıdır. Sərxoş halda vətəndaşlar qəbula buraxılmırlar, yalnız o halda buraxılırlar ki, onlar edilmiş və ya hazırlanan cinayətlər barəsində, yaxud da dərhal tədbirlər görülməli olan hallar haqqında məlumat verirlər. Vətəndaşların qəbulunu vaxtından əvvəl başlamaq və ya qurtarmaq yolverilməzdir. Bir qayda olaraq qəbula gələn vətəndaşların hamısı qəbul edilməlidirlər. Xüsusilə də həmin yerdə olma vaxtı məhdud olan şəxslər ilk növbədə qəbul edirlər. Belə halda qalan vətəndaşlardan üzr istəyərək onlar üçün əlverişli olan başqa vaxt təyin etmək olar. Lazım gələrsə əməkdaş vətəndaşın xahişi ilə onun evinə də getməlidir.

5. Polisin vətəndaşlarla ünsiyyətinin qurulması və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri

Polisin vətəndaşlarla ünsiyyətinin qurulması və onun səciyyəvi xüsusiyyətləri. Polis əməkdaşlarının vətəndaşlarla münasibətləri peşəkar etikanın öyrəndiyi mühüm sahələrdən biridir. Sırasıyla polis əməkdaşının vətəndaşların keşiyində durması, onun əhalinin bütün təbəqələri ilə təmasda olması istər-istəməz əməkdaşın hərəkətlərinin təbiəti ilə maraqlanmağa sövq edir.

Əməkdaşın cəmiyyətdə, insanlar arasında nümayiş etdirdiyi davranış tərzini bilavasitə onun məsuliyyət hissi ilə də bağlıdır. Bu məqam fransız mütəfəkkiri A. Sent-Ekzüperi tərəfindən belə bir kəlamla ifadə olunub: ***“İnsan olmaq ilk növbədə başqa insanlar qarşısında məsuliyyət daşımaqdır”***.

Bizi maraqlandıran bu mövzunun leytmotivini iki əsas problem təşkil edir:

1. Əhali ilə təmasda olmağa məcbur olan polis əməkdaşı onlarla ünsiyyəti necə qurur?
2. Bu ünsiyyət zamanı o özünü necə aparır?

Təbii ki, xidmət zamanı polis əməkdaşı əhali arasında həm təqdirəlayiq, həm də neqativ hallara rast gəlir. Bu iki fərqli cəhət arasında normal fəaliyyət göstərmək polis əməkdaşından böyük diqqət və ciddi məsuliyyət tələb edir. Sözsüz ki, bütün bu hallarda DİO əməkdaşı öz hərəkətlərini Etik Davranış Kodeksinə, mövcud təlimatlara, sırayı və zabit heyətinin andına və əxlaq qaydalarına uyğun olaraq tənzimləməlidir.

Qeyd etdiyimiz kimi, polis əməkdaşının davranış mədəniyyəti onun fəaliyyətinin əsas keyfiyyət göstəricilərindən biri hesab edilir. Çünki yüksək davranış mədəniyyəti öz işinə sədaqət, vətəndaşlıq borcunun və bir əməkdaş kimi mənəvi ideallarla yaşamağın təcəssümüdür. Müdrik bir fikirdə göstərilirdiyi kimi, *maddi çəki qızılın, mənəvi çəki isə insanın qiymətini müəyyən edir*. İnsanlarla davranarkən əməkdaşların məhz mənəvi çəkisi özünü qabarıq şəkildə göstərir. İnsanlar yaxşı və pis olmaqla hər şeyi qiymətləndirdiklərindən, əməkdaşlar da öz hərəkətləri müqabilində hörmət qazanırlar. İ. V. Höte deyirdi: “Biz qəlbimizdə nə əkiriksə, o inkişaf edir. Təbiətin əbədi qanunu belədir”.

Qiymətli söz xəzinəsindən olan “Kəlilə və Dimnə” də insanın etik davranışının dörd istinad sütunu göstərilir: HİKMƏT, ƏQL, TƏMKİN və ƏDALƏT.

Hikmətin əsas göstəricisi elm, savad, dərin və ətraflı düşüncə qabiliyyətidir. Tədbir, səbir, nəzakət, mərifət - **əqlə** dəlalət edir. **Təmkinin** ölçü vahidi həya, alicənablıq, özünü ələ almaq və özünü dərk etməkdir. Doğruçuluq, sözünə düz çıxmaq, xeyirxah işlər görmək, xoş xasiyyətli və təvazökar olmaq **ədələtin** təzahür elementləridir. Bu dörd tələb polis əməkdaşının gündəlik fəaliyyətində hava və su kimi vacib olan mədəni davranış, xoş ünsiyyət müddəalarıdır.

Etik davranış növlərindən olan təvazökarlığı Həzrət Əli (ə.) yüksək qiymətləndirərək belə demişdir: “Yüksəkliyi istədim, onu təvazökarlıqda tapdım”. Bu nəcib sifət Nazim Hikmət tərəfindən də təqdir olunmuşdur: “Təvazökarlıq qürur deməkdir. Qürurlu olanlar təvazökardırlar”.

Polis əməkdaşı vətəndaşlarla ünsiyyətdə vicdanlı və səriş-təli olmalı, onların xahiş və ərizələrinə həssaslıqla yanaşmalı, hərəkətlərinə ədalətli qiymət verməlidir. Əməkdaş vətəndaşlar-la səbir və ehtiyatla davranmalı, hər təbəqənin xüsusiyyətlərini, onların fərqli psixologiyalarını, peşə və s. kimi amilləri nəzərə almalıdır. Elə hərəkət etmək lazımdır ki, DİO əməkdaşının davranışındakı ciddiyyət və qətiyyət vətəndaşlar tərəfindən doğru və ədalətli addım kimi qiymətləndirilsin. Səhvə yol ve-rərkən onu mütləq düzəltmək lazımdır. İnsanlar bunu başa dü-şər və təqdir edirlər. **İnsanlar ciddilikdən yox, ədalətsizlik-dən narazı qalırlar.**

Vətəndaşlar şüurlu şəkildə dərk etməli və gözləri ilə gör-məlidirlər ki, polis əməkdaşı öz vəzifəsini vicdanla yerinə yeti-rir, bu zaman öz peşəsinə sadıqdır və ondan həzz alır. Ətrafdə-kıların polis əməkdaşına münasibəti təbii ki, əməkdaşın öz dav-ranışı ilə bilavasitə bağlıdır. Necə davranırsansa, eləcə də hör-mətə layiq olarsan. Elin gözü tərəzidir.

Polis əməkdaşı dövlət nümayəndəsi kimi insanlarla ünsiy-yyət zamanı çalışqanlıq, ciddilik, diqqətlilik və nəzakətlilik nü-munəsi göstərməlidir. Düşünülməmiş, tələsik qərar əməkdaşla bərabər, onun təmsil etdiyi DİO-nun da nüfuzuna ciddi xələl gətirir. Əməkdaşın hər sözü, səsinin tonu, davranışı, xarici gö-rünüşü ətrafdakı insanlarda maraq doğurur. Adi şəxslərin fəa-liyyəti zamanı nəzərə alınmayan, asanlıqla bağışlanan şeylər polis əməkdaşına rəva görülmür və belə qüsurlar vətəndaşların diqqətindən yayınmır.

Polis əməkdaşları onlara tapşırılmış vəzifələri yerinə yeti-rərkən dövlət və inzibati orqanların vəzifəli şəxsləri və sadə və-təndaşlarla ünsiyyətdə olurlar.

Polis əməkdaşları vəzifəli şəxslər tərəfindən dövlət tapşır-ıqlarının necə yerinə yetirilməsinə, ictimai asayişin necə qo-runmasına nəzarət edir, vəzifə səlahiyyətləri çərçivəsində vəzi-fəli şəxslərə konkret məsələlərin həlli ilə bağlı köməklik göstə-rirlər. Əməkdaşlar fəaliyyət göstərdikləri rayonun vəzifəli şəxs-lərini üzdən tanımalı və qarşılaşarkən rəsmi qaydada salamlaş-

malıdırlar.

Polis əməkdaşı öz fəaliyyətində həmişə qanunun aliliyini gözləməyə borcludur. Rus mütəfəkkiri Radişşev yazırdı ki, cəmiyyətdə birinci hökmdar qanundur, çünki o hamı üçün eynidir. Fransız mütəfəkkiri C. C. Russo deyirdi: ***“Qanunlardan ən birincisi qanuna hörmət qanunu olmalıdır”***.

Əməkdaş vətəndaşlara müraciət edərkən xüsusilə diqqətli olmalıdır. Vətəndaşlara müraciət zamanı polis əməkdaşı hərbi qaydada salamlaşmalı, özünü təqdim edərkən vəzifəsini, rütbəsini, soyadını, müraciətin səbəbini qısaca söyləməlidir. Bu zaman vətəndaşı yanına çağırmaq olmaz, əməkdaş özü onun yanına getməlidir. Əməkdaş öz tələb iradlarını inandırıcı şəkildə, şəxsiyyəti və ləyaqəti alçaldan söz və ifadə işlətmədən vətəndaşa çatdırmalıdır.

Vətəndaşlar polis əməkdaşlarına müxtəlif sual və xahişlərlə müraciət edir və bu zaman düşünürlər ki, polis əməkdaşları onlara hamıdan yaxşı kömək edirlər. Əlbəttə, polis əməkdaşları hər şeyi bilmək və etmək iqtidarında deyillər. Lakin onlar insanların inamını doğrultmalı və bacardıqları şəkildə onlara kömək etməlidirlər. Polis əməkdaşı vətəndaşa müraciət edərkən onlar “Siz” deyə müraciət etməlidirlər.

Vətəndaş əməkdaşa cinayət hadisəsi haqqında məlumat verirsə, o dərhal fəaliyyət tədbiri görməlidir. Küçədə və digərictimai yerlərdə fəaliyyət göstərərkən polis əməkdaşı vətəndaşın tələbi ilə öz soyadını, iş yerini deməli və xidməti vəsiqəsini göstərməlidir.

Əgər kiminsə sənədlərini yoxlamaq ehtiyacı yaranmışsa, əməkdaş həmin şəxsə yaxınlaşıb rəsmi qaydada salamlaşmalı, saxladığına görə üzr istəməli, sonra vicdanla öz xahişini söyləməlidir.

Yoxlanış zamanı özünü itirən, əsəbilik keçirənləri xüsusilə diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Bunlar daha çox qadınlar və yeniyetmələr ola bilər. Bu zaman əməkdaş əvvəlcə onları sakitləşdirməli, sonra sənədlərini tələb edib yoxlamalıdır.

Yoxlama çox vaxt aparmamalıdır. Sənədlərlə səliqə ilə

davranmaq lazımdır. Sənədləri sahibinə qaytararkən rəsmi şəkildə təşəkkür və üzrxahlıq etmək vacibdir.

Əgər sənədlər qaydasında deyilsə, şübhə doğuran hal varsa daha məsul yoxlanış üçün vətəndaşdan qətiyyətlə polis şöbəsinə getmək lazım olduğunu tələb etmək lazımdır.

Saxlanılan şəxs sənədləri yoxlanılarkən əsəbilik, aqressivlik halı keçirirsə ona diqqəti daha da çoxaltmaq lazımdır. Əks halda o, təcavüzkarlıq göstərir və qaçmağa cəhd edir.

Qanunu pozan şəxs cərimə edilərkən ona günahı bütün təfərrüatı ilə başa salınmalı və qanun pozuntusunun sonrakı nəticələri izah olunmalıdır. Cərimə edilərkən onun hansı normativ akta əsasən tətbiq edilməsi başa salınmalı və ödənen cərimənin məbləğinə görə qəbz verilməlidir. Vətəndaşı şöbəyə aparmaq lazım olduqda əməkdaş bunu qanunla əsaslandırmalıdır. Unutmaq olmaz ki, kobudluq edən polis əməkdaşına qarşı kobudluq edilə bilər, ədəbsizlik edilərsə ona inam və hörmət itər və münaqişə yaranar.

Əməkdaş böyüklərlə olduğu kimi yeniyetmələrlə də nəzakətlə davranmalıdır. Uşaqlara irad tutularkən onların yaş səviyyəsi, psixologiyası nəzərə alınmalıdır. Aşağı və orta məktəb yaşlı uşaqlara “Sən”, nisbətən böyüklərə isə “Siz” deyərək müraciət etmək lazımdır.

Əhalinin sıx olduğu yerlərdə ictimai asayiş qoruyan polis əməkdaşı ətrafda baş verənləri diqqətlə izləməlidir ki, dələduzluq halları baş verdikdə dərhal müdaxilə edə bilsin. Münaqişəli vəziyyətlə qarşılaşarkən şəraiti düzgün qiymətləndirməli, nəzarəti gücləndirməli, ictimaiyyətin köməyi ilə asayişin pozulmasını başlanğıc anında zərərsizləşdirməli, eyni zamanda baş vermiş hadisə haqqında DİO növbətçisinə məlumat verməlidir. Qeyd etmək lazımdır ki, təsadüfi və az əhəmiyyətli xətalara görə polisə gətirilmiş şəxslərə qarşı cəza tətbiq etmək lazım deyil, onlara sadəcə xəbərdarlıq etməklə də kifayətlənmək olar.

Hansı qanun pozuntusunun qəsdən, hansının bilməyərək-dən, hansının təsadüfən törədilməsini müəyyənləşdirmək bacarığı polis əməkdaşının vəzifə borcudur. Məsələn, birinci dəfə

qanun pozuntusu törədonlərə profilaktik məsləhətlər, izahat verilməsi, ikinci dəfə isə daha qətiyyətli tədbirlər görülməsi məqsəduyğundur.

Hüquqpozana qarşı görülon tədbir ədalətli, qanunauyğun, vicdanlı və başadüşülən olmalıdır. İctimai asayişin ciddi şəkildə pozulması ilə bağlı ölçü götürərəkən qətiyyətli, sakit və konkret hərəkət edilməlidir. Çünki polis əməkdaşının davranışından ətrafdakı əhalinin baş vermiş hadisəyə münasibəti birbaşa asılıdır. Əməkdaşın hüquqpozanlara qarşı qanunsuz rəftarı polisə qarşı əhalidə mənfi ictimai rəy formalaşıdır bilər. Qanunauyğun və qətiyyətli hərəkət isə əhali tərəfindən təqdir olunur.

Hüquqpozan şəxs ona edilən iradlara qarşı mənfi reaksiya göstərsə, özündən çıxırsa, ona özünə gəlmək, sakitləşmək üçün vaxt verilməli, bundan sonra onun hərəkətinin qanuna zidd olması müvafiq qanun, qərar və sərəncamlar əsasında izah edilməlidir. Eyni zamanda, qanunpozana hərəkətinin səbəbini izah etməyə də şərait yaradılmalıdır. Yalnız bundan sonra inzibati qaydada ölçü götürmək və ya xəbərdarlıq etmək haqqında müvafiq qərar qəbul etmək olar.

Qanunpozan şəxsi əhalinin sıx toplaşdığı yerdə saxlayarkən, hadisəyə əhalinin reaksiyasını nəzərə almaq, ictimai rəyi düzgün qiymətləndirmək lazımdır. Əgər qanunpozan şəxsin cəzalanmasını vətəndaşlar özləri tələb edirsə, əməkdaş qanunpozanın əhaliyə etiraz etməsinə imkan vermədən onu hadisə yerindən uzaqlaşdırmalıdır. Qanunpozan şəxsə qarşı ölçü götürülməməsi, ləng və qətiyyətsiz hərəkət polisin nüfuzunu aşağı sala bilər.

Saxlanma zamanı təqsirkar şəxs etiraz edərsə, bütün hallarda buna hazır olmalı, qanunla yol verilən qaydada güc tətbiq edilməlidir. Saxlanılan şəxsi nəqliyyat vasitəsinə mindirərkən kənardan hücumu və saxlanılan şəxsin özünü yerə atmaq ehtimalını da nəzərə almaq lazımdır.

Məişət zəminində qanun pozuntusu törətmiş şəxslərlə xüsusilə ehtiyatla davranmaq lazımdır. Əgər qanunpozan şəxs bıçaq, balta və s. kəsici alətlərlə və odlu silahla silahlanıbsa, növ-

bətçiyə zəng vurub kömək və xüsusi vasitələr tətbiq etmək üçün sanksiya istəmək lazımdır.

Polis əməkdaşı öz vəzifəsini yerinə yetirərkən qanunun yol verdiyi hallarda vətəndaşların mənzilinə də baş çəkə bilər. Bu zaman diqqəti çəkən xüsusi məqam mənzillərin yoxlanılmasıdır. Bu akt mənzili yoxlanılan şəxs, eləcə də onun qonşuları üçün psixoloji məzmun daşıyır. Odur ki, mənzilləri yoxlayarkən etiket qaydalarına xüsusi diqqət yetirməli, sanitariya qaydalarını gözləməli, təmiz və səliqəli geyinmək lazımdır.

Mənzilə daxil olarkən ilk növbədə özünü təqdim etmək, mənzilə baxışın səbəbini izah etmək, yalnız bundan sonra əsas məsələnin aydınlaşdırılmasına keçmək lazımdır. Yoxlama zamanı polis əməkdaşı pasport recimi qaydalarına riayət edərək vətəndaşdan pasport təqdim etməyi tələb etməlidir. Əgər pasportun arasında qeyd, pul və s. əşyalar olsa, əməkdaş xoşagəlməz hallardan qaçmaq üçün həmin əşyaları götürməyi pasport sahibinə həvalə etməlidir. Pasport reciminin pozulması halı aşkar edilərsə, polis əməkdaşı bu vəziyyəti araşdırmalıdır.

İnsanlarla ünsiyyət təkcə öz fikrini söyləmək deyil, həm də həmsöhbəti dinləmək, onun fikirlərini və hisslərini başa düşmək deməkdir. Qulaq asmaq bacarığı-söhbətin ilkin şərtidir. Bu qayda diqqətlə və səbrlə dinləməyi nəzərdə tutur. İnsan özünə qarşı diqqət hiss edəndə həvəslə danışır, həmsöhbətinə ürəyini açır. Buna görədir ki, tərbiyəli insanlar başqasını dinləyərkən digər işlərlə məşğul ola bilmirlər.

İnsan ünsiyyətinin mahiyyəti anlayışı cəmiyyətin inkişafının başa düşülməsi əsasında təşəkkül tapmışdır. Ünsiyyət insanların qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı fəaliyyəti prosesi kimi qiymətləndirilir ki, burada müəyyən təcrübə, bacarıq və informasiya (məlumat) mübadiləsi baş verir. Ünsiyyət insanın, şəxsiyyətin, eləcə də cəmiyyətin formalaşması və inkişafının mütləq və zəruri şərti kimi çıxış edir. Ünsiyyət prosesində sosial təcrübə qavranılır, şəxsiyyətin müəyyən tipi, müxtəlif insani fərdiyyətləri formalaşır.

Ünsiyyət mədəniyyəti qaydalarına riayət etmək – etiket və

hüquqi normaları riayət etməkdir ki, bura DİO-nun və onun bütün əməkdaşlarının effektiv fəaliyyətinin ayrılmaz şərti hesab olunur. Şəxslərarası ünsiyyət mədəniyyəti anlayışı müxtəlif situasiyalarda, vəziyyətlərdə müəyyən davranış-etiket normalarını bilmək və onlara riayət etmək kimi məsələləri əhatə edir. Bu məsələlərə toxunmadan müasir şəraitdə DİO-nun fəaliyyətinin səviyyəsinin yüksəldilməsi problemlərini müzakirə etmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının "Polis haqqında Qanunu". Bakı, 1999. Fəsil II, IV.
2. Hacılı R.R., Ağaliev X.D. Media etikasası. Bakı, 2008. səh. 24 – 30.
3. İnsan amili fəallaşmasının mənəvi və estetik aspektləri. Bakı, 1990.
4. Qısa estetika lüğəti. Bakı, 1970.
5. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı, 2010. I Bölmə.
6. Şahhüseynova S.A. Etika. Dərslik. Bakı, 2009. Fəsil II.
7. Блюркин В.А. Этика и жизнь. М., 1987.
8. Гусейнов А. Золотое правило нравственности. М, 1982. с. 52 -64.
9. Ковалев И.С. Методики проведения деловой беседы среди сотрудников ОВД. М., 1998. с. 24-44.
10. Пылев С.С. Моральный облик сотрудников органов внутренних дел. М., 1999. с. 21-53.
11. Скомленский Я.Н. Этика милицейской службы. М, 1980. с. 29-56.
12. Титоренко А.И. Структуры нравственного сознания. М,1974 . с. 25-40.

MÖVZU № 4. «Humanizm. Sosial ədalət. DİO əməkdaşlarının mənəvi və hüquqi fəaliyyəti»

PLAN :

- 1. Humanizm nədir?**
- 2. İnkişafın humanistlik sərhədi.**
- 3. Müasir dünyada qəbul olunmuş humanitar qaydalar.**
- 4. Humanizm və sosial ədalət ideyasının formalaşmasında düzgün əxlaqi fəaliyyətin əhəmiyyəti.**
- 5. İnsan hüquqları və humanizm polis fəaliyyətində.**

Sual 1. Humanizm nədir?

Dünyamız ideal olsaydı, bizə polis lazım olmazdı. Təəsüflər olsun ki, biz qeyri-mükəmməl həyatda yaşayırıq və birgə yaşayış problemləri ilə üzləşdik. Bu problemlər polisin mövcudluğunu zəruri edir və polis müasir cəmiyyətin vacib atributuna çevrilir. Polis cəmiyyətə lazımdır.

İctimai asayiş qorumaqla polis insan hüquqlarının müdafiəsini təmin edir və bunun nəticəsində insanlar öz hüquq və azadlıqlarından istifadə edirlər.

İctimai asayiş qorumaqla yanaşı, polis eyni zamanda yaşamaq hüququ kimi xüsusi insan hüquqlarını müdafiə edir. Məsələn, şəxsiyyət əleyhinə olan cinayətləri müəyyən etməklə və ya belə cinayətlərin qarşısını almaqla polis insanın yaşamaq hüququnun müdafiəçisi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, insan hüquqlarının səmərəli müdafiəsi üçün polis ilk növbədə bu hüquqlara hörmətlə yanaşmalıdır.

İnsan hüquqlarının əsasını – hər bir fərdin şəxsi həyatına və ləyaqətinə hörmət etmək təşkil edir. Bu fikir dünyanın əksər böyük dinlərində və fəlsəfələrində öz əksini tapmışdır. İnsan hüquqları alınıb-satıla bilməz. Bu, o deməkdir ki, onlar insanın irqindən, dərisinin rəngindən, cinsindən, dilindən, dinindən, siyasi və ya digər əqidəsindən, milliyyətindən, sosial mənsubiyyətindən, mülkiyyətindən və digər statusundan asılı olmayaraq, hər bir fərdin şəxsiyyətindən mövcuddur və ondan ayrılmazdır.

İnsan hüquqlarının, humanizim ən yaxşı təfsiri dünyanın bir çox ölkələri tərəfindən razılaşdırılmış beynəlxalq hüquqi aktlarda verilmişdir. Belə aktlar sırasında ən məşhur sənəd 1948-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyası tərəfindən qəbul edilmiş “İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə”dir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra insan hüquqları, humanizm nəzəriyyəsi və praktikasını dayandıran inkişaf etmiş və artıq insan hüquqlarının ümumi siyahısını “kateqoriyalara” ayırmaq olar. Öncə “İnsan hüquqları” vətəndaşların şəxsi həyatına dövlətin müdaxilə etməməsi və hakimiyyətdən sui-istifadəyə yol verilməməsi deməkdir. Bu “İnsan hüquqları”nın birinci kateqoriyasıdır. Bu kateqoriyadan olan hüquqlar mülki və siyasi hüquqlar adlanır. Bura daxildir: yaşamaq hüququ, işgəncə və qeyri-insani davranışın yolverilməzliyi hüququ, azadlıq hüququ, fikir, vicdan və din azadlığı hüququ, azad toplaşmaq hüququ. Bu hüquqlar əsas hüquqlar hesab edilir və polis işi ilə birbaşa bağlıdır.

60-cı illərdə hüquqşünaslar belə qənaətə gəldilər ki, sosial ədaləti təmin etmək məqsədi ilə dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətin həyatına pozitiv (müsbət) müdaxiləsi vacibdir və insanların dövlətdən sosial ədalətin bərqərar olunmasını tələb etmək hüququ var. Bu, insan hüquqlarının ikinci kateqoriyası hesab edilir və onlar iqtisadi, sosial və mədəni hüquqlar adlanır. Burada aşağıdakılar daxildir: əmək hüququ, təhsil hüququ, ictimai təhlükəsizliyin təmin olunması hüququ, cəmiyyətin ictimai

həyatında iştirak etmək hüququ.

Polis əməkdaşları sosial təminat və müdafiə ilə məşğul deyillər. Belə işlər onların vəzifə borcları ola bilməz. Lakin, polis cəmiyyətin bütün təbəqələri ilə birbaşa təmasda və ünsiyyətdə olduğu üçün təhlükəsiz və qorxusuz yaşayış təmin etmək üçün ictimaiyyətlə birgə hərəkət edə bilər.

İnsan hüquqlarının üçüncü kateqoriyasına toxunuruq. Hüquq ədəbiyyatında "Kollektiv hüquqlar" anlayışı nisbətən yenidir. Bu hüquqlara insanların sağlam ətraf mühitdə yaşamaq hüququnu, siyasi və iqtisadi inkişaf hüququnu aid etmək olar. Bu hüquqların bir qismi beynəlxalq sənədlərlə nizamlanır. Bu sahədə əhəmiyyətli addımlardan biri 1994-cü ildə atılmışdır. Avropa Şurası, "Milli Azlıqlar haqqında Əsas Konvensiya"nı qəbul etmişdir. Konvensiyanı imzalamış və təsdiq etmiş dövlətlər öz ərazilərində elə bir şərait yaratmalıdırlar ki, milli azlıqlar milli özünəməxsusluğunu, xüsusilə, dinlərini, dillərini, adət-ənənələrini və mədəni irslərini qoruyub saxlaya bilsinlər. Nə üçün dövlət insan hüquqlarının qayğısına qalmalı və onları mühafizə etməlidir?

İnsanlar bu və ya digər hərəkətləri edərəkən müxtəlif amillərə əsaslanırlar: bəzən istəkdən, bəzən də kənar təsirdən insan müəyyən hərəkəti etməli olur.

Humanizm sözü fransızcadan tərcümədə "humanisme" insanlıq, insanları sevmək, bəşəriyyətçilik deməkdir. Humanizm insani məsələlərdə təbiətüstü inancların hakimiyyətini tamamilə rədd edir, ancaq bununla yanaşı inancların özünü hədəf olaraq seçmir. Ümumi mənada Ateizm və Aqnostisimlə bütünləşir, amma humanizm anlayış bunlara daxil deyil. Humanizm bu cür təbiətüstü güclərin varlığı ilə bir növ maraqlanmayan etik yanaşmadır. Humanizmin əsas məqsədi hər cür avtoritarlıqdan insanı azad etməkdir. Humanizmə görə həqiqəti tapmaq insanın haqqıdır. Ancaq həqiqəti tapmaq yolunda mistizm, inanclar və bu kimi məntiqlə tamamlanmayan üsullar doğru deyil. Həqiqətə edilən bu arzu gözübağlı mütləq həqiqət olaraq qəbul edilməməli, elmi şübhəçilik və elmi üsullarla öz cavabını tapmalı-

dır. Avtoritarlığı və eyni zamanda həddən artıq şübhəçiliyi də rədd edərək, taleyin hadisələr üzərindəki təsirini qəbul etmir. Doğrunun və yanlışın olmasına şəxsi və ortaq elmin mənimsənilməsilə çatılabiləcəyini müdafiə edir. Bununla yanaşı humanizm insanın bütün digər canlı növlərindən daha fərqli olduğu düşüncəsini inkar edir. Humanist filosof Piter Singer "Bir çox istisna olmasına baxmayaraq humanistlərin çoxu özlərini böyük bir doqmadan azad edə bilmir. Humanistlər digər canlı növlərinə qarşı düşüncəsiz istismara qarşı çıxmaldır" deyərək humanizmin təbiiliyi və həyatsevərliyini göstərir. Humanizm insanın bacarıqlarına müsbət yanaşır, bununla yanaşı insan təbiətinin bütünlüklə yaxşı və bütün insanların humanizmin müdafiə etdiyi mənəvi dəyərlərə çatabiləcəyini müdafiə etmir. Bunun üçün əzm və başqalarının köməyi də lazımdır. Humanizmin əsas hədəfi insanın inkişafı və bütün insanlar üçün həyatı yaxşılaşdırmaqdır. Humanizm gözəl işlər görməyə, indi və burada yaxşı yaşamağa və gələcəyə daha yaxşı bir dünya qoyub getməyə çalışır, sonrakı həyatda mükafatlandırılmaq üçün həyat boyu əzab çəkmək lazım olmadığını bildirir.

Humanizm anlayışı "insan sevgisi", "barış", "dostluq", "qardaşlıq" kimi başa düşülür. Ancaq fəlsəfi baxımdan humanizmin daha vacib bir mənası var: Humanizm - "insanlıq" anlayışını insanların yeganə məqsədinə çevirən bir düşüncədir. Başqa sözlə desək, insanı Yaradıcısı olan Allahdan üz çevirməyə, sadəcə öz varlığı və şəxsiyyəti ilə maraqlanmağa çağırır. Bu sözün Qərb dillərindəki mənası həmin anlamı daha qabarıq verir - məsələn, İngilis lüğətlərində "Humanizm" kəlməsi belə açıqlanır: "ən yüksək dəyər, xarakter və davranışların hansısa fəvqəltəbii qüvvədə deyil, insanda olduğuna inanan düşüncə sistemi". Humanizmin ən açıq tərifini isə bu fəlsəfəyə inananlar veriblər.

Müasir dövrün tanınmış humanist yazarlarından sayılan Korliss Lamont (Corliss Lamont) "*The Philosophy of Humanism*" (Humanizm Fəlsəfəsi) adlı kitabında belə yazır: "Humanizm bütün gerçəkliklərin məhz təbiətin özündən ibarət olduğu

na inanır, qəbul edir ki, kainatın əsası şüür deyil, materiyadır.. Təbiətin fəvqəndə heç nə yoxdur. İnsanlar fəvqəltəbii və ölüm-süz ruhlara sahib deyillər. Kainatın fəvqəndə duran əzəli və əbədi bir Yaradıcı mövcud deyildir”. Göründüyü kimi, əslində humanizmin təməlində ateizm dayanır. Humanistlər bunu açıq etiraf edirlər. Ötən əsrdə humanistlər tərəfindən iki önəmli manifest, yəni bəyannamə yayılıb. 1933-cü ildə yayılan I manifesti o dövrün bəzi məşhur şəxsləri imzalayıblar. 40 il sonra, yəni 1973-cü ildə yayılan “II Humanizm Manifesti” isə əslində bəzi əlavələrlə elə birincinin təkrarı olub. “II Humanizm Manifesti”ni minlərlə alim, fikir adamı, yazar və s. imzalayıb.

Amerika Humanizm Assosiasiyası hələ də bu sənəddən aktiv istifadə edir. Manifestləri təhlil edəndə bəlli olur ki, ikisi də kainatın və insanın Allah tərəfindən yaradılmadığını, öz-özünə ortaya çıxdığını, insanın özündən başqa heç bir varlığın qarşısında məsuliyyət daşmadığını, Allaha inamın insanı və cəmiyyəti geridə qoymasını bəyan edir, yəni bütünlükdə ateizmlə bağlı ideyaları özündə əks etdirən sənədlərdir.

Məsələn, Humanizmin 1-ci manifestinin ilk altı maddəsi belədir:

1. Humanistlər Kainatın öz-özünə var olduğunu və yaradılmadığını qəbul edirlər.

2. Humanizm insanın təbiətin bir parçası olduğuna və müəyyən proseslərin nəticəsində yarandığını inanır.

3. Həyatın üzvi mənşəyi haqqındakı fikirlərlə razılaşan humanistlər şüür və bədən arasındakı ümumi dualizmi rədd edirlər.

4. Humanizm insanın mədəni, antropoloji, tarixi və sosial amillərin qarşılıqlı təsirinin nəticəsində pillə-pillə formalaşdığını qəbul edir. Müəyyən mədəni dövrdə doğulan fərd əsasən həmin mədəniyyətin təsirilə formalaşır.

5. Humanizmə görə, kainatın müasir elm tərəfindən qəbul edilən quruluşu və orada gedən proseslər heç bir fəvqəladə qüvvənin nəzarətində deyil.

6. Bizim qənaətimizə görə, teizm, deizm, modernizm və

digər "yeni düşüncə"lərin zamanı çoxdan keçibdir.

Bu müddəalar materializm, darvinizm, ateizm və aqnostizm kimi adlar altında ortaya çıxan vahid fəlsəfənin əsasını təşkil edir. Birinci maddədə kainatın əzəli və əbədi olması kimi materialist əhkam irəli sürülür. İkinci maddə insanın təkamül nəzəriyyəsinin dediyi kimi, öz-özünə yaranması iddiasıdır. Üçüncü maddə ruhun varlığını rədd edərək, insanın yalnız maddədən ibarət olduğunu irəli sürür. Dördüncü maddə "mədəni inqilab" tezisini əsas götürüb, insan fitrətinin (yaradılışdan gələn özəlliklərin) varlığını rədd edir. Beşinci maddə Allahın insan və kainat üzərindəki hakimiyyətini kənara atır. Altıncı maddə isə Teizmin, yəni Allah inancının lazımsız olduğunu bildirir.

Polis etikası və deontologiyasının beynəlxalq normalarını təhlil edərkən biz humanizm, sosial bərabərlik, insan hüquqları və s. anlayışlarla bağlı digər beynəlxalq normalara xüsusi diqqət yetiririk.

Bu normaları bilmədən biz ümumbəşəri normalar, yəni humanizm, insana sevgi nöqtəyi-nəzərindən etika ilə bağlı məsələlərə toxuna bilmərik. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsi üçün biz insan və onun hüquqlarına dair tövsiyəedici və qadağalar qoyan normaları təsbit etmiş beynəlxalq sənədlərə diqqətimizi yönəltməliyik. Polis əməkdaşları tərəfindən rəhbər tutulmalı olan beynəlxalq sənədlər bizi xüsusilə maraqlandırır.

Müasir cəmiyyətdə indiyə kimi nəzarətsiz qalan, insana qarşı yönəlmiş və onu oyuncaq şəklinə salan proseslər mövcuddur.

Müasir cəmiyyətin inkişaf tendensiyasını analiz edəndə (təhqiqində) aydın olur ki, bu cəmiyyətdə var-dövlət hissi insanları özünə tabe edir, təsərrüfat praktikasında bu ideya "istehsal istehsala görə" xarakterini ifadə edir. Maddi tələbat tarixi mədəniyyətin reallığıdır: onlarda ümüminsanlığın mənəvi qadağaları kodlaşdırılır və bu müxtəlif cəmiyyətlərdə mənəvi tələbatın xarakteridir və onun özü də insanların sivil inkişaf səviyyəsinin ifadəsidir.

İqtisadiyyat odur ki, humanitar formada müəyyən olunmuş çərçivədə ilkin vacib olan insan tələbatının rasiona l səviyyəsində istiqamətlənsin.

İnsanların, qardaşlıq, azadlıq və bərabərlik problemi, insanın “təbii hüquqi” inkişaf və yaradıcılığa can atması diqqət mərkəzindədir. İmmanuel Kanta görə insan insana qarşı məqsəd yox, həm də vasitədir. Proqresin azad hərtərəfli inkişafı həqiqi sivilisasiyanın yonulmamış tərəfini yaradır.

Hökmə görə insan, tarix sistemində bütün müddət ərzində fasiləsiz inkişafda olmuşdur. Müasir dövrdə Hegelin ideya və prinsiplərinə görə insanlığın qlobal problemlərinin formalaşması hər bir xalqın və insanlığın yaşaması üçün vacib bir aspektə çevrilib.

Hegelin fikrincə, yeni insan tərbiyəsində yeni fikirlərin və prinsiplərin mövqeyinin formalaşmasına tələbat artır. Hegel öz əsərlərində yazırdı ki, ümumi insanlığın marağını və sərvətini əks etdirir, bütün humanistlik sərvətləri özündə cəmləşdirib, o cümlədən, humanist dini ənənələri toplayıb. Ona görə də Hegel real olaraq demokratik xarakteri ilə fərqlənən cürbəcür sülhsevər müxtəlif fəlsəfi və ideoloji qüvvələrə əməkdaşlığı gənişləndirməyi rəva bilir.

Ümumi insanlığın sülh uğrunda mübarizə marağı sosial ədalətsizliyə, qəddarlığa qarşı insanın təbii halda yaşamaq uğrunda müdafiəsi onun mənəvi dayağıdır.

İndiki dövrdə ümüminsan maraqlarına bir dövlətin mənafeyindən yox, insanların beynəlxalq hüquq normaları prinsipləri çərçivəsində baxılmalıdır.

Humanizm (latınca “humanus” sözündən olub, insan, bəşəri mənəsinə ifadə edir) şəxsiyyət kimi insanın dəyərini, onun azadlığını, xoşbəxtliyini, inkişafını, bacarığını aşkara çıxarmaq hüququnu müəyyən edir.

Humanizm insanın rifahını sosial institutların qiymət meyarı, bərabərliklə ədalət kimi bəşəri prinsipləri isə insan münasibətlərinin norması sayır. Humanizm prinsipi insana məhəbbət və ehtiram göstərilməsini nəzərdə tutur.

Humanizm ideyası tarixdə ilk dəfə olaraq XV-XVI əsrlərdən etibarən hallanmağa başlamışdır. Humanizmin təbliğində o vaxtın böyük alimləri – A.Dante, C.Bokkaçço, Leonardo da Vinç, Rotterdamski, Bruno kimi dahilər əhəmiyyətli rol oynamılar. Burjua humanizmi XVIII əsrdən çiçəklənməyə başlamışdır.

XX əsrin 20 – ci illərindən başlayaraq, ABŞ – da humanist etika nəzəriyyəsi geniş yayılmağa başlamışdır. Onu əsas təbliğ edən nümayəndələri: Fayt, Bebitt, Levin, Qarnet öz nəzəriyyələrinin əsasında fərdi psixologiyanın mənəvi aşkarlığında insan spesifikasiyasını müəyyən etmişdilər.

Humanist insan faktorunun aktiv və əlverişli şəkildə formalaşmasında onun əsas cəhətlərinin aktivləşmə yollarını təyin etmək lazımdır.

Bizim əxlaqımız özü də xalq kütlələrinin və ayrı – ayrı şəxslərin tarix boyu humanizm, azadlıq, sosial bərabərlik və sülh uğrunda apardığı mübarizədə ümumbəşəri əxlaq normalarını təcəssüm etdirir. Humanist insan faktorunu nəzərdən keçirdikdə hər şeydən əvvəl hər bir fərd öz daxili fiziki, mənəvi və əxlaqı qüvvəsi ilə ictimai münasibətlər sistemində bir şəxsiyyət kimi formalaşır: ikinci bir tərəfdən ictimai münasibətlər tərəqqinin sürətini və insanın fərdi xüsusiyyətlərinin daha parlaq üzə çıxmasını etdirir.

İnsan faktorunun formalaşması və aktivləşməsi üçün onun əsas xüsusiyyətlərini və inkişaf yollarını öyrənmək lazımdır. Bu gün bu problem çox aktual bir məsələdir.

Müasir şəraitdə insanın bir şəxsiyyət kimi özünü göstərməsində əmək fəaliyyətli əsas yer tutur ki, burada hər bir şəxs öz yaradıcı qüvvə və bacarıqlarını açmağa bilər.

İnsanın əməyə münasibəti onun sosial və fərdi inkişafının dialektikasını əks etdirir. Burada şəxsiyyətin birgə fəaliyyətinin cəmiyyətin digər üzvlərinə və bütövlükdə cəmiyyətə olan humanist münasibət özünü göstərir.

Humanizm bizim həyat tərzimizə xas olan müsbət haldır, keyfiyyətdir. Bu əxlaq özündə insanlar və xalqlar arasında

mövcud olan münasibətləri tənzim edən aşağıdakı normalardan ibarətdir: şəxsin cəmiyyətə münasibəti, insanlar arasındakı münasibət.

Humanist əxlaq normaları ictimai rəy vasitəsilə siyasi və hüquqi normalar mənəvi dəyərlər əsasında formalaşır. Bu normalar digər sosial normalarla birlikdə yeni insanın formalaşması prosesinə aktiv təsir göstərir.

Humanist normaların sosial vəzifəsi şəxsiyyətin mənəvi cəhətdən inkişafına, onun həyati mövqeyinin seçilməsinə təsir göstərməkdən ibarətdir. Sosial humanist normalar sistemində ənənələr vacib yer tutur. Humanist ənənələrin sosial vəzifəsi mövcud cəmiyyətdə qərarlaşmış münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və bu münasibətlərin həyat fəaliyyəti vasitəsilə nəsillərdən – nəsillərə ötürülməsindən ibarətdir.

Humanist ənənələr bu və ya digər əmək kollektivinin mənəvi sərvəti sayılaraq, kollektivin birliyinə, hər bir üzvün kollektiv qarşısında məsuliyyət hissəsinin formalaşmasına xidmət edir.

Təəssüflər olsun ki, insan əməlləri içində qeyri - əxlaqi və cinayət xarakterli hərəkətlər – cinayət əməlləri də mövcuddur.

Cinayət hüququ şəxsin törətdiyi əməl kimi cinayətlərin və son məqsədi hər bir şəxsi cəmiyyət üçün faydalı vətəndaşa çevirmək olan cəzanı öyrənir. Burada xüsusi yer tutan insan faktorunu da dar mənada başa düşmək olmaz. Burada xüsusi insan faktoru dedikdə, hər bir şəxsin ictimai, iqtisadi, istehsal, elmi – texniki və başqa münasibətlərdə oynadığı rol nəzərdə tutulur.

Sual 2. İnkişafın humanistlik sərhədi.

İnsan qanunu, ona qarşı münasibət prinsipləsinə və humanistcəsinə olmalıdır, bizim qanunlara görə cəzanın məqsədi ancaq cəza olmayıb, həmçinin sosial ədalətin bərpa və məhkumun islah olunmasını nəzərdə tutur. Cəmiyyətdə bütün dövrlət orqanları əməkdaşlarının əxlaqının formalaşması prosesi siyasi və hüquqi normalar arasında olan sıx əlaqədən qaynaqlanır,

qanunçuluğun siyasi ideyasından yaranır. Beləliklə, ali hökumət orqanlarının qanunları və normaları öz xarakterinə görə hüquqi siyasi normalarla tənzimlənir. Qanunlara əməl edilməsinə və onların tətbiqinə yüksək humanist şüurluluq səviyyəsində təminat verilir. İctimai təşkilatların fəaliyyətində, qanunlara əməl və onların tətbiq olunmasında yüksək humanist şüurluluq səviyyəsində müəyyən olunmuş normalar çərçivəsində inandırma doğuran metodlardan, bəzi hallarda isə məcburetə metodlarından istifadə edilir.

Humanist qanunların əməl edilməsinin vacibliyi dövlətin gücü ilə təmin olunur. Nə qədər ki, dövlət müasir cəmiyyətin yaranmasında əsas vasitə kimi çıxış edir, o qədər də dövlətin təkmilləşdirilməsi və təşkilində onun idarə edilməsində hüquq normaları ilə tənzimlənməyə ehtiyac vardır. Hüquq normalarının mənbəyi xalqın iradəsidir və onlardan siyasi tələbatlar meydana çıxır. İctimai əxlaq qaydaları ümumi vaciblik həddində hüquq normaları ilə müəyyənləşdirilir.

Cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklər və inkişaf, hər bir şəxsin özünü əsl vətəndaş kimi hiss etməsini, cəmiyyətin inkişafına öz payını verməsini tələb edir. Bir tərəfdən getdikcə cəmiyyətdə özünə möhkəm mövqe qazanan humanizm və rəhmdillik, digər tərəfdən isə xüsusən ağır cinayətlərin artması, cinayətkarlığa qarşı mübarizə vasitələri cəmiyyətdə böyük mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Cinayətkarlıqla mübarizədə humanizm əsas prinsiplərdən biri hesab oluna bilər. Humanizm özünün tam və əsl mənasında, təkcə zərərçəkənə deyil, cinayəti törədənə də tərəf durmalıdır.

Dövlət cinayətkarlıqla mübarizədə yalnız qanuna əsaslanmalı və qanun çərçivəsində hərəkət etməlidir. Əgər belə olmazsa, bu mübarizə özbaşınalığa gətirib çıxarar ki, bu da inkişaf etmiş müasir dünyada yolverilməzdir.

Cinayətkarlıqla mübarizə tarixi aydın şəkildə göstərir ki, təkcə cəza yolu ilə cinayətkarlığın qarşısını almaq mümkün deyildir. Lakin, mübarizə vasitələrindən biri kimi, əgər bu cəza

insan şəxsiyyəti üçün əzabverici, lazımsız fiziki və mənəvi əzab xarakteri daşımırsa, şəxsiyyətin mənəvi tənəzzülünə gətirib çıxarmırsa, cəza, əlbəttə, cəmiyyətin mühafizəsinə lazım olan bir vasitə kimi, xüsusi, ekstremal şəraitdə onda o tərbiyəvi və istiqamətverici bir vasitə kimi vacibdir.

Cəza həmişə konkret olaraq cinayətkara qarşı çevrilmiş olsa da, ümumi üçün qabaqlayıcı xarakter də daşıyır. Cəzanın qabaqlayıcı xarakteri onun obyektiv xassəsidir.

Cinayətin cəza vasitəsilə qabaqlanması ilk əsas hadisənin bərabərliyi halında mükün olur. Cəzanın azadlıqdan qismən məhrum edilmə, sürgün və s. kimi növləri mövcudur. Bu zaman cinayətkar cinayət törətmək imkanından məhrum olur. O, təcrid olunmuş vəziyyətdə olur. Beləliklə, cəmiyyət özünü həmin cinayətkardan uzaqlaşdırma yolu ilə mühafizə edir və bu müddət ərzində cinayətkar da tərbiyələnilir. Cəza – spesifik bir institut kimi məzmunca əxlaqi humanist xarakter daşdığı üçün hər halda cinayət törətmiş şəxsə xüsusi təsir vasitəsi kimi spesifik xassəyə malikdir. Bu spesifikasiyalar onun qorxutma xassəsindən ibarətdir.

Lakin, cəza-hüquqi məcburetmə xarakteri daşıyır və şəxsin etdiyi cinayətdə yalnız özünün günahkar olmasını nəzərə alaraq bu cinayətin təkrarlanmaması üçün məcburi hərəkətlərlə, o cümlədən, qorxutma yolu ilə təsir etməyə əsaslanır. Burada qorxutma öz məzmunu etibarilə əxlaqi humanist xarakter daşıyır. Çünki, o, cinayət kimi əxlaqdan kənar bir hadisənin qarşısının alınmasına xidmət edir.

Cinayət hüququndan, humanizmdən danışarkən ağırlaşdırdığı və yumşaldıcı amillərdən də söhbət açmaq lazımdır. Bəs elə isə cinayət qanunvericiliyində hansı ağırlaşdırıcı və yumşaldıcı amillər və niyə məhz bunlar nəzərdə tutulub? Bunların əsasında hansı əxlaqi prinsiplər durur?

Cəzanın yumşaldıcı amilləri dedikdə buraya cinayətkar tərəfindən cinayətin sonrakı zərərli nəticələrinin qarşısının alınması, könüllü surətdə vurulmuş zərərin ödənilməsi və ya vurulmuş ziyanın tam aradan qaldırılması daxildir.

Bu sadaladığımız etik hərəkət və fikirlər məhz cəzanın yüngülləşdirilməsini nəzərdə tutur, lakin cinayətkara tam bəraət də verilmir. Çünki hər halda artıq zərər vurulmuş, cinayət əməli törədilmişdir. Əlbəttə, belə hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlbətmə bütün hallarda vacib olsa da, məsuliyyətdən tam azad olma üçün yumşaldıcı amillərin bir deyil, bir neçə olması vacibdir. Buraya vurulmuş zərərin ödənilməsi, ağır şəxsi və ailə vəziyyəti nəticəsində baş vermiş cinayətlər: xəstəlik, hədə-qorxu, maddi və ya xidməti asılılıq nəticəsində baş vermiş cinayətlər daxildir.

Əlbəttə, həm əxlaqi, həm də hüquqi humanist prinsiplər baxışından həyatında ilk dəfə olaraq, həm də cəmiyyət üçün böyük təhlükə törətməyən cinayət törətmiş şəxsə güzəştə getmək lazımdır.

Belə cinayətlərlə müqayisədə dəfələrlə cinayət törətmiş şəxsə qarşı cəzanın ağırlaşdırılması da məhz əxlaqi normalara əsaslanır.

Məsuliyyəti azaldan amillərdən biri də həddi – buluğa çatmamaqdır. Belə ki, həddi – buluğa çatmayan şəxslər hələ tam sosial yetkinliyə malik olmadıqları üçün qanunvericilik onlara qarşı məhdud cəza tədbirləri nəzərdə tutmaq, həddi – buluğa çatmamaq amilini isə cəzanı yüngülləşdirən şərtlər sırasına daxil etmişdir.

Qədim zamanlarda insanlar bu və ya digər hərəkət və hadisənin yalnız zahiri tərəfini götürürdülər. Bu səbəbdən də çox vaxt insanı yalnız bir canlı kimi heyvanlarla eyniləşdirir, zahiri təzahür kimi insanlarla heyvanların hərəkətləri bir sırada araşdırılırdı.

Tarix boyu törətdiyi hərəkətlər cinayət əməli kimi qiymətləndirilmiş heyvanlar üzərində məhkəmə, prosesləri buna misal ola bilər. Heyvanların hərəkətlərinə görə cəzalandırma qədim Yunanıstanda Salonun qanunlarında və Avropanın bir çox katolik ölkələrində nəzərdə tutulmuşdu. “Cinayət” törətmiş heyvanları həbs etmək və onları zindana salmaqla məşğul olur və hətta işgəncə verirdilər.

Məlumdur ki, bu hadisələrə olan münasibət əxlaqi normaların və hüquq qaydalarının qeyri-mükəmməlliyindən irəli gəlirdi.

1405-ci ildə Fransada öküz adamı buynuzu ilə vurduğu üçün asılmış, donuza isə kənar şəxsin əmlakına ziyan vurduğuna görə ölüm cəzası kəsilmişdi. Bundan başqa ölüm cəzasına məhkum edilmiş heyvanlara çox vaxt adam paltarları geyindirirdilər ki, bu hadisəyə tamaşa edən şəxslər ibrət dərsi götürsünlər. Slovakiyada, misal üçün heyvanların ölüm cəzasına məhkum edilməsi lap yaxınlara - 1864-cü ilə qədər davam etmişdir. Heyvanlar üzərində aparılan məhkəmə proseslərində vəkillər və ittihamçılar da iştirak edirdilər.

Doğrudan da tarix boyu baş vermiş bu proseslər göstərir ki, nadanlıqla zahiri “humanizm”in vəhdəti eybəcər bir formaya gətirib çıxarmışdır.

Cinayət anlayışına tarix boyu din və dini hüquq nəzəriyyəsi də öz təsirini göstərmişdir. Məsələn, bu nəzəriyyələrə görə dini baxışdan “günah” əməl cinayət əməli ilə eyniləşdirilirdi. A.İ.Lyublinski göstərirdi ki, cinayət qanunu asanlıqla döyüş-kən dini əxlaqın əlində alət ola bilər”.

Din alimləri iddia edirdilər ki, dini normalar Allahdan gəlidiyi və heç bir vəchlə tənqid olunmadığı üçün dəyişdirilə bilməz. Bunun nəticəsində Avropa başdan-başa çox vaxt günahsız olan və dinsiz, kafir, sehrbaz, cadugər adı ilə damğalanmış insanların edam olunması və tonqallarda yandırılması ilə məşğul idi.

H.S.Toqaitsev yazırdı: “Cəmiyyətdə ən qatı cinayətkarın vurduğu hər hansı ziyan, dövlətin özünün ictimai qaydalara riayət pərdəsi altında həyata keçirdiyi qanlı edamlarla müqayisədə kiçik bir şeydir”.

Məsələn, Niderlandda hersoq Alba qısa bir müddət ərzində 18 min insanı edam etdirmişdi.

XVI əsr ərzində Almaniyada təkcə “sehrkar” və “cadugər” adı altında 72 min insan edam edilmişdi.

Əsl cinayətkarı aşkar edə bilməmək üzündən ta qədim za-

manlardan “cinayət” əməlinə görə birdən-birə bütöv kəndlər, böyük saylı əhali arasından hər üç, beş və ya on nəfərdən biri edam olmuşdur. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, məhz belə təcrübənin nəticəsində konkret cinayət əməlinə görə cinayət əməlinin törədilməsinə görə cinayət məsuliyyəti daşması məsələsi cinayət anlayışının əsasını təşkil edən bir hadisə kimi diqqətdən kənar qalmışdır. Bu cür yanaşmanın nəticəsində hitlerçilərin vəhşilikləri, faciəvi “kampuçiya eksperimenti” kimi dəhşətli hadisələr baş vermişdir.

Beləliklə, keçmiş baxanda tarix boyu bu qanunları izləyən zərərli və qeyri-humanist hadisələri də nəzərdən qaçırmamalıyıq.

Humanizm anlayışına yanaşma müxtəlif cür olmuşdur. Xüsusilə materialist və idealist istiqamətlər bu barədə daha kəskin şəkildə fərqlənən fikirlərlə, ideya və konsepsiyalarla çıxış etmişlər.

Sual 3. Müasir dünyada qəbul olunmuş humanitar qaydalar.

Bütün dünyada beynəlxalq təşkilatlar və demokratik dövlətlər, həmçinin dünya ictimaiyyəti tərəfindən qəbul olunmuş humanitar qaydalara aiddir:

- insan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə;
- Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt;
 - bütün insanların işgəncələr və digər qəddar qeyri-insani, yaxud ləyaqəti alçaldan rəftar və cəzalardan müdafiəsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya;
- BMT-nin irqi ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında Beynəlxalq Konvensiya;
- aparteid cinayətinin aradan qaldırılması və onun cəzalandırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya;
- soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və onun cəzalandırılması haqqında Beynəlxalq Konvensiya;

- məhbuslarla rəftar haqqında minimal standart qaydalar;
- Polis haqqında Bəyannamə;
- Hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranış məəcəlləsi;

- Avropa Polis Etik Kodeksi.

Ən birinci və ən vacib sənəd olub. BMT-in “Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948)”. Orada yazılıb ki, bütün insanlar azad, ləyaqət və hüquqlarına görə bərabər doğulurlar. Onlar bir-biri ilə qardaşlıq ruhunda davranmalıdırlar:

- hər bir insan irqinə, dərisinin rənginə, cinsinə, dilinə, dininə siyasi və digər əqidəsinə, milli, yaxud sosial mənşəyinə, mülki və s. heç bir fərq qoyulmadan bütün hüquqlara və bütün azadlıqlara malik olmalıdır.

- hər bir insan yaşama, azadlıq və şəxsi toxunulmazlıq hüququna malikdir;

- quldarlıq və qul alverinin bütün növləri qadağandır;

- heç kəs işgəncəyə, yaxud amansız, qeyri-insani, yaxud onun ləyaqətini alçaldan davranışa və cəzaya məruz qalmamalıdır;

- hər bir insan, harada olursa-olsun, hüququn subyektii kimi tanınmaq hüququna malikdir;

- bütün insanlar qanun qarşısında bərabərdir;

- heç kəs özbaşına həbs oluna, tutulub saxlanıla, sürgün edilə bilməz;

- heç kəsin şəxsi və ailə həyatına özbaşına müdaxilə oluna, yaxud şərəfinə və adına qəsd edilə bilməz;

- hər bir insanın vətəndaşlıq hüququ var;

- heç kəs özbaşına öz əmlakından məhrum edilə bilməz;

- hər bir insanın fikir, vicdan və din azadlığı hüququ var;

- hər bir insanın əqidə azadlığı hüququ var;

- hər bir insanın əqidə azadlığı və onun sərbəst şəkildə ifadə vermək hüququ var.

Müasir dünyada qəbul olunmuş humanitar qaydaların sırasında BMT-nin “İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Pakt” mühüm yer tutur (16 dekabr 1966-cı il) (3 yanvar

1976-cı il).

Preambulada yazılıb ki, “Bu Paktda iştirak edən dövlətlər BMT-nin Nizamnaməsində elan edilmiş prinsiplərə uyğun olaraq bəşər nəslinin bütün üzvlərinə məxsus ləyaqətin, onların bərabər və ayrılmaz hüquqların tanınması azadlıq, ədalət və sülhün əsası olduğunu nəzərə alaraq, bu hüquqların insan şəxsiyyətinə məxsus olan ləyaqətdən, doğduğuna etiraf edərək, qorxu və ehtiyacdən azad insan şəxsiyyəti idealının yalnız hər kəsin öz iqtisadi, sosial və mədəni, eləcə də mülki və siyasi hüquqlardan istifadə edə bilməsi üçün şərait yaradıldığı təqdirdə həyata keçirə biləcəyini etiraf edərək aşağıdakı maddələrlə razılaşırlar:

1. Bütün xalqlar öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malikdirlər;

Hər kəsin, ruzi qazanmaq imkanı daxil olmaqla, sərbəst şəkildə seçdiyi, yaxud sərbəst şəkildə razılaşdığı əmək hüququnu tanıyır;

a) bütün zəhmətkeşlərə minimum əmək haqqı təmin edən haqq;

b) təhlükəsizlik və gigiyenaya cavab verən şərait;

c) istirahət, asudə vaxt və iş vaxtının ağlabatan şəkildə məhdudlaşdırılması və ödənişli vaxtaşırı məzuniyyət, eləcə də bayram günləri üçün haqq;

– hər bir insanın, ictimai sığorta da daxil olmaqla, sosial təminat hüququnu tanıyır;

– uşaqlar və yeniyetmələr iqtisadi və sosial istismardan mühafizə edilməlidirlər;

– hər bir insanın fiziki və psixi sağlamlığın ən yüksək səviyyəsinə çatmaq hüququnu tanıyırlar.

Bunlarla bərabər İşgəncələrə və digər qəddar, insanlıqdan kənar, yaxud ləyaqəti alçaldan davranış və cəza növləri əleyhinə konvensiyası (10 dekabr 1984-cü il) etik prinsiplərə çox böyük rol oynayır. Məsələn, bu konvensiyada 4 – cü maddədə yazılıb ki:

1. hər bir iştirakçı – dövlət bütün işgəncə hərəkətlərinə

onun cinayət qanunvericiliyinə müvafiq olaraq cinayət kimi baxılmasını təmin edir. Bu işgəncə vermək cəhdinə və hər hansı bir şəxsin işgəncədə iştirakçılığı, yaxud iştirak etməsi hesab olunan hərəkətlərinə də aiddir;

2. hər bir iştirakçı – dövlət bu cinayətlərə görə, onların ağırlıq xarakteri nəzərə alınmaqla, müvafiq cəza müəyyən edir;

3. vəzifəcə yüksək rəisin, yaxud dövlət hakimiyyəti orqanının əmri işgəncə verilməsinə bəraət qazandıra bilməz.

Beynəlxalq sənədlərin içərisində mühüm yer tutan sənədlərdən biri BMT tərəfindən qəbul olunmuş (17 dekabr 1979 – cu il) Hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranış məəcəlləsidir.

Bu məəcəllə polis əməkdaşları tərəfindən humanizm və insan hüquqlarının qorunması sahəsində böyük rol oynayır. Məcəllə 8 maddədən ibarətdir.

5 – ci maddədə yazılır ki, heç bir əməkdaş yuxarıdan verilən əmri, müharibə təhlükəsini və ya müharibə vəziyyətini, milli təhlükəsizliyə hədəni, daxili siyasi qeyri-sabitliyi və ya digər fəvqəladə vəziyyəti işgəncənin və ya digər qanunsuz, qeyri – insani, alçaldıcı rəftarın və ya cəzanın törədilməsinə bəraət kimi qiymətləndirməməlidir.

Müharibə zamanı hətta düşməyə qarşı münasibətdə humanistik qaydalara əməl edilməlidir. Bu qaydalar əsasən, 1949 – cu ildə Cenevrədə qəbul edilmiş 4 sazişdə və onların 1977 – ci ilin iki əlavə protokollarında müəyyən olunmuşdur. 164 dövlət göstərilən IV Cenevrə sazişinin iştirakçısıdır. Hal – hazırda (avqust 1991-ci ildən) 103 dövlət Birinci əlavə protokolun və 93 dövlət İkinci Əlavə protokolun iştirakçısıdır. Cenevrə sazişlərində və onların Əlavə protokollarında iştirak edən dövlət kimi Azərbaycan Respublikası da bu müqavilələrə qoşulmuş hesab olunur.

Həmin müqavilələr insan şəxsiyyətinə və onun ləyaqətinə hörmət etmək ideyasına əsaslanırlar.

Bilavasitə, yaxud xəstəliyinə, ya da aldığı xəsarətə və ya əsir düşdüyinə görə, yaxud hər hansı başqa səbəbdən hərbi

əmaliyyatlarda iştirak etməyən şəxslərə hörmət etməli, onlar müharibədə təqsirləndirilməməli, mühafizə olunmalıdırlar. Əziyyət və məhrumiyyət çəkənlərə ayrı seçkilik olmadan kömək edilməli və qayğı göstərilməlidir. Qırmızı Xaçın, Qırmızı Ayparanın, eləcə də digər humanitar, vasitəçi, sülh missiyalı və beynəlxalq təşkilatların işçiləri, binaları, avadanlıqları ilə bərabər, tibb işçilərinin, xəstəxanaların, tibb maşınlarının qorunmasına da xüsusi fikir verilməlidir. IV Cenevrə sazişi aşağıdakı kateqoriyalardan olan şəxsləri qoruyur:

- hərbi qüvvələrin döyüş meydanında yaralanmış və xəstələnmiş şəxsi heyətini və tibb işçilərini (Birinci sazişi);
- hərbi qüvvələrin yaralanmış, xəstələnmiş və gəmi cəzasına uğramış heyətindən olanları (İkinci saziş);
- əsirlərin (Üçüncü saziş);
- işğal olunmuş ərazidə yaşayan və ya düşmən əlinə keçən mülki vətəndaşları (Dördüncü saziş).

Üçüncü maddə bütün Cenevrə sazişləri üçün eynidir. Bu maddə daxili münaqişələrə aiddir, o münaqişədə iştirak etməyən və ya iştirakını dayandırmış şəxslərlə qarşı humanist rəftar təmin edir. Xüsusən, 3 – cü maddə qeyri – humanist rəftarı, girov saxlamağı, işgəncə verməyi, zorakılığı, özbaşına edam etməyi qadağan edir və məhkəmələrin bütün hüquqi zəminlərinin qüvvədə qalmasını təmin edir.

Birinci və ikinci protokollar müvafiq olaraq beynəlxalq və daxili münaqişələrə nəzarət işini daha da təkmilləşdirir. Hərbi əməliyyatlar zamanı mülki və hərbi obyektlər mütləq fərqləndirilməlidir.

Cenevrə sazişlərinin iştirakçısı olan dövlətlər aşağıdakılara əməl etməlidirlər:

- dost və ya düşmən olmağından asılı olmayaraq yaralılara eyni dərəcədə qayğı göstərməlidir;
- hər bir şəxsin təhlükəsizliyinə, toxunulmazlığına, heyiyyətinə, ailə hüquqlarına, mənəvi və dini etiqadına hörmət etməli;
- işgəncəni, qəddar rəftarı, özbaşına edam və məhv etmə-

yi, sürgünü, girov saxlamağı, soyğunçuluğu və mülki obyektlərin dağıdılmasını qadağan etməli;

– BQXK – nin nümayəndələrinə dustaqları görməyə və onlarla təkliddə danışmağa.

Bu kimi sənədlərin içərisində polis əməkdaşları üçün, çox əhəmiyyətli və vacib sənəd BMT-nin Baş Assambleyasının 34/169 17 dekabr 1979-cu il Qərarına əsasən qəbul olunan Hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranış məəcəlləsi olmuşdur.

Bu sənəd 8 maddədən ibarətdir. Humanizm ideyasına yaxın olan maddələr bunlardır:

Maddə 1. Hüquq mühafizə orqanlarının əməkdaşları cəmiyyətə xidmət etməli və bütün insanları qanuna zidd əməllərdən qorunmalıdırlar.

Şərhdə yazılır ki, cəmiyyətə xidmət etmək şəxsi, iqtisadi, sosial və digər fəvqəladə səbəblərdən təcili köməyə ehtiyacı olan insanlara xidmət etmək deməkdir.

Maddə 2. Xidmət vəzifələrini yerinə yetirən hər bir hüquq mühafizə orqanı əməkdaşı insan ləyaqətinə hörmətlə yanaşmalı və onu müdafiə etməli, eyni zamanda bütün insanların insan hüquqlarını təmin etməli və qorunmalıdır.

Maddə 6. Hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları tutulan şəxslərin sağlamlığının tam qorunması təmin etməlidirlər və zəruri hallarda təcili tibbi yardımın təmin edilməsi üçün cavabdehdirlər. Polisin humanist fəaliyyəti üçün çox önəmli və çox vacib Avropa şurasının parlament assambleyasının rezolüsiyası 690 /1979 – cu il Polis haqqında bəyannamə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu Bəyannamənin preambulasında yazılıb ki, insan hüquqlarının pozulmasında və ya qeyri-insani rəftara yol vermək iştiyak edənlər təqsirkar hesab olunmalıdır. Bəyannamənin “A” hissəsində 3-cü bənddə yazılır: “Edam, işgəncə qeyri-insani və alçaldıcı rəftarın və cəzanın digər formaları hər bir halda və vəziyyətdə qadağandır. Belə rəftar tətbiq edilməsi barədə əmr və göstərişlərin yerinə yetirilməsindən polis əməkdaşı boyun qa-

çırmalı və ya imtina etməlidir”. 8 – ci bənddə yazılır: “Polis əməkdaşı irqinə, dininə və ya siyasi əqidəsinə görə cinayət işinin qaldırılmasında, istintaq aparılmasında, şəxsin həbs edilməsində iştirak etməməlidir”.

14-cü bənddə qeyd olunur ki, “Tutulmuş şəxsin tibbi yardımına ehtiyacı olan təqdirdə polis əməkdaşı tibbi personalın köməyinə müraciət etməlidir. Zəruri hallarda tutulan şəxsin həyat və sağlamlığının qorunması üçün polis əməkdaşı tədbirlər görməlidir.

Bu sənədlərin içərisində demək olar ki, polis əməkdaşları üçün ən önəmli sənəd “Polis haqqında” Avropa Bəyannaməsidir. Bu Bəyannamə 8 may 1979-cu ildə Avropa Şurasının Parlament Assambleyası tərəfindən qəbul edilmişdir.

Sənəd 3 hissədən ibarətdir:

- a) etika;
- b) status;
- c) müharibə və fəvqəladə vəziyyətlər.

Polis haqqında Bəyannamənin məqsədi ayrı-ayrı Avropa dövlətlərində Polis haqqında Qanunların hazırlanmasında əsas kimi istifadə olunmasına köməklik göstərməkdir.

Göstərilən Bəyannamədə I hissədə (etika) 16 maddə göstərilib. Bu hissə polis əməkdaşlarının hüquqi və mənəvi öhdəliklərinə həsr edilib. Məsələn, insan hüquqlarına hörmət və onları qorumaq, insanları cinayətlərdən və qanunazidd hərəkətlərdən mühafizə etmək polis əməkdaşının vəzifəsidir.

– korrupsiya halları – polis əməkdaşı korrupsiya hərəkətlərindən imtina edərək ona etiraz etməlidir;

– işgəncənin qadağan olunması – işgəncə və alçaldıcı rəftarın və cəzanın bütün formaları hər bir halda qadağandır;

– gücdən və odlu silahdan istifadə, fiziki qüvvə və odlu silahdan istifadə zamanı heç vaxt zəruri hədd aşılmamalıdır;

– xüsusi vəzifələr.

Tutulmuş şəxsin həyat və sağlamlığının qorunması üçün polis əməkdaşı tədbirlər görməlidir.

Bəyannamənin C hissəsində - müharibə və fəvqəladə və-

ziyyətlər – 7 maddə mövcuddur. Onların ümumi məzmunu – humanitar hüquq prinsiplərinə əsasən silahlı münaqişələr zamanı polis əməkdaşlarının vəzifə və funksiyalarını əks etdirir.

Biz bilirik ki, heç bir şəxs işgəncəyə, qeyri-insani, alçaldıcı rəftara və ya cəzaya məruz qalmamalıdır. Yaşamaq hüququ kimi ən ümdə bir hüquqa mütləq riayət etmək mümkün deyil. Müəyyən hallarda yaşamaq hüququ qanun çərçivəsində pozulur. Lakin, işgəncənin qadağan olunması ümumi və mütləqdir. Burada istisnalar ola bilməz, hətta müharibə kimi fəvqəladə hallarda belə işgəncə qadağandır. “Polis haqqında Bəyannamə”yə əsasən polis əməkdaşı işgəncə və ya insan ləyaqətini alçaldan digər formalı cəzaları nəzərdə tutan əmrləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırmalı və ya imtina etməlidir.

Bir sözlə beynəlxalq əməkdaşlıq və təcrübə mübadiləsi polis orqanlarına öz işlərini beynəlxalq standartlara uyğun qurmaq üçün vacibdir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq polis işində tətbiq edilən texniki vasitələrin və texnologiyaların mübadiləsini, siyasi demokratiya qanunu, humanist rəftar və insan hüquqlarının aliliyi məsələlərini də əhatə etməlidir.

Sual 4. Humanizm və sosial ədalət ideyasının formalaşmasında düzgün əxlaqi fəaliyyətin əhəmiyyəti.

Əxlaq da ictimai şüurun digər formaları – siyasət, hüquq, elm, din və s. kimi yalnız şüur formasında deyil, həm də insanın davranışının, praktik fəaliyyətinin bir növü kimi mövcuddur. İnsanın hər hansı fəaliyyəti onun tələbatları və maraqları ilə çox bağlıdır. Etika və psixologiya mütəxəssislərinin çoxu bu fikirdədir ki, insanın bütün motivlərinin əsasını onların şüurlu tələbat və maraqları təşkil edir. Məsələn, estetik fəaliyyətin əsasında estetik tələbat və maraqlar durur. Estetik şüur anlayışına insanın estetik tələbatları, estetik maraqları, estetik zövqü, estetik ideali, estetik hissləri, bədii emosiyaları, bədii qabiliy-

yətləri, bədii təfəkkürü, bədii təxəyyülü daxildir və onun zəminində həyata keçir. O cümlədən, əxlaqi fəaliyyəti əxlaqi şüur reallaşdırır. (Doğrudur, bəzən insan hər hansı bir işi istəmədən, məcburən və ya kiməsə xoş gəlməkdən ötrü görür, ya da öz borcunu, vəzifəsini yerinə yetirir.) Tələbat və maraqlarla yanaşı insanın əxlaqi fəaliyyətinə əxlaqi hisslər, xüsusən, utancaqlıq, məhəbbət və s. də təsir göstərir. Bunlar çox vaxt xeyirxah işlərin əsas səbəbi olur. Bədxah işlər paxıllıq, düşmənçilik, kinlik, qısqanclıq, eqoizm, şöhrətpərəstlik və s. hisslər nəticəsində yaranır. Beləliklə, estetik fəaliyyətdən fərqli olaraq, əxlaqi fəaliyyət yalnız müsbət deyil, həm də mənfi ola bilər.

Əsasən insanların gündəlik həyatında və rəftarında reallaşan əxlaqi fəaliyyətin «hüceyrəsi», «kərpici», «hissəciyi» **hərəkətdir**. Fəaliyyət məhz hərəkətlərin məkan-zaman ardıcılığı nəticəsində yaranır. Hərəkətlər iki cür olur: 1) əməliyyat xarakterli və 2) əməl xarakterli. Əməliyyat xarakterli hərəkətlərdə digər tərəfin münasibəti tələb olunmur. Məsələn, «O, ağacdan alma dərdi» cümləsi əxlaqi keyfiyyətlərdən bəhs etmir. «O, özünün ağacından alma dərdi» desək isə söhbət oğurluqdan gedər ki, bu da mühakiməyə səbəb olan hərəkətdir. Artıq diqqət mərkəzində hərəkətin baş verməsi faktı deyil, onun əxlaqi tərəfi dayanır. Hərəkət əməliyyatdan əmələ çevrilir.

Adətən, əməliyyata «neytral» hərəkət, əmələ isə etik hərəkət deyilir. Məsələn, «o, mağazadan çörək aldı» neytral hərəkət, yəni əməliyyat, «o, mağazadan xəstə qonşusu üçün çörək aldı» isə etik hərəkət, əməldir. Əməliyyat kortəbii, mexaniki, əməl isə şüurlu işdir. Məsələn, mağazadan nəisə almaq, ev işləri ilə məşğul olmaq, nəqliyyatdan istifadə etmək və s. heç bir əxlaqi məqamla müşayiət edilmədiyi halda, məsuliyyətli və ədalətli olmaq, xeyirxahlıq etmək, kiminsə qayğısına qalmaq kortəbii surətdə mümkün deyil. İnsan bunları dərk edərək həyata keçirir. Çünki fərdi davranış aktı olan əməl – insanın şüurlu surətdə istiqamətlənmiş və sona yetən hərəkətidir. Əməlin qiymətləndirilməsi onu törədənin şəxsiyyətindən çox asılıdır, yəni cinsindən, yaşından, ictimai vəziyyətindən, xasiyyətindən və s.

Məsələn, qadının xuliqana fiziki zərbə endirməsi, «Fitnənin ağır heyvanı qaldırması», futbol yarışında qadınlardan ibarət komandanın kişi komandasına qalib gəlməsi, azyaşlı uşağın qonaqpərvərliyi, böyüklərə münasibəti, və s. Pis adamın yaxşı hərəkət etməsi o dəqiqə gözə görünür və təriflənir, çünki ondan bunu heç kəs gözləmir. Yaxşı adamın bu hərəkəti etməsi isə heç kəsin diqqətini cəlb etmir. Alovun içində yanan uşağı yoldan keçən xilas edirsə, bu, qəhrəmanlıq kimi nəzərdən keçirilir, yangınsöndürənlər xilas edirsə, bu, onların vəzifə borcu hesab olunur. Adətən məşhur adamların adı hərəkətləri şişirdilir, pis əməlləri isə ya hiss edilmir, ya da tez bağışlanır. Adi adamlarda isə əksinə – yaxşı əməlləri gözə görünür, əhəmiyyətsiz qüsurları şişirdilir. Əməlin qiymətləndirilməsində onun yönəldiyi obyekt də mühüm rol oynayır. Məsələn, köməksiz adama – uşağa, qocaya, əlilə və s. əl qaldırmaq, özünü müdafiə edə bilənə əl qaldırmaqdan daha çox günah hesab edilir.

Əməl – insanın konkret hərəkətlərindən ibarət olub, tərifə və ya mühakiməyə, müsbət və ya mənfi münasibətə səbəb olan hər hansı ictimai əhəmiyyətli hərəkətdir. Əməl – yalnız hərəkətlə yox, həm də hərəkətsizliklə, sükunətlə, susmaqla, passivliklə, laqeydliklə, və ya ton, jest, baxış və s. ilə bildirilən münasibətlə də ifadə oluna bilər. Məsələn, lazımı məqamda etiraz etmək əvəzinə susmaqla müəyyən insanlara müvafiq işə başlamaq üçün razılığını bildirmək, yəni «susmaq – razılıq əlamətidir»; İclasda hücumla məruz qalan kolleqasının xeyrinə olan faktları açıqlamamaq, laqeydliklə, susmaqla nə olacağını gözləmək, «nəyimə lazımdır» – deyərək heç nəyə qarışmamaq; nüfuzundan istifadə edərək hansısa işə razı olmadığını səsinin tonu, hərəkət, baxış və ya jestlə anladığı, onunla hesablaşacaqlarını bilib-bilə istədiyi nəticəyə nail olmaq, «gizli səsvermədə» kimə səs vermək lazım olduğunu müdirin «üzündən oxumaq» və s. Bəzi valideynlər övladını cəzalandırmaq üçün onunla müəyyən müddət danışırlar. Və yaxud iki mübahisə edən şəxsdən biri o birinin söyüşlərini, təhqirlərini sadəcə olaraq cavabsız buraxır, onun «səviyyəsinə enmir». Ya da evlad ev üçün, valideynləri

üçün heç bir iş görmür, bütün günü onlarla heç danışmır da. Buna görə də «danışmaq gümüşdür, susmaq qızıl» kəlamı özünü nəinki doğrultmur, hətta bəzən mənfi nəticə verir. İnsanların və heyvanların ekologiya, psixologiya, pedaqogika, kriminologiya sahəsindəki fəaliyyətinə bəzən **davranış** deyilir. Etikada davranış yalnız şüurlu fəaliyyətdir ki, bu zaman hərəkətlər azad seçim şəraitində baş verməli və əxlaqi keyfiyyətə malik olmalıdır. Əxlaqi davranış cəmiyyətdə mənəvi iqlimin yaranmasında, əxlaqi sərvətlərin formalaşmasında böyük rol oynayır. Əxlaqi davranış əxlaqi fəaliyyətə nisbətən daha dar mənə daşıyır.

Əxlaqi davranış insanın şüur və iradəsi ilə bağlı olan əxlaqi əməllərin məcmusudur. Yəni **əməl** davranışın vahidi, elementidir. Hər hansı bir əməlin törənməsi insanların bir-birinə müəyyən münasibəti ilə nəticələnə bilər. Belə münasibətlər çox zaman əxlaqi münasibətlər olur. Əxlaqi münasibətlər arzu və ya xülya şəklində mövcud olmayıb, müəyyən fəaliyyətlə əlaqədardır. Kömək, məsləhət, toxtaqlıq və s. bu qəbildəndir. Əxlaqi münasibətlərə milli, dini və s. amillər də təsir edir ki, bu da bəzi adət və ənənələrə gətirib çıxarır. Məsələn, alman dəqiqliyi, şərq qonaqpərvərliyi və s. Əslində hər hansı şəxsiyyətlərarası və ya ictimai münasibətlər müsbət və ya mənfi əxlaqi keyfiyyətə malik olarsa, bu zaman əxlaqi münasibətlər kimi şərh edilə bilər. Məsələn, siyasi münasibətlər baxımından müharibə, müstəsna da olsa, müəyyən şəraitdə zəruri formadır. Əxlaqi cəhətdən qiymətləndirdikdə isə müharibə insanların kütləvi şəkildə öldürülməsinə səbəb olduğu üçün əxlaqsız hərəkətdir.

Beləliklə, əxlaqi davranış əməllərin, adətlərin, əxlaqi münasibətlərin məcmusudur. Davranışın əxlaqi və ya qeyri əxlaqi (əxlaqsız) ola bilməsini nəzərə alaraq qeyd edək ki, insanın davranışına qiymət vermək elə də asan deyil. Belə qiymətləndirmə zamanı meyar, adətən, o olur ki, insanlara bunun nə kimi xeyri və ya ziyanı var, qəbul edilmiş normalara bu nə dərəcədə uyğundur? Bu ziyanı və ya xeyiri dərhal düzgün qiymətləndirmək, işin nəticələrini əvvəlcədən görə bilmək də həmişə mümkün olmur. Bu zaman işin nəyin naminə görüldüyünü də bil-

mək vacibdir. Belə hallarda bəzi amillər nəzərə alınmalıdır. İlk növbədə əməllərin bir-biri ilə əlaqədar olan struktur elementlərindən başlamaq lazımdır. Bunlara motiv, nəticə, şərait və vəsirlər aiddir. İnsanı hər hansı hərəkətə adətən bir yox, bir neçə motiv təhrik edir. Belə hallarda əsas motiv aşkara çıxarılmalıdır. Eyni hərəkətlər motivindən asılı olaraq müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Məsələn, ağacların budanması, və ya xuliqanlıq məqsədilə kəsilməsi. Bir də görürsən, xoş niyyətlə başlanan iş heç də xeyirxah əməllərə gətirib çıxarmır. Nəticədə, xoş niyyətlərdən bəd əməllər yaranır: «Yaxşılıq etmək istədim, pislik çıxdı». Buna görə də hər hansı bir əməlin nəticəsini, yəni insanlara nə dərəcədə xeyir gətirib-gətirməyəcəyini nəzərə almaq lazımdır. Əməlin baş verdiyi şəraitin də əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn, imkanlı adamın yardım etməsi ilə imkansız adamın «yox yerdən», «özündən kəsərək» yardım etməsi arasında böyük fərq var. Məhz şərait motivi nəticəyə çevirə bilər. Məqsədə çatmaq üçün istifadə olunacaq vəsirlərin də olması vacibdir. Məsələn, öz qohumlarına yardım etmək üçün dövlət vəsaitindən istifadə edilir; dövlətdə və ya idarədə nizam-intizam yaratmaq üçün insafsızlığa yol verilir, insanların şərəf və ləyaqəti tapdalanır. Bəzən insan dara düşmüş bir adama kömək etmək istəyir, lakin bacarmır, çünki ya lazımı maddi vəsaiti yoxdur, ya da həmin konkret sahədə lazımı bacarığı, prinsipiallığı, mətinliyi kifayət qədər deyil. Məsələn, tibb sahəsindən elementar bilgisi olmayan insan, qəzaya düşənə ilk tibbi yardımını lazımı səviyyədə göstərə bilmir ya ətrafdakıların təsiri altına düşərək düzgün olmayan hərəkətlər edir. Məsələn, tələbə imtahan vaxtı qrup yoldaşının ondan köçürməsinə şərait yaradır. Belə hadisələr bəzən ikiüzlülüyə də gətirib çıxarır: tələbələr özləri «şparqalkadan» köçürməyi, üzürsüz dərs buraxmağı pisləsələr də heç nə dəyişmir. Belə hallar hətta müəllimlərin də başına gəlir. Dərsdə şagird və tələbələrə müxtəlif iradlar tutan müəllimlər özləri iclaslarda oturarkən və ya təkmilləşmə kurslarında mühazirə dinləyərkən bir-biri ilə söhbət edir və hətta partaları da yazırlar.

Bəzən elə hallar da olur ki, hər hansı şəxs ürəkdən bunu istəsə belə, vəzifə borcu ilə əlaqədar iş başında olduğu üçün xeyirxah işi yerinə yetirə bilmir. Məsələn, əsgər gecə yarı çox mühüm bir obyektə qoruyarkən kimsə yaxındakı çayda boğulur və köməyə çağırır. Əsgər nə etməlidir? Öz vəzifə borcunu yerinə yetirməkdə davam etməli, yoxsa insan həyatını xilas etməyə çalışmalıdır? Hər iki halda o öz borc və vicdanına qarşı çıxmış olur. İnsanın bir-birini təkzib edən işlər arasında seçim etmək məcburiyyəti qarşısında qalmağına **əxlaqi konflikt** deyilir.

Beləliklə, insanların davranışının düzgün qiymətləndirilməsi o qədər də asan məsələ olmadığı üçün burada tələmtələsikliyə yol verilə bilməz. Yenə də, əlbəttə ki, hərəkətin motivi bəlli olmalıdır. Bəzən insanlar heç özləri öz əməllərinin əsas motivini düzgün müəyyən edə bilmirlər: «özüm də bilmirəm niyə belə etdim» deyirlər. Əməlin baş verdiyi obyektiv, zahiri (təbii, sosial, məsələn, «ictimai fon») və subyektiv, daxili (məsələn, insanın dünyagörüşünün tipi, psixikasının vəziyyəti, xarakterinin cizgiləri və s.) şərait onu icra edən iradəsindən asılı olmaya da bilər. Çünki əməlin artıq fakta çevrilmiş nəticələri daha insanın hökmünə tabe deyil. Hegelin dediyi kimi: «Daş əlindən çıxdısa, şeytana məxsus olur».

Fəlsəfə və etika tarixində əməllərin zahiri – obyektiv, yoxsa daxili – subyektiv elementlərinə daha çox fikir verməklə bağlı bir-birinə zidd iki fikir mövcuddur. Konsekvensial (consequentia – nəticə sözündən) etikanın, məsələn, evdemonizm, makiavellizm, utilitarizmin nümayəndələri) əsasən hərəkətin nəticələrinə böyük önəm verir, motivin dəyərini arxa plana çəkirdilər. Bunu belə izah edirdilər ki, bəzən xoş niyyətlərdən xoşagəlməz işlər yaranır. Digər nəzəriyyənin nümayəndələri hərəkətlərin dəyərini yalnız motivin dəyəri ilə ölçürdülər. Kant deyirdi ki, işin məğzi görünən hərəkətlərdə yox, onların görünməyən daxili prinsiplərindədir. Bəzi adamlar müəyyən hərəkətləri vərdiş etdikləri və ya ictimaiyyətə xoş gəlmək, təriflənmək üçün edirlər. Məsələn, kimsəsizlərə etdiyi yardımı bacardığı qədər reklam edənlər var. Buna yalnız o zaman haqq qazandır-

maq olar ki, bununla başqalarına nümunə göstərsin. Və yaxud, ayrı-ayrı adamlar məscidə dərin dini hisslər, inam xatirinə deyil, vərmiş və ya özünü camaata dindar göstərmək üçün gedirlər. Bu, o vaxt belə olur ki, insanın əxlaqi davranışı zahiri xarakter daşıyır, xeyir və ədalət törətmək arzusu yox dərəcəsinə enir və əxlaqi motivasiyası kifayət qədər olmur. Motivasiya – motivin seçilməsi, dərk edilməsi, başqaları və ya özü qarşısında əsaslandırılmasına deyilir.

İnsan fəaliyyətinin xüsusi növü olan **əxlaqi fəaliyyət** əxlaqi niyyətdən yaranır, yəni əxlaqi niyyət onun motivi olur. Məsələn, «niyə məhz belə etdin?» sualına: «borcum idi» və ya «başqa cür etməyə vicdanım yol verməzdi» cavabı alınır ki, bu da davranışın xalis əxlaqi motivdən doğduğunu göstərir. Bu, dar mənada əxlaqi fəaliyyətdir ki, belə hallara həyatda az-az təsadüf olunur. Doğrudan da, motivi yalnız sırf əxlaqi hisslər, əxlaqi normalar, əxlaqi təsəvvürlər olan fəaliyyət – nadir hadisədir. Adətən, insanlar öz davranışlarında əxlaqa aid olmayan digər məqsədləri, maraqları, meyarları rəhbər tuturlar, yəni onları fəaliyyətə əxlaqi şüura aid olmayan şüur elementləri də təhrik edir ki, bu da geniş mənada əxlaqi fəaliyyətə aiddir: məsələn, məqsədəuyğunluq (səmərə, xeyir götürmə), effektivlik (qoyulan məqsədə daha yaxşı çatmaq baxımından), siyasi proqramlar, oyunlar və idmandakı müəyyən qaydalar, təlimatlar, qəbul edilmiş gözəllik qanunları (dəb baxımından) və s.

Beləliklə, əxlaq insanın hər cür fəaliyyətinin və davranışının mühüm tərəfidir. Hansı motivlə stimullaşmasından asılı olmayaraq, insanın bütün şüurlu və azad fəaliyyəti əxlaqi xüsusiyyətlərə malik olub, «xeyir», «şər», «haqq», «nahaq» meyarları baxımından qiymətləndirilir. Bura insanın dostlarına, yaxınlarına, ailəsinə, əməyə, kollektivə münasibəti; elm, incəsənət, mədəniyyət sahəsində fəaliyyəti; eləcə də gündəlik işləri və s. aiddir. Bütün bunlar nəinki insanın cəmiyyətə, həmçinin cəmiyyətin insana, insanın təbiətə və özünə qarşı münasibətlərini formalaşdırır.

Şüurun daxili elementi olan niyyətlər əməlin motivi olma-

ya da bilər. **Niyyət** – hələ baş verməmiş fəaliyyətin obrazı olub, çox vaxt motivlə üst-üstə düşür. Məsələn, kimsə iclasda söz almaq niyyətindədirsə, bunun motivləri müxtəlif ola bilər: həqiqəti sübut etmək, rəqiblərin cavabını vermək, kütlə qarşısında özünü göstərmək, natiqlik məharətini nümayiş etdirmək, hazır-cavab kimi şöhrət qazanmaq və s. Niyyət əməldən əvvəl gəldiyi halda, motiv ondan sonra da yarana bilər. Bu, törədilmiş əmələ haqq qazandırmaq, onu əsaslandırmaq üçün edilə bilər. Məsələn, məhkəmə zamanı aqressiv xarakterli adam kiməsə xətər yetirməsini özünü müdafiə etmək, öz şərəf və ləyaqətini qorumaq kimi motivləşdirir. Hegelə görə, motiv həmişə daxili və subyektiv, lakin dərk edilmiş səbəbdir. Əməlin strukturunda insanın şüur və iradəsinə tabe olan yeganə element subyektiv xarakter daşıyan motivdir. Ona görə də əməlin və ya davranışın əxlaqi qiymətləndirilməsi zamanı motivlər və onların əxlaqi keyfiyyəti mühüm rol oynayır. Bu zaman biz əvvəlcə törədilmiş əməlin müsbət və ya mənfi tərəfi ilə, sonra onu icra edənin şəxsiyyəti ilə maraqlanırıq.

Heyvanlardan, körpə uşaqlardan və ruhi xəstələrdən fərqli olaraq, hər bir normal insan öz əməllərinin mahiyyətini, şəxsi motivini, mənəvi (dini, əxlaqi) və hüquqi məsuliyyətini dərk etməlidir. Çünki qanunları bilməmək insanı məsuliyyətdən azad etmir.

Beləliklə, gördüyümüz kimi düzgün əxlaqi fəaliyyət, düzgün əməl insanın humanist düşüncəsi ilə paralellik təşkil etməklə bərabər, həm də onun cəmiyyət, onun inkişafı üçün lazım olan formalaşmış bütöv bir şəxsiyyət kimi yetişməsinə də səbəb olur.

Sual 5. İnsan hüquqları və humanizm polisində fəaliyyətində

22 fevral 1998-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında fərman imzalayıb. Fərmanda deyilir: Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra beynəlxalq dövlətlər birliyinin tam hüquqlu üzvü kimi əsrlərin sınağından çıxmış ümümbəşəri dəyərlərin üstünlüyünü qəbul edərək demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğunu özünün inkişaf yolu seçmişdi. Bu gün hər bir cəmiyyətin və dövlətin inkişafı demokratiya və insan hüquqlarına hörmət olmadan mümkün deyil. Demokratiya, inkişaf, insan hüquq və azadlıqlarına hörmət bir-biri ilə üzvi surətdə bağlı olan və bir-birini şərtləndirən amillərdir.

Bəşər sivilizasiyasının ən müdrik kəşflərindən sayılan insan hüquqları bu gün hamının anladığı və anlamalı olduğu əvəzsiz nailiyyətdir.

İnsan hüquqlarına hörmət, insan hüquqlarının qorunması müasir dünyaya qovuşmağın əsas yoludur.

Əsrlər boyu dövlət və insan münasibətləri mütləq suverenlik prinsiplərindən irəli gələrək hər bir dövlətin müstəsna daxili məsələsi idi. Dövlətlə insanlarla istədikləri kimi rəftar edirdilər, bu isə ədalətsizliklərə gətirib çıxarırdı. Ədalətsiz, antihumanist şəraitdə dözümlü tükənən insanlar zaman-zaman üsyanlar qaldırır, inqilablar edirdilər. Elə Azərbaycanın tarixindən də buna çoxlu misallar gətirmək olar. Biz bilirik ki, müharibələr nəticəsində kütləvi surətdə günahsız insanlar öldürülürdü, mülki əhalidən qul kimi istifadə edilirdi, hərbi əsirlər işgəncələrə məruz qalırdı. Buna nə vaxtsa son qoyulmalı idi və artıq XIX əsrdə Avropa və Amerika ölkələri koləliyi rəsmən qadağan etdilər, müharibələrin aparılma qaydaları isə 1899 və 1907-ci il Haaqa konvensiyalarının bağlanması ilə xeyli humanistləri dirildi. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Avropada milli, dini və ya irqi müstəsnalığa əsaslanan ideologiyalar ya-

yılmaqda idi. Təbii ki, bunun da qarşısı alınmalı idi. Bu məqsədlə əsrimizin 20-ci illərində Millətlər Liqası çərçivəsində milli, etnik və dini azadlıqların hüquqlarını müdafiə etmək vəzifəsini müəyyən edən bir sıra anlaşmalar imzalandı. Lakin, məlum olduğu kimi, bütün bu tədbirlər o zaman artıq geniş yayılmış irqi faşist ideologiyasının dövlət siyasətinə çevrilməsinə mane ola bilmədi və nəticədə də ikinci Dünya müharibəsi başlandı.

Məhz ikinci Dünya Müharibəsi zamanı törədilmiş vəhşiliklər mütərəqqi dövlətləri ümumdünya ədalət meyarını müəyyən etməyə sövq etdi.

Hələ 1945-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nizamnaməsinin müqəddiməsində insan şəxsiyyətinin ləyaqətinə, kişi və qadının, böyük və kiçik millətlərin hüququ bərabərliyinə inam ifadə olunmuşdur.

1946-cı ildə çıxarılmış Nurenberq tribunalının qərarlarında isə müəyyən edilmişdi ki, insan hüquqları artıq heç bir dövlətin müstəsna daxili məsələsi deyil və heç bir dövlət suverenliyini bəhanə gətirərək vətəndaşları ilə istədiyi kimi rəftar edə bilməz. Lakin, bütün bunlar nə qədər vacib olsa da kifayət etmirdi. İnsan hüquqlarının ümumbəşəri dəyərə çevrilməsi üçün vahid yazılı sənədə çox böyük ehtiyac var idi.

Bu da 1948-ci ilin dekabr ayının 10-da BMT-nin Baş Məclisi tərəfindən Ümumdünya insan hüquqları Bəyannaməsinin qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Həmin Bəyannamə insan hüquqları sahəsində ilk rəsmi sənəd olmasa da miqyasına və əhəmiyyətinə görə şübhəsiz kim, birincidir. Məhz 1948-ci il Bəyannaməsi insanın beynəlxalq hüququn obyektində subyektinə çevrilməsinə ilk işarə idi, onun əsasında sonradan yüzlərlə beynəlxalq konvensiyalar qəbul edilmiş, əksər dövlətlər onun müddəalarını konstitusiyalarında təsbit etmişdir.

Aydındır ki, Ümumdünya İnsan hüquqları Bəyannaməsi İkinci Dünya müharibəsinin törətdiyi dəhşətli nəticələrinə cavab olaraq qəbul edilmişdi.

1950-ci il 4 noyabrda Romada “İnsan hüquqlarına və əsas

azadlıqların müdafiəsi haqqında” Avropa konvensiyası qəbul olunmuşdur. Bu konvensiya 3 bölmədən 59 maddədən ibarətdir. Maddələrin çoxu humanizm, insan hüquq və azadlıqları barəsindədir:

Məsələn, yaşamaq hüququ:

- işgəncələrin qadağan olunması;
- azadlıq və toxunulmazlıq hüququ;
- ədalət məhkəmə hüququ;
- qanunsuz cəzalandırılmaya yol verilməməsi;
- şəxsi və ailə həyatına hörmət;
- fikir, vicdan və din azadlığı.

Müasir şəraitdə hər bir dövlətin demokratik imici onun insan hüquqçularına münasibəti, həmin dövlətdə insan hüquqlarının vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Demokratiya və insan hüquqları bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlıdır və biri digərini şərtləndirir. Yalnız cəmiyyətdə mövcud olan demokratik iqlim insan hüquqlarının qorunmasına real təminat verə bilər. Digər tərəfdən insanın əsas hüququ və azadlıqlarının qanunvericilikdə və real həyatda təmin edilməsi cəmiyyətdə demokratiyanın təşəkkülü və geniş inkişafı üçün həlledici amil rolunu oynayır.

Yeni, müstəqil dövlət olan Azərbaycan Respublikası məhz bu prinsipləri əldə rəhbər tutaraq və demokratik hüquqi dövlət qurmağı ən ümdə vəzifələrdən biri hesab edərək insan hüquqlarının müasir konsepsiyasını ölkə Konstitusiyası səviyyəsində qəbul etmiş və onun adekvat normativ əsasını yaratmışdır.

Qanunauyğun haldır ki, 1995-ci ilin noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş konstitusiyada insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi dövlətimizin ali məqsədi kimi bəyan edilmişdir (maddə 12). İnsan hüquq və azadlıqlarının ən yüksək dəyər kimi təsdiq edilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası quruluşunun başlıca norması kimi götürülmüşdür. Konstitusiyanın “Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları” adlanan 48 maddədən

ibarət III fəslinin bütün mətni insana, insan ləyaqətinə, insan hüquqlarına hörmət ruhunda yazılmışdır.

Konstitusiyada aşağıdakı şəxsi hüququ və azadlıqlar öz əksini tapmışdır: yaşamaq hüququ, mənzil toxunulmazlığı hüququ, şəxsi həyatın, yazışmanın, telefon danışıqlarının sirlərini saxlamaq hüququna təminat verən şəxsi toxunulmazlıq hüququ, sərbəst hərəkət etmək, yaşayış yeri seçmək, şəxsin həyatına, fiziki və mənəvi sağlamlığına qeyri-qanuni qəsd etməyi və ona qarşı zor işlətməyi qadağan edən təhlükəsiz yaşamaq hüququ və hər kəsin dinə münasibətini müstəqil müəyyənləşdirmək hüququnu təsdiq edən dinə etiqad etmək, eləcə də etiqad etməmək üstündə təqibə yol verməyən vicdan azadlığı şəxsi hüquqlar sistemində mühüm yer tutur.

Konstitusiyaya görə, insanın şəxsi hüquqları dairəsinə həmçinin fikir və söz azadlığı, hər kəsin qanuni yolla istədiyi məlumatı əldə etmək və yaymaq azadlığı daxildir. Bunlardan əlavə, Konstitusiyaya uyğun olaraq Azərbaycan respublikası hər adamın öz milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq və ana dilində istifadə etmək hüququ vardır. Əsas Qanun şərəf və ləyaqətin müdafiəsi hüququna da təminat verir.

Müəyyən olunmuşdur ki, insan hüquqlarının həyata keçirilməsini heç kəs məhdudlaşdırma bilməz (müharibədən, hərbi vəziyyət və fəvqəladə vəziyyətdən başqa).

Azərbaycan Respublikası referendum yolu ilə qəbul olunmuş, prinsipcə “insan hüquqları manifesti” adlana bilən demokratik Konstitusiyası ilə hüquqi dövlətə, əsl vətəndaş cəmiyyətinə doğru qətiyyətli addım atmışdır.

1998-ci il 18 iyun tarixli Heydər Əliyev tərəfindən insan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı qəbul olunmuşdur. Bu proqram 42 maddədən ibarətdir. Onlardan DİN-ə aid olanlar aşağıdakılardır: Maddə 10 Azərbaycan Respublikası Polis Akademiyasında, polis orqanlarının əməkdaşları və hüquq sahəsində ixtisaslaşan ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri üçün insan hüquqlarına dair tədrisin təmin edilməsi ilə bağlıdır.

Maddə 16. İnsan hüquqları sahəsində qanunvericiliyin tətbiqi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının pozulması hallarının aradan qaldırılması üçün təkliflərin hazırlanmasını;

Maddə 18. İstintaq təcridxanalarında azadlıqdan məhrum olunmuş şəxslərin saxlanma şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Humanist ideyaların hüquq sistemi üçün əhəmiyyəti çox-cəhətli və böyükdür. Humanizm hüquqla tənzim olunan və qorunan ictimai münasibətlərin əsasında durur, hüququn tənzimi metoduna təsir göstərir. Təbii ki, sual meydana çıxır: humanizmin cinayət hüququ sahəsinə təsiri necədir? Humanizm prinsipinin tələbləri cinayət hüququnda hansı dairədən olan subyektlər barəsində tətbiq edilir? Cinayət qanununun gücü ilə qorunan cəmiyyətə münasibətdə humanizm tətbiq edilirmi? Cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxsə, cinayətdən zərərçəkmiş şəxsə münasibətdə humanizm prinsipinin tələbləri nəzərə alınır mı?

Cinayət törədən şəxs yaşadığı cəmiyyətə onlarla tellərlə bağlıdır. O, cinayət etməklə, belə tellərdən birini qırır. Şəxsin cinayət etməsi onu vətəndaşlıq vəzifələrini yerinə yetirməkdən, şərəf və ləyaqətini, digər mülki, siyasi hüquqlarını qorumaqdan məhrum etmir. Buna görə də cinayət hüquq münasibətlərinin iştirakçılarının bir qismi barəsində, məsələn, zərər çəkən, şahid barəsində humanizm prinsiplərindən irəli gələn qayğı göstərilirsə, digərləri barəsində, məsələn, cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxslər barəsində də belə münasibət rədd edilə bilməz. Odur ki, cinayət qanunlarının tətbiqində başlıca məqsədlərdən biri cəmiyyəti kriminal qəsdlərdən qorumaq olsa da, qanun elə həddə və elə metodlarla tətbiq edilməlidir ki, burada cinayət hüququnun humanizm prinsipinin tələblərinə riayət edilmiş olsun,

Cinayət hüququnda humanizm prinsipi müəyyən mənada ziddiyyətlidir. Cinayət hüququ şəxsiyyəti, zərərçəkənin hüquqlarını, cəmiyyətin mənafeyini qorumaqla bərabər eyni zamanda öz əməli ilə sadalanan dəyərlərə qəsd edən təqsirkar barəsində

də humanist mövqedə durmalıdır.

Cinayət hüququnda humanizm nisbətən məhdud mənada cinayət törədən şəxslərə cəza təyini zamanı, eləcə də müxtəlif növ cəzalardan şərti və ya şərtsiz azad etmə institutlarının tətbiqində xeyirxahlıq münasibətini ifadə edir. Məsələn, cəzanın tətbiqi zamanı məhkumun şəxsi ləyaqətinin alçaldılmasına yol verilmir, törədilən cinayətə görə təyin edilən cəza məhkuma əzab, işgəncə vermək məqsədi güdmür.

Qanun humanizm prinsipinin tələblərinə uyğun olaraq cinayətin yetkinlik yaşına çatmayan dövrdə törədilməsinin, yəni belə şəxslərin əqli inkişaf xüsusiyyətlərinin tam formalaşmasının, onların kifayət qədər həyat təcrübəsinə malik olmamasının cəza təyin edilərkən, habelə cəzadan və ya məsuliyyətdən azad etmə institutları tətbiq edilərkən məsuliyyəti yüngülləşdirən hallar kimi nəzərə alınmasını müəyyən edir.

Ölkədə cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsində humanizm prinsipinin həyata keçirilməsi getdikcə azadlıqdan məhrum etmə qismində daha sərt cəzaların tətbiqinin azaldılmasını, daha yüngül cəzaların tətbiqini nəzərdə tutur. Belə ümumi humanist xətt şübhəsiz ki, xüsusilə ağır cinayət törətməkdə təqsirli olan şəxslərə, təhlükəli residivistlərə şamil edilmir.

Cəza təyini praktikasının təhlili göstərir ki, ifrat sərt cəzaların təyin edilməsi humanizm, ədalətlik kimi prinsiplərin tələblərini pozur, cəmiyyət üzvlərinin hüquqi şüurunun düzgün formalaşdırılması işinə mənfi təsir göstərir. İfrat sərt cəzaların tətbiqi ilə, bir tərəfdən, əhalidə məhkumun iztirablarına həmrəylik hissləri yaranır, digər tərəfdən, sərt cəzaların müntəzəm tətbiqi əhalinin mənəviyyatını sərtləşdirmiş olur.

Cəzanın əsasları məsələsi cinayət hüququnun başlıca problemini təşkil edir. Bu məsələ təkcə hüquqşünasların deyil, həm də filosofların, psixoloqların və başqa ictimai fikirlə məşğul olan mütəxəssislərin nəzər diqqətinin mərkəzində durur. Elmi tarixi təkcə cəzanın əsaları haqqında deyil, həm də “cəza hüququ” haqqında da mübahisələr olmuşdur. Taix boyu deyilənləri ümumiləşdirərək iki sual ətrafında fikirləşmək mümkündür:

- 1) **cəzanın əxlaqi cəhətdən bəraət qazanması;**
- 2) **cəzanın əxlaqi baxımdan nə dərəcədə düzgün olması.**

SI.

Cəzanı doğru hesab edən və onu inkar edən nəzəriyyələr çox olmuşdur. Belə ki, Lev Tolstoy deyirdi ki, “cəza özü zülm deməkdir, zülm yolu ilə zülmə qarşı mübarizə aparmaq mümkün deyil”.

İtalyan alimi Luici Dolçi belə hesab edirdi ki, “dövlət ailə başçısı kimi ailə üzvlərini cəzalandırmamalı, onlara doğru yol göstərməlidir, çünki şəxsiyyət toxunulmazdır”. Onun fikrinə görə cəza heç kimi qorxutmur.

Sosialist – utopist R.Ouen isə deyirdi ki, “dövlət özü vətəndaşın cinayət etdiyinə görə günahkardır, buna görə də cinayətkarı cəzalandırmağa haqqı yoxdur”.

Fransız alimi Jirardenin bu məsələyə baxışı da çox maraqlıdır. O, hesab edirdi ki, “zora qarşı zor, zülmə qarşı zülm etmək, yenidən zor və zülm doğurur”.

Bu mübahisələrdən cəza haqqında müxtəlif nəzəriyyələr və onu əsaslandıran humanist əxlaqi prinsiplər meydana çıxdı. Məsələn, intiqam nəzəriyyəsi, qorxutma nəzəriyyəsi, məqsədə uyğunluq nəzəriyyəsi.

Cəmiyyət formalaşmağa başladığı zamanlardan etibarən daim cinayətkarlığa qarşı mübarizə aparılmış və bu mübarizə bu gün də davam etməkdədir. Əgər ilkin dövrlərdə cəmiyyət bu sosial bəlaya qarşı yalnız cinayətkarı cəzalandırmaq vasitəsilə mübarizə aparırdısa və bu yalnız qisas məqsədi daşıyırdısa sonralar bu institut inkişaf edərək daha progressiv humanist məqsədə-cinayətkarı tərbiyələndirməyə, cinayətin qarşısını almağa xidmət etməyə başlamışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, cinayətin törədilməsi faktı artıq həmin şəxsin deqradasiyasından xəbər verir və yalnız cəza tətbiqi ilə onu xilas etmək mümkün deyildir. Bundan əlavə biz tez-tez təcrübəsizlik, bəzən ağır, maddi vəziyyət, ehtiyac üzündən cinayət törədilməsi hallarına da rast gəlirik və belə şəxslərin təyin olunmuş cəzanı axıradək çəkməsinə heç də həmişə lüzum olmur. Ona görə də Azərbaycan Res-

publikasının cinayət qanunvericiliyi məhkumların tərbiyə edilməsi prosesini daim nəzarətdə saxlamağı və özünü müsbət xarakterizə edən şəxslərin vaxtından əvvəl azad olunmasını və yaxud cəzanın çəkilməmiş hissəsinin azaldılmasını nəzərdə tutur.

Ümumiyyətlə, Respublikamızın Cinayət Məcəlləsi məhkumlara münasibətdə belə humanist normalarla çox zəngindir. Onlardan biri də amnistiya aktı və əfvetmədir. Bu aktların tətbiqi dövlətin ən ali qanunverici və icra hakimiyyətlərinin səlahiyyətində olduğundan onların tətbiq edilmə tezliyi dövlətin nə dərəcə humanist, demokratik və ədalətli olmasının mühüm göstəricilərindən biri sayılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına görə amnistiya Respublikasının ali qanunverici orqanı tərəfindən qəbul edilən və məhkum olunmuş cinayətkarların müəyyən kateqoriyasını cinayət məsuliyyətindən və cəza çəkməkdən tamamilə azad edən və yaxud məsuliyyəti və cəzanı azaldan və ya məhkumluğu ləğv edən daha yüngül cəza ilə əvəz edən bir sənəddir. Bir qayda olaraq amnistiya aktı mühüm bayramlar və əlamətdir hadisələr yubileylər zamanı verilir. Amnistiya aktı bütün dünya dövlətlərində bir humanistlik nümunəsi kimi qəbul edilir. Çünki bu aktı ölkənin ən ali dövlət orqanı tərəfindən qəbul edilir və onun şamil ediləcəyi cinayətkarlıq kateqoriyaları əvvəlcədən məlum olmur. Lakin dünya praktikasından məlum olduğu kimi amnistiya aktı adətən ictimai təhlükəlilik dərəcəsi daha aşağı olan cinayətləri törətmiş və özünün davranışı ilə islah olduğunu sübut etmiş şəxslərə şamil edilir.

Bu da təbiidir ki, ictimai mənafele iş üçün təhlükəli ola biləcək şəxslərin azad olunması heç bir məntiqə sığa bilməz. Əks halda o, humanizm keyfiyyətini tamamilə itirmiş olardı. Bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinə zidd olan heç bir qərar humanist addım kimi qəbul edilə bilməz.

Azərbaycan dövlətinin demokratikliyinə və humanistliyinə dəlalət edən digər mühüm bir fakt Konstitusiyanın 109-cu maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş respublika Prezidentinin əfvetmə hü-

quudur. Prezident tərəfindən verilən əfvətmə aktı amnistiya aktından fərqli olaraq ayrı-ayrı şəxsləri və ya onların bir qrupunu cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmək və yaxud cəzanı azaltmaq daha yüngül cəza ilə əvəz etmək və ya məhkumluğu ləğv etmək məqsədi ilə verilir.

Əfvətmə aktı Prezidentin həm şəxsi təşəbbüsü, həm də məhkumun və yaxud onun yaxın qohumlarının, dövlət və ictimai təşkilatların vəsətəti əsasında verilə bilər.

Humanizmin və qəddarlığının müəyyən hədləri var. Həmin həddi keçdikdə artıq bu anlayışların hər biri öz xüsusi mahiyyətini itirmiş olur.

Deməli, amnistiya aktı dövlətin humanizminin vahid nümunəsi kimi müəyyən prinsiplərə söykənməlidir. Əks halda bu humanist addımın nəticələri bütünlükdə cəmiyyət üçün faciələyə səbəb ola bilər.

Azərbaycanda ölüm cəzası haqqında söhbət aparanda biz bilirik ki, uzun müddət o tətbiq olunmuşdur. Tarix göstərir ki, 1988-ci ildə ölüm cəzasına məhkum olunmuş, 5, 1989-cu ildə 6, 1990-cı ildə 3, 1993-cü il fevral -8, barəsində hökmləri icra edilmişdir.

Ölüm cəzasının icrasına 1993-cü ilin iyun ayından faktiki moratorium qoyulmuşdur. Cinayət-hüquq siyasətini humanistləşdirilməsi ilə bağlı görülən işlər, o cümlədən Cinayət Məcəlləsinin ölüm cəzasını nəzərdə tutan iyirmi bir maddəsinin sanksiyalarından bu cəzanın çıxarılması, qadınlara, 65 yaşına çatmış kişilərə ölüm cəzasının tətbiqinin qadağan edilməsi, 1705 məhbusun əfv edilməsi, o cümlədən ölüm cəzasına məhkum edilmiş 12 şəxsin əfv olunaraq cəzalarının azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edilməsi və amnistiya qaydasında 17 mindən artıq şəxsin müxtəlif cəzalardan azad edilməsi və onları yenidən cəmiyyətə qayıtması üçün şərait yaradılması ölkəmizdə demokratik, hüquqi dövlət quruculuğunun təzahürüdür.

Şərq aləmində ilk dəfə olaraq Azərbaycanda ölüm cəzasının ləğvi ölkəmizin dünyəvi, humanist, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu yolu ilə inamla irəlilədiyini bir daha sübut

edir.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət Məcəlləsinin 9-cu maddəsində bilavasitə humanizm prinsipi təsbit olunmuşdur.

9.1. Cinayət Məcəlləsi insanların təhlükəsizliyini təmin edir.

9.2. Cinayət törətmiş şəxsə tətbiq edilən cəza və digər cinayət hüquqi xarakterli tədbirlər cismani əzab vermək və ya insan ləyaqətini alçaltmaq məqsədi daşıya bilməz.

Eləcə də Cinayət Məcəlləsinin digər maddələrində də humanizm prinsipinə, onun ən ümdə əlamətlərinə rast gəlmək mümkündür:

Maddə 10. Əməlin cinayət sayılmasını və həmin əmələ görə cəza müəyyən edən, cəzanı ağırlaşdıran, yaxud cinayət törətmiş şəxsin vəziyyətini başqa cür ağırlaşdıran cinayət qanununun geriyə qüvvəsi yoxdur.

İnsan hüquqlarının humanizm qorunub saxlanması və müdafiəsi işində polis əldə etdiyi nailiyyətləri praktiki şəkildə tətbiq etməlidir. İnsan hüquqları Avropa Şurasına üzv olan hər bir dövlətin milli hüququnun tərkib hissəsidir və polis əməkdaşları aşağıdakıları bilməlidirlər:

– polis əməkdaşlarını xidmətə qəbul edərkən onların insani humanist keyfiyyətləri, insan hüquqlarına münasibəti, xasiyyəti nəzərə alınmalıdır;

– polis təşkilatının strukturu və tərkibi xidmət etdiyi cəmiyyəti özündə əks etdirməlidir. Bu, o deməkdir ki, polis xidmətinə qəbul strategiyası elə qurulmalıdır ki, cəmiyyətin bütün təbəqələri polisdə xidmət etsin, eyni zamanda, cəmiyyətdə olan ictimai mütənəsiblik (kişilərin, qadınların, dindarların, etnik azlıqların say mütənəsibliyi) polis orqanlarında öz əksini tapmalıdır;

– insan hüquqlarına hörmət və riayətə əsaslanan xidməti mədəniyyətin inkişaf etdirilməsi polisin rüşvətxorluq, korrupsiya, hüquq bərabərliyini pozma, irqi arı-seçkilik kimi qüsurlardan yaxa qurtarmasına kömək edir;

– şəffaflyq və məsuliyyət polis işinin vacib prinsiplərindən olmalıdır;

– xüsusi polis əməliyyatları planlaşdırılarkən insan hüquqlarının qorunması əməliyyat planına daxil edilməlidir.

Beynəlxalq əməkdaşlıq polis işində tətbiq edilən texniki vasitələrin və texnologiyanın mübadiləsini, siyasi demokratiya, qanunun və insan hüquqlarının aliliyi məsələlərini də əhatə etməlidir.

Yalnız bundan sonra polis öz xidməti vəzifələrini yüksək səviyyədə qura bilər və insan hüquqlarını qoruyan təşkilat ola bilər.

ƏDƏBİYYAT:

1. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsi. Bakı, 2010. Fəsil IV.

2. Quliyev A.İ. «Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində sosial ədalət ideyası». Bakı, 2008. səh. 20-56.

3. Məmmədov Z.Ə. «Mənəvi zərərin kompensasiyası». Bakı, 2009. səh. 7 – 44.

4. Döyüşçülərin davranış qaydaları. Cenevrə 1993.

5. Hacılı R.R. Ağaliyev X.D. Media etikası. Bakı, 2008.

6. Azərbaycan Respublikası DİN-nin əməkdaşlarının etik davranış kodeksi. Bakı, 2005. Maddə. 3, 10.

7. Şahhüseynova S.A. Etika. Dərslik. Bakı, 2009. Fəsil III.

8. Hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının davranış məəcəlləsi. Bakı, 2006.

9. Polis haqqında Bəyannamə. Bakı, 2000.

10. Ümümdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi 1948.

11. Polis və insan hüquqları. Bakı, 2007.

12. Ибрагимов М.М., Куличенков В.В. «Профессиональная этика и эстетическая культура

сотрудников ОВД». Киев, 1990. с. 26-42.

13. Иванов В.Г. «Мораль коллективистская, гуманистическая деятельная». 1987. с. 34-61.

14. Мосров А.М. «Социальная справедливость: нравственный аспект». Москва, 1987. с. 28-47.

15. Соловьев В.С. «Оправдание добра». Москва, 1987. с. 11-39.

16. Ейтон – Шенкер Д. Проблема прав человека и культурное многообразие. Нью-Йорк, 1996. с. 22-53.

17. Гердер И.Г. "Идеи к философии истории человечества". М., 1977. с. 38-70.

MÖVZU №5. «İncəsənətin sosial təbiəti və onun daxili işlər orqanları əməkdaşlarının peşə keyfiyyətlərinin formalaşmasında əhəmiyyəti»

PLAN :

- 1. İncəsənət insanın mədəni-estetik fəaliyyətinin spesifik forması kimi.**
- 2. Müasir incəsənətin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri.**
- 3. Estetik tərbiyənin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri.**
- 4. İncəsənətin növləri və estetik tərbiyə prosesində onun rolu.**

Sual 1. İncəsənət insanın mədəni-estetik fəaliyyətinin spesifik forması kimi.

Azərbaycan Respublikası yalnız hüquq sahəsində deyil, həmçinin bütünlükdə mədəni həyatımızda mühüm işlərin aparılmasını daha ciddi bir vəzifə kimi irəli sürmüşdür. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq 6 fevral 1998-ci ildə “Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Bu Qanun Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət və incəsənət sahələrində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, milli mədəniyyət sərəvəti obyektlərinin qorunub saxlanmasının və inkişafının, mədəniyyət və incəsənət sisteminin demokratik əsaslarla təşkili və idarə olunmasının, mədəniyyət sahəsində fəaliyyət hüquqi əsaslarını və beynəlxalq əlaqə formalarını müəyyən edir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşları yalnız polis peşə tələbatlarının ödənilməsi ilə kifayətlənə bilməz. O, dövlət nüma-

yəndəsi olmaqla yanaşı, digər tərəfdən şəxsiyyət, sosial varlıq olaraq öz mənəvi tələbatları içərisində incəsənətin müxtəlif növlərinə olan tələbatın xüsusi yer tutur və onun mənəvi təşəkkülünün əsas motivinə çevrilir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası mədəniyyət və incəsənət sahəsində dövlət siyasətinə əsas prinsipləri və vəzifələrini qəbul etmişdir.

Prinsiplər:

– sosial və mədəni vəziyyətindən, milli, irqi, dini və cinsi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, hər kəsin mədəniyyət sərvətlərinin yaradılmasının, istifadəsinin və yayılmasının hüquq bərabərliyi, hər kəsin istedadının, əqli imkanlarının üzə çıxarılmasının və yaradıcılıq azadlığının təmin edilməsi, milli mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilməsi.

Vəzifələri:

– mədəni həyat tərzinin formalaşdırılması;
– milli və dünya mədəniyyəti sərvətlərinə qovuşmağa yönəldilən təhsil sisteminin inkişaf etdirilməsi;
– mədəniyyət sahəsində inhisara yol verilməsi, dövlət mədəniyyət sisteminin müxtəlif mənbələrdən maliyyələşdirilməsinin uzlaşdırılması;
– yaradıcılıq fəaliyyətinin bütün sahələri üzrə yüksəlişi üçün şərait yaranmasına kömək etmək;
– mədəniyyət sərvətlərinin qorunması və artırılması;
– tarixi və mədəniyyət abidələrinin qeydiyyatına alınması, qorunması və bərpa üçün müvafiq tədbirlərin görülməsi;
– mədəniyyət və incəsənətin nailiyyətlərindən istifadə edilməsində vətəndaşların konstitusion hüquqlarının əhalinin zəngin milli və dünya mədəniyyəti sahələrindən faydalanmasının təmin edilməsi.

Bu vəzifələr daxili işlər orqanları əməkdaşlarına birbaşa aiddir:

“Mədəniyyət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda göstərilir ki, dövlət mədəniyyəti sistemində dövlətin mülkiyyətində olan təsisatlar, teatrlar, kitabxanalar, müəssisələr,

muzeylər və s. incəsənət və mədəniyyət obyektləri, məsələn, dövlət mədəniyyəti sisteminə dövlətin mülkiyyətində olan aşağıdakı təsisatlar daxildir:

1. Teatr-konsert müəssisələri: opera, balet, dram, musiqili komediya, musiqili dram, gənc tamaşaçılar, kukla, mahnı, muğam və digər, filarmoniyalar, konsert salonları və sarayları, musiqi zalları, sirkələr, folklor qrupları, peşəkar orkestrlər və musiqi kollektivləri, teatr-studiyalar, teatr-emalatxanalar, eksperimental və tədris teatrları, teatr, musiqi və təsviri sənət mərkəzləri.

2. Kitabxana müəssisələri: milli kitabxana, kütləvi, gənclər, uşaq, korlar, şəhər, rayon, kənd, qəsəbə kitabxanaları, elmi kitabxanalar.

3. Muzey müəssisələri: bədii və incəsənət, tarix və tarixdiyarşünaslıq muzeyləri, ədəbiyyat, teatr və musiqi-memorial, xatirə muzeyləri, muzey qoruqları.

4. Rəsm qalereyaları və sərgi salonları.

5. Zooparklar, akvariumlar, planetarilər, nəbatat bağları.

6. Mədəniyyət və tarix profilli arxivlər.

7. Klublar.

8. Təhsil və tədris müəssisələri.

9. Elmi, metodik mərkəzlər və kabinetlər.

10. Mədəniyyət və incəsənətin təbliği və yayımı müəssisələri, nəşriyyatlar, qəzet, jurnal, informasiya-reklam müəssisələri, kinostudiyalar, televiziya, radio və s.

Estetik şüur olduqca mürəkkəb tərkibə malikdir. Onun tərkibinə estetik təlabat, estetik zövq, estetik hiss və həyəcan, estetik dəyərlər və estetik ideal, estetik nəzəriyyələr və digər ünsürlər daxildir. Bu tərkib hissələrinin hər birini ayrılıqda götürüb tədqiq etmək olar.

Estetik hiss adi hissi qavrayışdan fərqlənir. Estetik şüura eyni zamanda estetik zövq haqqında mühakimə obyektinin təhlili və dəyəri də daxildir. Məntiqi təfəkkürdən fərqli olaraq, estetik şüur obraz formasında bütöv şəkildə cərəyan edir. Buna

görə də onu nəzəri cəhətdən təhlil etmək və anlayış kimi təsvir etmək olduqca çətinidir. Obyektiv olaraq estetik hiss subyektin subyektə estetik münasibəti kimi təsəvvür olunur.

Estetik münasibət subyekti mürəkkəb quruluşa malikdir. Onun tərkibi iki səviyyədən ibarətdir:

- 1) psixofizioloji;
- 2) sosial.

Birinci səviyyədə o, fərd, insan nəslinin nümayəndəsi kimi çıxış edirsə, ikinci səviyyədə o, mürəkkəb ictimai sistemin üzvü kimi özünü göstərir. Bu səviyyədə insanın estetik fəaliyyət qabiliyyəti formalaşır, yəni o, artıq estetik qiymətləndirmə meyarını, dəyər oriyentasiyasını müəyyən edə bilir. Beləliklə, estetik hiss insanın təbiət və cəmiyyət razılıqlarını subyektiv emosional münasibətin nəticəsi kimi təzahür etməklə, subyektin gözəllik haqqında təsəvvürlərinə əsasən yanaşır və qiymətləndirir.

Emosional yaşantılar, təxəyyül, təsəvvür dünyada insani münasibətin mühüm cəhətləridirlər. Yaradıcı təsəvvür obyekt-dən subyektə informasiyanı elə təşkil edir ki, bütöv bir obraz yaranır.

Təbii və sosial hadisələrin sonsuz müxtəlifliyində estetik şüur elə obyektiv keyfiyyətlərə üstünlük verir ki, bunlar predmetin estetik dəyərini müəyyən etmiş olsun. Estetik münasibət obyektləri xarakterinə görə 3 qrupa bölünür:

- təbiət hadisələri və obyektləri;
- insanın məqsədəuyğun fəaliyyət məhsulları;
- bədii əsərlər.

Bu qrupa elə bədii əsərlər daxildir ki, onların şüurlu estetik informasiya və estetik təsir qüvvəsi olsun.

Məlumdur ki, təbiət gözəllikləri bizdə müxtəlif əhval-ruhiyyə yaradır. Məsələn, kükrəyib daşan çaylar insanda bir cür, göz yaşı kimi duru və sakit axan bulaqlar isə başqa bir əhval-ruhiyyə yaradır. İnsanın estetik hisslərinin ilk mənbəyi təbiətin gözəlliyidir. Bundan sonra insanda gözəllik hissini təlqin edən,

onu yaradan, həmin təbiəti bədii obrazlarla əks etdirən ədəbiyyat, incəsənət əsərləri və musiqi mədəniyyətinin müxtəlif növləri vardır. İnsanın davranışı, hərəkət və münasibətləri də estetik zövq mənbəyi ola bilər. Estetik hisslər sanki insanın praktik fəaliyyətini qabaqlayır, o, obyektə münasibətdə müsbət emosional qiymət yaradır, onu insanın marağı dairəsinə daxil edir, onun yaradıcılıq qabiliyyəti və fəaliyyətini ilhamlandırır. Estetik şüurun mühüm tərkib hissələrindən biri də estetik zövqdür.

Estetik qavrayış və estetik fəaliyyət prosesində estetik zövq ən çox təzahür edən şüur ünsürüdür. Bu anlayışla yaradıcı fəaliyyətin bütün sahələrində, məişətdə və davranışda rastlaşırıq.

Estetik zövqün digər estetik kateqoriyalar, hər şeydən əvvəl, gözəllik kateqoriyası ilə əlaqəsi aşkar görünür.

Estetik tələbat, hiss, zövq öz reallığını zövq haqqında mühakimələrdə tapır. Bu mühakimələr real hadisələrin və bədii əsərlərin gözəllik və ya eybəcərlik nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Bir qayda olaraq estetik zövqlər cəmiyyətin ictimai istehsal praktikası ilə şərtlənir və müxtəlif qrupların mənafevləri bu qiymətlərdə öz əksini tapır. Bütün ictimai qruplar, dövrlər və xalqlar üçün yaranan vahid estetik zövq və onun formaları yoxdur və ola da bilməz.

Zövq insanın mənəvi-praktik, emosional qabiliyyəti olub, təhsil və tərbiyə sahəsində formalaşır. Adi həyatda “xoşuma gəlir”, “xoşuma gəlmir” kimi mühakimələrə də rast gəlmək olur. Bu cür mühakimələr olduqca bəsit və ibtidaidir. Zövq haqqında mühakimələr idrakla hissi və əqli cəhətlərin qarşılıqlı təsirin nəticəsidir.

Məsləhətdir ki, zövqü birinci və ikinci mühakimələrə bölmək. Birinci səviyyədə obyektə rastlaşan kimi qiymət veririk, bu halda emosionallıq üstün gəlir. Sonrakı mərhələdə onu məntiqi təfəkkür süzgəcindən keçirdikdən sonra bizim qiymətlərimiz daha əsaslandırılmış olur.

Zövq haqqında mühakimələrdə predmetin mahiyyətini bilmək lazımdır. Predmeti bilmədən onun gözəlliyi və qeyri-gö-

zəlliyi haqqında mühakimə yürütmək olmaz. Bununla əlaqədar olaraq istər-istəməz gözəlliyin və ya zövqün obyektiv meyarının olub-olmaması məsələsi meydana çıxır. Predmet haqqında bizim bildiyimiz şəxsi düzlük, səmimilik, ciddilik, hələ estetik qiymətin həqiqiliyini təmin edə bilmir. Yaxşı zövqlər haqqında mübahisə etməzlər, pis zövqlər haqqında mübahisə də edərlər, mübarizə də aparırlar. O, zövqlər ki, bədii şüur və bədii təfəkkürün mütərəqqi inkişafına mane olur, ona əngəl törədir, onları pis zövq hesab etməklə islah etmək lazımdır.

Beləliklə, estetik fəaliyyət və estetik zövq bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı təsirdə olan anlayışlardır.

Estetik ideal.

“İdeal” yunanca “ideya” sözündən olub, Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə nümunə, obraz, norma mənalarını verir. Estetik ideal şəxsiyyətin estetik fəaliyyətinin ümumiləşmiş məqsədidir.

Estetik ideal əxlaqi və sosial-siyasi idealla sıx surətdə bağlı olur. Bu idealla eyni gerçəkliyin müxtəlif cəhətlərini əks etdirirlər. Estetik ideal həmişə bir qayda olaraq hissi formalarda təcəssüm olunur. Estetik ideal eyni zamanda təsviri sənətdə, musiqidə, ədəbiyyatda, memarlıqda gözəllik və kamillik təsəvvürlərini də əhatə edir. Estetik ideal hadisələri nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirmək vasitəsidir. Estetik idealın digər ideallardan fərqli olaraq əsas əlaməti obrazlılığıdır.

Estetik ideal öz əsas əlamətlərinə görə estetikanın əsas kateqoriyasından biri kimi də çıxış edə bilər. Mahiyyət etibarı ilə estetik gözəllik kateqoriyası və digər estetik kateqoriyalarla da çulğalaşır. Estetik ideal predmet və hadisələrə, eləcə də insan münasibətlərinə gözəllik və kamillik nöqtəyi-nəzərindən qiymət vermək meyarı kimi də istifadə oluna bilər. Estetik fəaliyyətin, estetik münasibətin və estetik şüurun ən ümumi və mühüm cəhət və xassələrini ifadə edən anlayışlara estetikanın kateqoriyaları deyilir.

Estetik ideal kateqoriyası estetik münasibətin əsaslı qanunauyğunluqlarını ifadə etməklə estetik fəaliyyətə bilikləri bir-

ləşdirici vəzifəsini yerinə yetirir. Eyni zamanda kateqoriyaları da bu sistemdə birləşdirir. Estetik idealda estetikanın digər kateqoriyalarının da cəhətləri aşkarlanır. Estetikada ümumi fəlsəfi kateqoriyalardan da istifadə olunur.

İndi isə bu estetik kateqoriyaların hər birinin məzmunu ilə ayrılıqda tanış olaq.

Gözəllik.

Estetika yaranan gündən gözəlliyi harmoniya kimi qiymətləndirmişlər.

Gözəllik öz mahiyyəti etibarlı ilə təbiət hadisələri və predmetlərinin cəmiyyət hadisələri ilə və incəsənətin harmoniyası deməkdir. Harmoniya insanın idrakı və fiziki qabiliyyətlərini oyadır və estetik həzz, zövq və fərəh mənbəyi olur. Harmoniya anlayışı nizam və sahman anlayışı ilə əlaqədardır. Gözəllik təsəvvürlərində mütləq və nisbi cəhətlər vardır.

Təbiətdə gözəllik, insan cəmiyyətində gözəllik, insan davranışında gözəllik, sənətdə gözəllik və s. gözəlliyin bu müxtəlif növləri öz aralarında müəyyən ahəng və harmoniyada ola bilərlər. Estetik hiss təmənnəsiz olduğu üçün həmişə insana müsbət təsir bağışlayır. Buna görə də insan bundan həzz alır.

Estetikanın əsas kateqoriyalarından biri də faciəvilikdir. Bir sıra Şərq xalqları arasında “tragediya” məfhumu faciə adlandırılır. Faciəvilikə tərif verərkən, biz onu adətən, ağır bəd-bəxtlik və insan ölümü ilə nəticələnən fəlakət kimi izah edirik.

Faciəvilik kateqoriyası estetikanın gözəllik, ülvilik, estetikanın xeyir və şərr, ədalətlik və ədalətsizlik, vicdan, məsuliyyət anlayışları ilə də əlaqədardır.

Cəmiyyətdə baş verən uçurumlu dəyişikliklər, bunun nəticəsində baş verən dağıntılar, milli münəqişələr nəticəsində günahsız insanların qırılması və yurdsuz-yuvasız qalması – bu da faciədir.

Bu hadisələr insanlara dərin emosional təsir göstərir, onlarda mərhəmət və dərdə şərik olmaq hissi yaradır.

İnsan gözəlliyi görməkdən, duymaqdan başqa, həm də onu yaradır. Gözəllik adi əmək prosesində, ailədə, məişətdə, ictimai

mai münasibətlərdə və xüsusilə, incəsənətdə yaranır. Incəsənətdəki gözəllik həyat həqiqətinin doğru inikası nəticəsində yaranır. Bədii əsərlərdə əks olunan gözəllik heç də kənarında gəlmə, sənətkarın arzusu, iradəsi ilə və ya uydurma, qondarma bir şey ola bilməz. Sənətkar həyat həqiqətini görüb duyarkən, dərk və kəşf edərkən, eyni zamanda həyatın gözəlliklərini də duyur və duyurur.

Incəsənətin məqsədi yalnız gözəlliyi əks etdirmək deyil, həyatın bütün hadisələrini, o cümlədən eybəcər və naqis cəhətlərini hərtərəfli göstərməkdir.

Beləliklə, incəsənətdəki gözəllik mütərəqqi ideya mövqeyindən göstərilən, mündəricə və forma vəhdəti daxilində, kamil bədii formada ifadə edilən həyat həqiqətidir.

Həyat həqiqəti yaradıcılıq aləmində bədii həqiqətə çevrilərkən bədii obrazlarda təcəssüm taparkən, hətta eybəcər və naqis təzahürlər də yaradıcılıq məhsuluna çevrildəndən sonra bizə gözəl görünür, estetik ləzzət verir. Hacı Qara, Şeyx Nəsrulla, Qacar, İmamyar, Hacı Əhməd obrazları mənfi xarakterli, pis niyyətli insanlardır, lakin müəlliflərin və aktyorların ifasında gözəl obrazlardır.

Əlbəttə gözəllik, gözəl ideyalar və estetik ideallar incəsənət əsərlərində ən yaxşı təcəssümünü müsbət obrazlarda tapır. Bu obrazlarda kütlələrin, cəmiyyətin, onun ən mütərəqqi nümayəndələrinin duyğularını, fikirlərini, ifadəsini ifadə edir, onları həmin fikirləri ətrafında birləşdirir. Belə obrazlar dövrün və cəmiyyətin aparıcı meyllərini, tərəqqi istiqamətini müəyyən edirlər.

Incəsənət həyat həqiqətini, həyatdakı gözəlliyin, duymağın, insanları mütərəqqi və gözəl ideyalara hörmət, sədaqət ruhunda gözəllik aşıqlar kimi tərbiyələndirməyin vasitəsidir.

Həyat, insan və gözəllik heç vaxt bir-birindən ayrı olmamışdır. Bu birlik və dialektik vəhdəti sinifsiz cəmiyyətdə daha aşkar görünür. Burada həyatın gözəllikləri insanın qisməti və yaraşığıdır.

Incəsənət insan fəaliyyətinin, bəşər mədəniyyətinin böyük

və ayrılmaz hissəsi, estetik fəaliyyətin isə ən yüksək, ən mühüm sahəsidir.

Bədii yaradıcılığın meydana və sərhədləri doğrudan da genişlənmişdir. İncəsənət anlayışına insan hünəri ilə yaranan çox müxtəlif nümunələr, zaman və məkan, əməl və məqsəd etibarlı ilə bir-birindən uzaq olan əsərlər daxildir. Qədim Misirin ehramları və Çaykovskinin musiqisi, antik yunan abidələri, məbədləri və müasir poeziya, orta əsrin roman və çətin üslublu kilsələri, xalq dastanları və Səməd Vurğunun poemaları, Beethovenin musiqisi və adi məişətdə işlənən bəzək əşyaları, Ü.Hacıbəyovun, C.Cabbarlının, M.İbrahimovun əsərləri, T.Salahovun rəsmləri və bununla yanaşı nəfis zərgər məmulatları buna açıq nümunədir.

Zahirən bir-birindən uzaq olan bu qütbləri, incəsənətin müxtəlif növlərini, ayrı-ayrı janrlarını, habelə yuxarıda misal çəkdiyimiz əsərləri bir-birinə yaxınlaşdırın və “incəsənət” anlayışına daxil edilən mühüm bir amil vardır. Onların hamısı bədii yaradıcılıq vasitəsilə həyatı qavramaq və onu əks etdirmək məqsədilə yaranır.

İncəsənət öz mənşəyini ibtidai insanın əmək prosesindən alır. O, uzun müddət əmək və istehsal prosesi ilə sinkretik hallarda, yəni birgəyaşayış, lakin, tarixi inkişaf mərhələlərindən getdikcə tədricən əməyin xüsusi bir hissəsinə - incəsənətə çevrilir, bədii yaradıcılıqla məşğul olan adamların peşəsi olur. Bu tarixi inkişaf incəsənətin şüur forması kimi təşəkkülünü sürətləndirir.

Cəmiyyətdə siniflər bölgüsü ictimai təbəqələşmə müəyyənləşdikcə, incəsənətin özü də ictimai şüurun bir forması kimi müəyyənləşir, bu və ya başqa sinfin, çox vaxt isə hakim sinfin ideologiyasına xidmət edir.

Şüurun başqa formaları (siyasət, hüquq, əxlaq, fəlsəfə, elm, din) kimi incəsənət də obyektiv aləmin və ictimai həyatın şüurunda inikas tapmasının nəticəsi və formasıdır. Bütün qeyri-formalar kimi incəsənət də gerçəkliyi əks etdirir, onun şərhini axtarır, həyat faktları və insan münasibətləri haqqında mühaki-

mə yürüdür. N.Q.Çernişevski yazırdı ki, “Sənət həyatın insan üçün maraqlı nə varsa, hamısını əks etdirir. Sənət əsərlərinin başqa bir əhəmiyyəti vardır ki, bu da həyatı izah etməkdən ibarətdir. Çox zaman onlar həyat hadisələri haqqında hökm vermək əhəmiyyətinə də malikdirlər”.

Bu xüsusiyyətlərin və belə əhəmiyyətinə görə böyük incəsənət əsərləri “Həyat dərsləri” adlandırılır.

Sənət əsərləri doğurdan da varlığın düzgün inikasını yaradır və həqiqəti bizə izah edə bilər. Nizaminin, Füzulinin əsərləri, Şekspirin pyesləri, Balzakın romanları həyat dərslələri hesab edilə bilər. Cəlil Məmmədquluzadənin pyesləri və hekayələri, Mirzə Ələkbər Sabirin şerləri, Üzeyir Hacıbəyovun musiqisi, Mikayıl Abdullayevin, Tahir Tağıyevin, Səttar Bəhlulzadənin tabloları həyat həqiqətini, ictimai-siyasi münasibətləri, zamanın ruhunu ifadə edə bilən əsərlərdir.

Həqiqi sənət əsərləri içərisində elmi, fəlsəfi, siyasi və əxlaqi məzmunu olmayanlarına rast gəlmək çətinidir. Bu o deməkdir ki, incəsənət şüurun o biri formaları ilə - elm, fəlsəfə, xüsusilə siyasət və əxlaqla qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir. Ancaq, onun tək-cə özünəməxsus olan spesifik keyfiyyətləri də vardır.

Elm, əgər həyat haqqındakı həqiqəti düsturlar, elmi xülasələr, qanunlar vasitəsilə bildirirsə, incəsənət bu həqiqəti bədii obrazlar gücünə hər kəsin öz müşahidəsi kimi, seyrin predmeti kimi təqdim edir. Elm həqiqəti bəyan edirsə, incəsənət isə onu göstərir. O, həyatı “həyatın öz formasında” göstərir, gerçək aləmin inikasını məhz bədii obrazlar vasitəsilə yaradır.

İnsan fəaliyyətinin və gerçəkliyin estetik əksini əsas növü incəsənətdir.

İctimai şüurun başqa formaları kimi fəlsəfə, siyasi idrak, mənəviyyat, elm kimi incəsənət də ictimai varlığı əks etdirir.

İncəsənət bədii yaradıcılığı nəticəsi kimi.

İncəsənət gerçəkliyi əks etdirən xüsusi bir forma kimi bədii yaradıcılıq prosesində əmələ gəlir. İncəsənət həyatı əks edən spesifik, bədii təsviri bir forma olaraq, öz əsərlərində əks

olunan hadisələrə sənətkarın dünyagörüşünə münasib olan əqidəli emosional fikri ifadə edir.

Beləliklə, incəsənətin obyektı insan, müəyyən şəxs, müəyyən xasiyyətdir. Bu Stanislavskinin dediyinə görə, insan ruhunun həyatıdır. Onun inkişafının müəyyən dövründə konkret aləmdə yaşayan ictimai münasibətlərin bütün cəmini özündə təcəssüm etdirən insandır.

İncəsənətin mahiyyətinə bütün həyat daxil olur. İncəsənətin əsas vəzifəsi ictimai insanın daxili aləminin və hərəkətlərinin müəyyən şəkildə açıqlanmasından ibarətdir.

İncəsənət bədii yaradıcılığın nəticəsidir.

Bədii yaradıcılıq prosesinə hisslər, duyğular, daxil olur, başqa sözlə desək, yaradıcılıq prosesinə böyük təsir göstərən psixi amildir.

İncəsənət külli miqdarda bədii əsərlərin müxtəlif növlərindən ibarətdir (ədəbiyyat, rəssamlıq, musiqi, kino incəsənəti, teatr və s.).

Müxtəlif dövrlərin (antik incəsənət, intibah, renessans dövrünün, sosialist dövrün incəsənəti) və tarixi cərəyanların (klassisizm, romantizm, realizm) öz incəsənəti vardır.

Estetika incəsənətin təkcə ümumi xassələrini və inkişafını öyrənir.

İncəsənət gerçəkliyin əksinin bir formasıdır.

İncəsənət gerçəkliyi, həyatı yamsılayır (surətini çıxarmır).

Həyatın mühüm cəhətlərinin əksini realistlik incəsənətdə passiv proses deyil.

İncəsənət obyektiv dünyanın cansız surəti deyil.

İncəsənət əsərində bədii vasitələrlə ifadə edilmiş gerçəklik haqqında insanların estetik təsəvvürü bədii surət adlanır.

Bədii surət incəsənətdə gerçəkliyin əksinin formasıdır.

İncəsənət əsəri bir bədii surəti təsvir edə bilər. Məsələn, portret, mənzərə şəkli, surətlər sistemi ola bilər.

Surət – xüsusi ilə ümuminin vəhdətidir.

Bədii surət-obyektiv və subyektivliyin vəhdətidir. İncəsənət həyatı dərk edərək, obyektiv həqiqəti ifadə edir. Subyek-

tivlik incəsənətdə çoxşaxəli göstərilir.

Bədii surət – emosionallığın və rasionallığın vəhdətidir.

İncəsənət əsrlərində bədiiliyin əsas əlamətlərindən biri bədii formanın və məzmunun vəhdətidir.

TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏTİN NÖVLƏRİ

Təsviri incəsənətin 3 əsas növü artıq qədim daş dövründə meydana çıxmışdır. İspaniyada məşhur Altamira mağarasında realistik öküz və maral təsvirləri qədim rəngkarlığın ilkin nümunələrinin arasındadır. Ural dağlarında Kap mağarasında tapılmış heyvan təsvirləri paleolit dövrünün həm rəngkarlığını, həm də qrafikasını, yəni gizli rəsm sənətini nümayiş etdirməkdir. Mərkəzi Avropada tapılmış paleolit dövrünün heykəlcikləri ilk növbədə qadın sürətləri diqqəti cəlb edir. Şərti olaraq bu heykəlcikləri bəzən paleolit Veneraları adlandırırlar.

HEYKƏLTƏRAŞLIQ

Heykəltəraşlıq özü monumental, dəzgah və kiçik forma heykəltəraşlığına bölünür. Monumental heykəltəraşlıq əksər hallarda açıq havada nümayiş etdirilir. Mütləq möhtəşəmlik və ciddi iddia daşıyıcısı kimi seçilməlidir. Ətraf mühitdə müəyyən uyğunluq yaratmalıdır. Materialı adətən daş, metal, və beton olur. Dəzgah heykəltəraşlığı emalatxanada dəzgahda düzəldilir. Materialı gil, mum, gips, daş və ya metal ola bilər. Adətən binaların daxilində nümayiş etdirilir. Çox vaxt memarlıq ilə qarşılıqlı uyğunluq tapır. Kiçik forma heykəltəraşlığında daha çox dekorativliyə yəni bəzəkliyə diqqət yetirilir, materialların içində həm də çini, saxsı, şüşə, sümük kimi qiymətli materiallar istifadə olunur. Metal sənəti və Qilptika sənəti kiçik forma heykəltəraşlıq və Zərgərlik arasında bağlılıq yaradan sahələrdir.

QLİPTİKA

Yarı qiymətli və qiymətli daşların üzərində kiçik həcmli yəni miniatür təsvirləri yaratmaq sənətinə Qliptika deyilir. Əksər hallarda 2 növü var-üzük qaşığı kimi işlənən Qemma və asma

bəzək kimi işlənən Kameya. Çox vaxt qliptika əsəri həm də şəxsi möhür kimi işlədilir. Ona görə üstündəki təsvir sahibkarına aid rəmz və məna ilə yaradılırdı. Qliptika əsərin təsviri çökük yəni İntalya kimi qabarıq yəni Relyef ola bilərdi. E.ə III minillikdə inkişafa başlayan bu sənət növü antik Yunan-Roma incəsənətində ən yüksək zirvəyə çatmışdır.

RƏNGKARLIQ

Rəngkarlıq 3 növə ayrılır - monumental rəngkarlıq, dəzgah rəngkarlığı, miniatür rəngkarlığı. Monumental rəngkarlıq - adətən irihəcimli və açıq havada saxlanıla bilən əsərlər monumental rəngkarlığın nümunəsi hesab olunur. Burada əsasən texnika cəhətdən divarüstü boyakarlıq və freska sənəti xüsusilə fərqlənir. Freska divarüstü boyakarlığın xüsusi növüdür. Binaların daxilində daha çox yaradılır. Freska hələ də qurumamış yaş mala üzərində çəkilir. Monumental rəngkarlığın başqa sənət növləri də vardır, onlar aşağıdakılardır. 1. Mozayka 2. Mayolika 3. Vitraj Mozayka. Monumental rəngkarlıqda xırda rəngli detallardan ümumi təsvirin yığılması texnikasına Mozayka deyilir. Mayolika-rəngli, şirəli, saxsı detallardan təsvir yığmaq texnikasına deyilir. Vitraj-Rəngli şüşələrdən təsviri yığmaq texnikasına Vitraj deyilir. Həm rəngkarlıq, həm də bədii şüşə sənətidir. Şüşənin detalları adətən metallik xüsusiyyət daşıyır. Bu növ əsərlər çox vaxt pəncərə və qapıya qoyulurdu. Şərqdə oxşar tərzdə ornamental şəbəkələr düzəldilirdi. Dəzgah rəngkarlığı-adətən emalatxanalarda, dəzgah üzərində düzəldilir. Sadə rəssam dəzğahı Molbert adlanır. Belə əsərlər adətən binaların daxilində saxlanılır. Ağacdən düzəldilmiş lövhə, kətan və ipək, kağız və karton üzərində çəkilir. Miniatür rəngkarlığı-rəngkarlığın 3-cü növü olan miniatür rəngkarlığı kiçik həcmi, incəliyi ilə seçilir. Şərq incəsənətində ən məşhur miniatür bədii məktəblərindən biri Azərbaycanda Təbriz məktəbidir.

QRAFİKA

Təsviri incəsənətin 3-cü növü qrafikadır. Yəni rəsm sənəti-

dir. Qrafika Monoxrom (Tək rəngli), Polixrom (Çox rəngli) ola bilər. İstiqamətinə görə qrafika sənəti bu cür bölünür - Dəzgah qrafikası (Müstəqil qrafika); Tətbiqi qrafika (Xəttatlıq-Kolleqrafiya); Rəsmxət-Dizayn; Plokat-Reklam; Kitab-jurnal qrafikası; Qrafik miniatür; o, cümlədən Ekslibris və ən müasir Dizayn və Kompüter qrafikası. Qrafikada əsas vacib olan bədii texniki istiqamət və ya Qravüra işidir. Rəssam özü və ya onunla əlbir çalışan Nəqqaş Rəssam ilkin təsvirin nüsxələrinin çoxaldılması üçün onu Qravüraya çevirir. Yəni, təsvirin güzgü əksini bərk materialın səthinə keçirir. Alınmış təsvirli lövhə vasitəsilə təsvirləri çoxaltmalı olurdu. Bu Nəqqaşlıq Qravüra texnikasına görə lövhələrin materiallarına uyğun olaraq aşağıdakı kimi növlərə bölünür: 1.Metalloqrafika; 2.Sinkoqrafiya; 3.Litoqrafiya; 4.Linoqravür; 5.Ksiloxqrafiya (Ağac lövhəsi üzərində, mis lövhə üzərində, qalın karton üzərində olur). 6.Silkoqrafiya (Preslənmiş laylı ipək üzərində) Qravüranın əsasən də Dəzgah Qravürasının 2 əsas növü var 1. Oford 2. Estab. Mahiyətə fərqi cəhət odur ki, Estabda təsvirli lövhəni kağıza möhür kimi vurub yapıdırırlar. Oford isə xüsusi cihazın köməyi ilə alınır. Burada bəzən əksinə kağız yuxarıda, təsviri lövhə isə aşağıda olur.

Deyilənlərdən belə çıxır ki, incəsənət gerçəkliyin estetik əksinin və insanın yaradıcılıq fəaliyyətinin əsas növüdür. İctimai şüurun başqa formalarından fərqli olaraq, incəsənət bizi əhatə edən dünyanı bədii surətlərin köməyi ilə əks etdirir.

Sual 2. Müasir incəsənətin şəxsiyyətinin formalaşmasına təsiri

Heç kim mübahisə etməyəcək ki, incəsənət insanın formalaşmasında maarifləndirici, tərbiyələndirici, kommunikativ rol oynayır. Qədim zamanlardan bəri incəsənət insana həqiqəti obrazlarla və bununla onu vahid bir varlıq kimi təsvir edərək dərk etməyə və dəyişdirməyə kömək etmişdir. Bu zaman insa-

nın abstrakt və obrazlı təfəkkürü – fantaziyası inkişaf edirdi. Sovet filosofu E.İlyenkov deyirdi: “Fantaziya və təxəyyül gücü özlüyündə yalnız ən dəyərli deyil, həm də ümumi, universal bacarıqlara aiddir ki, bu da insanı heyvandan fərqləndirir. O olmadan yalnız incəsənətdə bir addım belə atmaq mümkün deyil, əlbəttə əgər bu yerində addımlamaq deyilsə. Təxəyyül gücü olmadan köhnə dostunun saqqalı uzandıqda onu tanımaq belə mümkün olmazdı, avtomobil axınınınfn yolu keçmək olmazdı. Təxəyyüldən məhrum bəşəriyyət heç vaxt kosmosa raket buraxa bilməzdi”

İncəsənətin erkən yaşlardan uşağın (və onun bütün həyatı boyu) şüurunun formalaşmasında birbaşa rol oynaması faktını nəzərə almamaq qeyri-mümkündür. Musiqi, ədəbiyyat, teatr, təsviri incəsənət – bütün bunlar insanda hissiyyatı və əxlaqı tərbiyə edir. Dostluq, vicdan, vətənpərvərlik, sevgi, ədalət və s. incəsənət sayəsində inkişaf edir. Bundan əlavə, hissi qavrama olmadan təfəkkürün mövcudluğu mümkün olmazdı: “Məntiqi düşünmək qabiliyyəti, yəni qavramalar, nəzəri təriflərlə məntiq normalarına riayət edərək işləmək qabiliyyəti bizi əhatə edən dünyanı görmək, hissi qavramaq, qəbul etmək bacarığı ilə birləşmədən heç bir dəyərə malik deyil”.

Əlbəttə, bunlarla bərabər, incəsənət əyləncə funksiyasını da yerinə yetirirdi. Sanki əgər incəsənət əsrlər boyu həm maariflənmə, həm də əyləncə kimi istifadə edilirdisə, indi narahatlıq üçün səbəb yoxdur. Bu gün həmçinin yaxşı kitablar, filmlər, musiqilər yaradılır ki, bunlarla tanışlıq zamanı insan öz bacarıqlarını inkişaf etdirərək, bəşəriyyətin topladığı təcrübə ilə tanış olur. Lakin, əgər ayrıca incəsənət nümunələrini deyil, müasir incəsənətin inkişaf (və ya deqradasiya?) tendensiyasını götürsək, o daha nəzərə çarpacaq şəkildə bəşəriyyətin bütün əvvəlki əldə etdiyi müvəffəqiyyətlərdən uzaqlaşaraq, incəsənəti əyləncə və öz yaradıcı bacarıqlarının inkişafı problemindən yarıdırma sənayesinə çevrilib.

Yəqin ki, hər dəfə müasir incəsənət muzeyinə daxil olarkən, düşünürdüm ki, hətta mən də daha yaxşı çəkə bilərəm.

Məşhur rəssam D.Pollok spontan yaradıcı prosesi nəticədən daha vacib hesab edərək, boyanı fibrokartona tökür və damcıladır. Bu ləkələr 140 milyon dəyərindədir, bu gün o, dünyada ən bahalı rəsmlərdən biridir. Məşhur “Qara kvadrat” haqqında postmodern yazıçı Pelevin öz kitablarından birində yazırdı: “Maleviç özünü suprematist adlandırsa da, həyatın həqiqətinə sadıq idi – rus səmasında işıq olmur. Görünməyən ulduzları könlüdə yaratmaqdan başqa bir seçim qalmır – əsərin mənası budur”. Bu cür predmetsiz, heç nəyi təsvir etməyən rəsmlər hətta müəllifin şəxsiyyətini də mənasız edir, onlar deyirlər: “hər kəs özünə məxsus olanı sezəcək”. İncəsənətin insana təsiri məsələsinin tədqiqinə çox zaman ayırmış sovet filosofu Mixail Lifşits yazırdı: “Belə incəsənətin əsas daxili məqsədi şüurun sayıqlığını boğmaqdır. Mövhumata qaçış – minimumdur. Daha yaxşısı isə – düşüncənin olmadığı dünyaya qaçışdır. Həyat güzgüsünü sındırmaq və ya ən azından onu bulanıq, görünməz etmək cəhdləri buradan doğur. Hər obraza, “oxşamayan” bir şeyin cizgilərini vermək lazımdır. Beləliklə, təsvirilik azalır, nəticədə – həqiqi həyatla mümkün assosiasiyalardan azad olan qavramlar yaranır”. Müasir təsviri incəsənətdə müxtəlif istiqamətlər var. Bəzi istiqamətlərin müəllifləri öz əsərlərinə, əslində sadəcə olaraq yaradıcının şəxsi qayğılarını və öteri hissələrini təsvir edən forma olan “dərin” məna verirlər. Məşhur sürrealist S.Dali “Yumşaq saat” əsəri haqqında yazırdı: “Bir axşam idi, yorğun idim, miqrendən əziyyət çəkirdim – məndə çox nadir hallarda olan xəstəlikdir. Dostlarla kinoteatra gedəcəkdik, amma son anda evdə qalmağı qərara aldım. Qala onlarla gedəcəkdik, mən isə tezdən yerimə girəcəkdim. Çox dadlı pendir yedik, sonra mən tək qaldım, stula söykənərək ərimiş pendirin necə də “super yumşaq” olduğunu düşündüm. Ayağa qalxdım və emalatxanaya getdim ki, öz işlərimə nəzər salım. Çəkmək istədiyim rəsm guya solğun axşam şəfəqləri ilə işıqlanan Port-Lyiqata ətrafındakı qalaları təsvir edəcəkdik. Birinci planda yarpaqları tökülmüş, budanmış gövdə təsvir etdim. Bu mənşərə – hansısa ideyanın rəsmi üçün bünövrədir, bəs hansı ideyanın? Məne

valehedici təsvir lazım idi, amma onu tapa bilmirdim. İşığı söndürməyə getdim, çıxanda isə həlli “gördüm”: iki cür yumşaq saat, onlar kədərli şəkildə zeytun ağacının budaqlarından sallanıblar. Miqrənə baxmayaraq, mən palitranı hazırladım və işə başladım. İki saatdan sonra, Qala kionteatrdan qayıdanda mənim ən məşhur rəsmlərimdən biri olacaq bu rəsm artıq hazır idi”. Bu cür əsərlər digərləri üçün faydalı heç bir şey ehtiva etmirlər, çünki onlar rəssamın əhvalının müəyyən anda təsəvvürüdürlər ki, onlar ötən anın yox olmasından sonra çətin ki hər hansı bir əhəmiyyət daşısın. “Köhnə incəsənətdə həqiqi dünyanın aşiqanə, vicdanlı təsəvvürü vacib idi. Rəssamın şəxsiyyəti az və ya çox dərəcədə onun yaratdığına arxa planında qalır və öz səviyyəsindən daha yüksəkdə olurdu. Ən yeni incəsənətdə vəziyyət tamamilə əskinədir – rəssamın etdiyi hər şey xalis simvola, onun şəxsiyyətinin rəmzinə gətirilir. “Tüpürəcəyim hər şey – incəsənət sayılacaq – məşhur alman dadaisti Kurt Şvitters deyirdi – çünki mən rəssamam”. Bir sözlə, edilmiş olanlar vacib deyil. Rəssamın jesti, onun pozası, adı, imzası, kinematoqraf qarşısındakı kahin rəqsi, bütün dünyaya car çəkilən möhtəşəm əməlləri vacibdir”. Hər hansı bir müasirin kitabını oxuduqda bəzən oturub düşünürsən ki, görəsən “müəllif hansı ideyanı çatdırmaq istəyirdi”. Lakin indi hətta uşaqlar üçün kitablarda da “uşaqların necə dünyaya gəldiyini” və hansı sözlərlə ifadə etməyin daha düzgün olduğunu öyrənmək olar. Kinematoqrafda da vəziyyət eynidir, hətta daha da pisdir. Fantastik döyüş filmləri, “düşündürən” detektivlər, ağılsız macərə romanları – bu cür filmləri konveyerdəki kimi möhürləyirlər. Həqiqi insani hisslər və qayğılar ikinci plana keçir, indi vulqar, həyasız davranışı, eqoistliyi, hər hansı idealları inkar edən gözəl formalar dəbdədir. İnsanın yalnız fiziki tələbatlarına təzyiq edən saysız-hesabsız erotik səhnələrə nə deməli? İncəsənətin digər növlərində də, təəssüf ki, keyfiyyətə yeni heç bir şey meydana gəlmir. Müasir musiqi ifaçıları və ya teatr tamaşalarının ssenarist-quruluşçu rejissorları köhnə əsərləri tamamilə təhriş edərək, daha doğrusu isə imkan olduqca mənadan məhrum

edərək zəmanəyə uyğunlaşdırırlar. Uyğunlaşdırmanın məgzi də məhz bundadır. Normal inkişaf etmiş insanı bu cür incəsənətlə tərbiyə etmək olarmı? Müasir insan vulqar ədəbiyyat oxuyur, qəddar filmlər izləyir, dağıdıcı musiqiyə qulaq asır və beləliklə, vulqar, qəddar və kor olur. Bizim müasirimiz vəziyyəti normal qiymətləndirə və bu vəziyyətdən çıxış yolu tapa bilməz, axı “əhatə edən dünya haqqında düşünmək üçün bu dünyanı görmək lazımdır”. Rəssamın əsərin yaradılması zamanı əhvalından başqa heç nəyi əks etdirməyən və ya incəsənəti ümumiyyətlə heç bir məna daşımayan gözəl forma ilə əvəz edən əsərlər ərsəyə gətirərək, yaradıcı bəşəriyyətin bizi əhatə edən həqiqi mühiti, təbiəti, cəmiyyəti, insanı və həmçinin özünü dərk etməsinə yaxınlaşma imkanını məhv edir. Axı “həqiqət predmetin özü ilə bizim təsəvvürlərimizin və ya anlayışlarımızın yaxınlığıdır”. O, hər bir sənət əsəri üçün bünövrə rolu oynamalıdır”. Bu barədə V.İ.Lenin yazırdı: “Burada həqiqətdən də obyektiv şəkildə üç amil var: 1) təbiət; 2) insan idrakı, insan beyni (təbiətin ali məhsulu kimi) və 2) təbiətin insan beynindəki inikası, bu forma özü qavramlar, qanunlar, kateqoriyalar və s.-dir. İnsan təbiəti, onun “birbaşa vahidliyini” tam şəkildə qavraya=əks etdirə=təsvir edə bilməz, o, sadəcə olaraq abstraksiyalar, anlayışlar, qanunlar, dünyanın elmi mənzərəsini və s. yaradaraq, daima ona yaxınlaşa bilər”. Yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olmağa qərar verən və bu zaman acından ölməməyə çalışan hər kəs bir ifadəni rəhbər tutur: “əvvəlcə şöhrət qazan, sonra isə şöhrət sənə xidmət edəcək”. Kapitalizm ciddi şəkildə öz şərtlərini diqtə edir: yaşamaq istəyirsənsə – özünü satmalısən. Nə daha yaxşı satılır? Uydurma əfsanəvi utopiyalar, abstrakt sürrealist rəsmlər, dərin alt mənası olmayan cəlbedici mənzərələr. Kütləşdirən və şüuru yoxluğa aparan əsərlər yaradılır. Nə üçün? Mövcud dünyanın ədalətsizliyini təsvir etmək sərfəli deyil, müasir cəmiyyətin problemlərini təsvir etmək heç kimə lazım deyil. Çünki belə əsərlər tamaşaçıları düşünməyə, müasir dünyanın qeyri-mü-kəmməlliyi haqqında düşünməyə vadar edirlər. İncəsənət öz əsas funksiyasını – həqiqətin əks etdirilməsi funksiyasını itirir,

bu zaman o, məhdud, hissiyatsız və kor istehlakçı tərbiyələndirir. “İncəsənət ilk növbədə real həyatı əks etdirməlidir, hər şeyin yaxşı olduğunu yeritməməlidir. Bunun üçün reklam var, o tələb edir, satın almağa, tərəş olmağa, yuyunmağa, ətirlənməyə, tətilə getməyə və s. məcbur edir”. Bu gün bir çox insanlar razılaşırlar ki, müasir incəsənət köhnənin çürüməsidir və şəxsiyyətin formalaşmasında yaradıcı rol oynamır. Bu insanlar müasir dünyanı gözdə tutaraq, özlərini və uşaqlarını klassik ruhda tərbiyə etməyə çalışırlar. Əlbəttə, normal inkişaf etmiş insan əvvəlki nəsillərin yaratdığı mədəniyyətin sərvətlərindən istifadə etməlidir. Lakin istənilən sferada keyfiyyətə yeni şeylərin yaradılması üçün mövcud olanın sərhədlərindən kənara çıxmaq lazımdır. Beləliklə, gözləri bağlamaq lazım deyil, əksinə – real vəziyyətə diqqət yetirmək və vəziyyəti yaxşıya doğru dəyişmək lazımdır. Yaradıcılar öz söylərini bəşəriyyətin gözlərini açmağa yönəltməlidirlər: insanlar ətrafa baxsınlar, ürəkləri tez-tez döyünsün ki, mövcud ədalətsizlikləri hiss etsinlər və birlikdə mövcud problemdən çıxış yolunu axtarmağa başlasınlar.

Sual 3. Estetik tərbiyənin şəxsiyyətin formalaşmasına təsiri.

Estetik tərbiyə ahəngdar inkişaf etmiş şəxsiyyət tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biridir. "Estetika" yunanca "estezis" sözündən olub, hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, incəsənət və həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur.

Estetik tərbiyə şəxsiyyət tərbiyəsində böyük rol oynayır. O, tərbiyənin digər tərkib hissələri ilə sıx bağlıdır. Estetik tərbiyə əqli tərbiyəyə kömək göstərir: o, insana bilik verir, həyatı dərk etməyə yardım edir.

Estetik tərbiyə insan əxlaqına güclü təsir göstərir. Ədəbiy-

yat, incəsənət insan mənəviyyatını zənginləşdirir, humanizm, xeyrxahlıq, vətənpərvərlik və b. müsbət keyfiyyətlər formalaşdırır. Gözəllik hissi insan qəlbini təmizləyir, saflaşdırır, onu yaxşı əməllərə yönəldir. Gözəl fikrə və qəlbə malik insan pislilyə, bədxahlığa, qəddarlığa yol verməz. Bu mənada "Dünyanı gözəllik xilas edəcək" fikrinə haqq qazandırmaq olar.

Estetik tərbiyə əmək tərbiyəsi ilə də sıx bağlıdır. Əmək, yaradıcı fəaliyyət ən gözəl zövq mənbəyidir. İnsanın xoşbəxtliyi yaradıcı əməklə, əmək sevinci ilə bağlıdır.

Estetik tərbiyə fiziki tərbiyəyə, sağlamlığa müsbət təsir edir. "Sağlam ruh sağlam bədəndə olar" demişlər. Musiqi çox qədimdən müalicə vasitəsi kimi tətbiq olunmuşdur (baş ağrısı, diş ağrısı, ürək-damar, əsəb xəstəliklərinin müalicəsində musiqi terapiyasından uğurla istifadə olunur).

Estetik tərbiyə nəzəri-metodoloji əsas kimi estetika elminə istinad edir. Estetika gözəllik haqqında elmdir. Gözəllik mütənəsiblik, forma və məzmun vəhdəti, ahəngdarlıqdır.

Gözəlliğin başlıca mənbələrini təbiət, cəmiyyət, ədəbiyyat, incəsənət və insan gözəlliyi təşkil edir. İnsanın gözəlliyi zahiri və daxili gözəlliğin vəhdətidir.

Varlığın insan tərəfindən estetik qavranması və düzgün əks etdirilməsi öz təbiəti etibarilə mürəkkəb prosesdir. Varlığın və incəsənətin bədii-estetik qavranması - estetik tərbiyənin ilkin mərhələsini təşkil edir. Qavramanın dolğunluğu, tamlığı, parlaqlığı sayəsində insanda müəyyən estetik hisslər, varlığa estetik münasibət formalaşır. Estetik hiss gözəlliyi duymaq, ondan həzz almaq bacarığıdır. Estetik qavramanın doğurduğu hisslər çox müxtəlif çalarlara malikdir: sevinc-kədər, məhəbbət-nifrət, həzz-ikrah, həyəcan, qorxu, təşviş, gülüş və s. Estetik hisslər insanda estetik tələbatların əsasında durur: insanın gözəllikdən keçirdiyi dərin emosional həyəcanlar, hisslər onda bədii-estetik dəyərlərlə ünsiyyətə ehtiyac doğurur.

Varlığın estetik qavranması, ona emosional münasibətin və estetik tələbatların yaranması prosesində tədricən uşaqların estetik şüuru formalaşır. Estetik hisslər və mənəvi tələbatlarla

birlikdə estetik şüur insanın varlığı estetik münasibətinin əsasını təşkil edir.

Estetik şüur və hisslərin təsiri ilə estetik zövq formalaşır. Estetik zövq estetik ideal baxımından gözəlliyi qiymətləndirmək bacarığıdır. Estetik zövq əsasında insanda estetik mühakimə - varlığa, incəsənətə əsaslı, ümumiləşmiş ideya-emosional qiymətləndirmə bacarığı formalaşır.

Tədris prosesində estetik tərbiyə bir neçə vəzifəni həyata keçirir.

- Gənc nəşildə estetik baxış və təsəvvürlər, estetik şüur aşılamaq və inkişaf etdirmək.

- Estetik hisslər və bu əsasda varlığa və incəsənətə estetik tələbat formalaşdırmaq.

- Estetik zövq və mühakimə bacarığı formalaşdırmaq.

Gənc nəşildə bədii yaradıcılıq bacarıq və vərdisləri, bədii-estetik qabiliyyətləri inkişaf etdirmək. Gənclər incəsənətin bu və ya digər sahəsində müəyyən bacarıqlara yiyələnəli (musiqi alətində çalmaq, rəqs etmək, şəkil çəkmək, şer və ya hekayə yazmaq, bədii oxu və bədii tikişlə məşğul olmaq və s.), həyata, cəmiyyətə gözəllik ünsürləri bəxş etməlidirlər. Bu, həm də insanın özünü təsdiqinin mühüm şərtini təşkil edir.

Estetik tərbiyənin səmərəsi üçün bir sıra prinsipləri rəhbər tutmaq lazımdır. Həmin prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

1. Estetik tərbiyə insanın ideya-mənəvi tərbiyəsi, dünyagörüşünün formalaşması prosesi ilə sıx əlaqəli şəkildə aparılmalıdır.

2. Estetik tərbiyədə müəyyən sistem və ardıcılıq gözlənməlidir.

3. Estetik tərbiyə hərtərəfli aparılmalıdır.

4. Estetik tərbiyədə təciliyyəti gözləmək vacibdir.

5. Estetik tərbiyədə yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Məktəbəqədər dövrdə estetik tərbiyə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Estetik tərbiyənin bünövrəsi ailədə qoyulur. Ailə gözəlliyin, uşaq zövqünün ilk məktəbi, ana laylası uşaqların ilk melodiyasıdır. Ailədəki səliqə-sahman, təmizlik, uşaq oyuncaq-

ları, ev avadanlığı və əşyalarının gözəlliyi, valideynlərin oxuduğu mahnı və şerlər, danışdıqları nağıllar, təbiət gəzintiləri - bütün bunlar kiçik yaşlarda uşaq zövqünü formalaşdırır.

Estetik tərbiyə uşaq bağçasında daha sistemli xarakter kəsb edir. Uşaqlarla estetik məzmunlu məşğələlər - təbiətlə və ətraf aləmlə tanışlıq, musiqi, rəsm, gil, applikasiya, quraşdırma işləri, əmək məşğələləri aparılır, musiqili-didaktik oyunlar keçirilir, bayram və əyləncələr yüksək estetik formada təşkil edilir.

Məktəbdə estetik tərbiyə geniş məzmununda aparılır. Təlim prosesi estetik tərbiyənin çox mühüm vasitəsi olub, şagirdlərin estetik zövq və bacarıqlarının formalaşmasında böyük rol oynayır. Bu sahədə xüsusilə musiqi, təsviri incəsənət, əmək, ana dili və ədəbiyyat fənlərinin imkanları genişdir. Musiqi və nəğmə dərsləri estetik tərbiyənin qüdrətli vasitəsidir. Xüsusilə xorla oxunan mahnı zehni yorğunluğu götürür, xoş əhval aşılayır.

Təsviri incəsənət dərsləri estetik tərbiyədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Rəsm şagirdlərin bədii zövqünü, təxəyyülünü, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir.

Estetik tərbiyədə ana dili və ədəbiyyat dərsləri də böyük imkanlara malikdir. Bədii nümunələr (şer, hekayə və nağıllar), bədii ədəbiyyat şagirdlərdə estetik hissləri, estetik zövq və mühakiməni inkişaf etdirir.

Estetik tərbiyə məqsədi ilə digər fənlərin də imkanlarından istifadə edilməlidir. Tədris etdiyi fəndən asılı olmayaraq müəllim öz gözəl nitqi, davranışı, münasibəti, geyimi ilə şagirdlərin zövqünü tərbiyə edir: "Hər bir fənn müəllimi estetik tərbiyə müəllimi olmalıdır" (M.Cəfər). Dərsdə istifadə olunan əyani vəsaitlər, sinfin estetik tərtibi, dərsdə yaradılan mənəvi-emosional mühit də estetik zövqün mühüm mənbəyini təşkil edir.

Estetik tərbiyənin mühüm bir vasitəsi təbiət gözəllikləridir. Təbiət gözəlliklər mənbəyidir. O, estetik hisslərin, təxəyyülün inkişafına zəngin material verir. Təbiət ən yaxşı rəssamdır: "Xəyal həqiqi güldən daha yaxşı heç bir şey təsəvvür edə bilməz" (N.Çernişevski). Təbiət həm də tərbiyəçidir.

O, insanın aqlını və qəlbini zənginləşdirir, onda yüksək es-

tetik və mənəvi hisslər - vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, həssaslıq, doğma torpağa məhəbbət, iftixar hissləri oyadır. Bütün bunlar isə təbiətə, ətraf mühitə, insanlara estetik münasibətin formalaşmasına kömək edir.

Estetik tərbiyənin mühüm bir istiqaməti məişətdə, geyim və münasibətdə gözəllik ruhunda şagirdləri tərbiyə etməkdir. Onlar məktəbdə, ailədə, şəxsi həyatda gözəllik qanunları ilə yaşamağa, hər yerdə estetik mühit yaratmağa çalışmalıdırlar: gözəl danışmalı, gözəl geyinməli, gözəl yeriməli, gözəl davranmalıdırlar.

Estetik tərbiyənin aşılmasında müəllimin, valideynlərin nümunəsi, emosional mədəniyyəti böyük rol oynayır. Müəllimin daxili gözəlliyi, uşaqlarla ədalətli münasibəti, həssaslığı, pedaqoji məharəti, hər işdə ölçü hissini gözləməsi, düzlüyü, doğruluğu, mədəniyyəti münasibət və davranış estetikasının çox təsirli vasitəsidir.

Sual 4. İncəsənətin növləri və estetik tərbiyə prosesində onun rolu.

İncəsənət müxtəlif növlərə bölünür: memarlıq, rəssamlıq, dekorativ təsviri incəsənət, heykəltəraşlıq, musiqi, bədii, incəsənət, kino incəsənəti.

İncəsənətin növləri tarixindən əmələ gəlmiş incəsənətin həyata keçirilməsinin sabit formasıdır.

İncəsənətin növlərə bölünməsi həyatın özünün müxtəlifliyindən irəli gəlir. Məsələn, rəssamlıq və memarlığı məkanı incəsənət qrupunda birləşdirmək olar. Ədəbiyyat və musiqi əsərləri zaman incəsənətinə aiddirlər.

İncəsənət növləri bir-birindən ayrı inkişaf etməzlər və onlar sıx bağlıdırlar.

I. Memarlıq

Memarlıq (yunanca baş memar) inşaat incəsənətidir. Memarlıq əsərlərində praktiki olaraq bədii tərəflə, yəni maddi-estetik tərəflə bağlıdır. Memar bu məsələləri xüsusi ifadəlilik vasitələri ilə həll edir. Memar binanın məqsədəuyğunluğu, rahatlığı, faydalılığından başqa, onun gözəlliyi, insanlara necə təsir edəcəyi, onlarda hansı hisslər oyadacağı haqqında da fikirləşməlidir.

Memarlığın ifadəlilik vasitələri bunlardır:

- binanın yerləşdirilməsi və ətraf sahə ilə əlaqəsi;
- memarlıq kompozisiyasının müxtəlif vasitələri;
- bədii həllin binanın məqsədəuyğunluğu ilə vəhdəti və nəhayət, tikinti materiallarının xassəsi və texnikanın səviyyəsi.

Hər bir tarixi dövrün öz memarlıq üslubu olub. Memarlıq tarixində bir neçə üslub seçilir:

- antik;
- romanizm;
- qotik;
- renessans;
- barokko;
- klassisizm;
- ampir;
- konstruktivizm və s.

Antik üslub Qədim Yunanıstanda meydana gəlib və azad yunan dövlətinin yüksəlişi dövründə ən yüksək zirvəsində yetişib (e.ə. V – VI əsrlər).

Romantizim üslubu Qərbi Avropa incəsənətinin (XI – XII əsrlər) üslubudur.

Qotik – XII – XV əsrlər Avropa Qərbi Ukrayna və Pribaltika qotik camelərin dövrünün üslubudur.

Renessans – intibah dövrü – XIV – XVI əsrlərdə bir sıra Avropa ölkələrinin mədəni və ideoloji inkişafına aid olan dövrün üslubudur. Renessans antifeodal mədəniyyətinin əsas ideya (əqidə) məzmunu humanizm olun (antik mədəniyyətinin dirçə-

lişinə doğru).

Qədim Rusiya memarlığı XII – XV əsrlər ona müasir olan Qərbi Avropa memarlığından olduqca fərqlənirdi. Rusiyada əsas tikinti materialı taxtadır.

Barokko XVI əsrin sonu – XVII əsrin ortalarının bədii üslubu olmaqla ən çox memarlıqda inkişaf etmiş üslubdur və dekorativ təmtəraqla fərqlənirdi (Qış Sarayı, Puşkin teatrı Yekaterina sarayı, Parisdə Luvr muzeyi).

Klassisizm XVII – XIX əsrlər antik klassik nümunələri təqlidi və dəqiq və düzgün estetik kanonlar sistemi ilə bağlıdır. Sankt – Peterburqda Admiralteystvo (Zaxarov), Kazan Camisi (tarx, din və ateizm muzeyi), Q.V. Plexanov (Voronixin) adına Dağ İnstitutu, rus muzeyi və Puşkin teatrı (Rusiyanın Karlı).

Eklektizm keçmiş dövrlərin müxtəlif üslublarının, surətlərinin prinsipsiz qarışdırılmasıdır və XIX əsrin 30-40 – cı illərində mövcuddur.

Konstruktivizm XX əsr Qərb üslubdur. Onun devizi: “Nə yaxşı fəaliyyət göstərir, o da yaxşı görünür”. Bu üslubda memarlıq forması binanın məqsədəuyğunluğuna tabedir. (fransız memarı Le Korbyuze).

Azərbaycan memarlığına qədim dövrlərdə mağaralar, meqalikalik abidələr və siklopik tikililərə xasdır. Azərbaycan ərəb xilfəti tərkibinə daxil edilməsi ilə memarlıqda dini binalar əsas yer tutur, məscid, minarə, sonralar isə xanlıqlar və müxtəlif türbələr tikilir. Azərbaycan memarlığı XII – XIV əsrlərdə yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdır. Aran, Naxçıvan, Şirvan, Abşeron, Təbriz memarları qiymətli sənət nümunələri yaratmışlar.

Təsviri sənət

Rəssamlıq və qrafika, dekorativ təsiri incəsənət, hekəltaraşlıq – bunlar təsviri incəsənətdir. Bizi əhatə edən dünyanın, yaxud insan məişətini bəzəyən əşyaların təsvirini yaradan incəsənət növlərinə təsiri incəsənət deyilir.

Təsviri incəsənət təkcə insanların və təbiətin gözəlliyini təsvir etməklə kifayətlənmir, onun mənasını, müstəsna cizgilərini, onun xüsusiyyətlərini açmağa cəhd göstərir.

Gəlin təsviri incəsənətin hər növü haqqında ayrı – ayrılıqda danışaq.

Rəssamlıq.

İncəsənətin bu növünə müxtəlif tarixi dövrlərdə yaradılmış və bu günə qədər qorunub saxlanmış çoxlu bədii rəsmlər daxildir.

Rəssamlığın əsas istiqamətləri bunlardır: ibtidai cəmiyyətin, antik orta əsrlər, intibah dövrü (renessans), barokko, klassisizm, romantizm, kritik real dövrünün rəssamlığı.

XIX əsrin axırında – XX əsrin əvvəlində modern üslubu meydana gəlir və simvolizm, dekorativizm, inperissionizm onun növləridir.

Qrafika.

Qrafika təsviri incəsənətin bir növüdür. Qrafikanın əsasını cizgilər və xətlərlə çəkilmiş rəsm təşkil edir. Təsviri incəsənətin bu növündə rəsmlər qara və ağ rənglərlə məhdudlaşır.

Qrafikanın rəssamlıqla bir çox ümumi cəhətləri vardır. Rəssamlıq kimi qrafika da bir insanı, bir qrup adamları, həyat, təbiət hadisələrini təsvir edə bilər. Lakin qrafikanın həyatı təsvir etmə imkanları daha genişdir.

Həyatda rəssam adətən müəyyən mövzuya aid tək-tək bir, tək-tək hallarda iki və yaxud üç rəsm əsəri yaradır. Qrafikada isə mövzunu bir çox rəsmdə açıqlaya və ya inkişaf edilə bilər. Qrafika hekayəyə yaxındır. Böyük mövzu ilə birləşdirilmiş bir neçə əsər seriya adlanır. Tanınmış ispan rəssamı F.Qoyanın (XV - əsrin sonu – XIX əsrin əvvəli) “Müharibə müsabiqələri” adlı ofortlarını qrafik seriyasının klassik nümunəsi kimi misal gətirmək olar.

Müasir incəsənətdə B.İ.Proxorovun “Bu bir də təkrar olunmalı deyil” rəsmlər seriyası V.İ.Lenin mükafatını almışdır.

Qrafika rəssamlıqdan cəld həyat hadisələrinə cavab verir. Qrafikanın təsviri vasitələri qələm. əlvan qələmlər, pastel xüsusi əlvan qələmlər və sançınadır.

Estamp texnikasında yaradılmış əsərlərdə estamp, basma, iz, nəqşə qrafikaya aiddir və orijinal bədii əsərdir. Estamp xü-

susi litoqraf daşı (topoqrafiya), ağac parçası (ksiloqrafiya), metal plastik (ofort) üzərində işləyəndə alınır.

Kitab qrafikası.

Qrafik sənətin böyük və vacib bölməsi kitab qrafikasıdır. Rəssam adətən kitabın cildini və üzünü, titul vərəqini tərtib edir, hər bədii əsərin xüsusiyyətlərini çatdırmağa çalışır və nəhayət, rəsmlərdə onun yazığıya olan münasibəti əks olunur. Jurnal, qəzet, rəsm dövrü mətbuatda çıxan müxtəlif rəsm formaları, o cümlədən karikatura kitab qrafikası sayılır.

Sənaye qrafikası malların, reklamların, bağlamaların, fabrikin nişanlarının bədii tərtibatıdır.

Plakat qrafikası qrafik sənətin daha bir mühüm növüdür. Müxtəlif instruktiv, reklam. kino-reklam, mədəni-maarif və s. növlərdə mövcud olur. Plakatın mühüm növü siyasi plakatdır və məqsədi mühüm, aktual məsələləri aydınlaşdırmaqdır. Plakat diqqəti cəlb etməli, təxəyyülü yerindən oynatmalıdır. Dahi sovet şairi V.V. Mayakovskiy plakat dilini cadar-cadar adlandırdı. Plakatın yazısı yığcam, iti və kəskin olmalıdır. Buna nümunə olaraq Moorun “Kömək et!” klassik plakatını göstərmək olar. Plakat aktual sənətdir. O, zamanın tələbi ilə yaranır, aktuallığı itən kimi plakat artıq lazım olmur. Beləliklə, plakatın ömrü azdır, lakin o, siyasi hadisələri dərk etməyə kömək edir və bununla öz dövrünə xidmət edir.

Heykəltəraşlıq.

Bu təsviri sənətlərin ən qədimidir. Heykəltəraşlıq tarixində bir çox dahi ustaların adını çəkmək olar. Bunlardan “Nefertiti”ni yaradan Tutmos, Mikelancelo, intibah dövrünün dahisi, “Mütəfəkkir”in yaradıcısı Roden və başqalarını göstərmək olar. Heykəl hər tərəfdən baxılır. Burada əsl real həcm var. Heykəlin əsl ifadəlik vasitəsi onun dini və həcmidir. Heykəl yaratmaq üçün daşdan, ağacdan, metaldan istifadə edirlər. Deyəndə ki, materialda ifa olunub, düzəldilib, heykəl materialda işlənilib, bu o deməkdir ki, daşda, ağacda, metalda təcəssüm edilib. Heykəltəraşlıqda əsas obyekt insandır. Heykəldə insanı hissələrini, hal-əhvalını, insanın xasiyyətini. Bütün bunlara in-

sanı, onun sifətini, bədənini təsvir etməklə nail olmaq olar.

İki növ heykəllər var:

– dəyirmi, hər tərəfdən baxmaq üçün və relyef tipli, bu da həcmli təsvirdir, lakin düz yerdə yerləşir.

Relyef tipli heykəllər xatirə lövhələri binaların üzərində yaradılır. Relyef tipli heykəllər müxtəlif növlərdə olur: qorelyef, barelyef. Bunlara misal olaraq fransız heykəltəraşı tərəfindən “Marselyeza”nı, yaxud 1972-ci ildə “Könüllülərin çıxışı” heykəlini, Parisdə Trimfal Arkanı göstərmək olar.

Dairəvi heykəllər heykələ, fiqur qrupuna və büstlərə ayrılırlar. Moskvada Qırmızı meydanda heykəltəraş İ.D.Martos müəllifliyi ilə Minin və Pojarskiyə qoyulmuş dairəvi heykəli misal göstərmək olar. Bu heykəl konkret qəhrəmanlarla qoyulub, lakin heykəltəraş onların dəqiq zahiri simalarını göstərməyə çalışmayıb. O, onları antik qəhrəmanlara bənzədib və romalıları kimi geyindirib. Heykəltəraş heykəl-çağırış kompozisiyası yaradıb. Heykəltəraşlıq dəstəsi nümunəsi kimi Sankt-Peterburq müdafiəçilərinin memorialını, büst nümunəsi kimi isə Moskvadakı kosmonavtları heykəlini göstərmək olar.

Teatr və kino.

Teatr və kino müxtəlif incəsənət növlərinin ifadəlilik vasitələrindən istifadə etməklə, digər növləri özündə cəmləşdirir. Sənətin başqa növlərinin birləşməsindən əmələ gələn sənətə **sintetik sənət** deyilir. Həqiqətən də kino incəsənətinin və teatrın əsasını bədii əsər təşkil edir: pyessiz teatr ola bilməz, ssenarisiz dialoq. Deməli, kino və teatr incəsənətin başqa növü əsasında ədəbiyyatın, dramaturgiyanın əsasında yaranır. Tamaşanı və filmi böyük yaradıcı kollektiv hazırlayır. Onların yaranmasında yazıçılar, bəstəkarlar, rəssamlar iştirak edirlər. Tamaşanı və filmi rejissor hazırlayır. Rolları artistlər ifa edirlər. Teatr və kinonun bir çox ümumi cəhətləri var. Lakin onların arasında fərqlər də var. Bu müxtəlif sənətlərdir.

Teatr.

Teatr incəsənətin xüsusi növü olaraq, özünə xas olan xüsusiyyətlərə malikdir. Teatr incəsənətinə insanların hərəkətlə-

rini, əməllərini, onların həyatlarının müxtəlif hadisələrin bədii formada əks etdirən bütün bədii tamaşaların cəmi aiddir. Bu tamaşalar bədii vasitələrinə görə (artistlərin hərəkətlərini və nitqi, kuklaların hərəkəti, musiqi (növlərə görə), drama, faciə (komediya, janrlara görə), tarixi (hərbi-patriotik), məişət və s. fərqlənirlər.

Teatrın əsas təyinedici cəhəti artistin məharəti və ustalığıdır. Teatr sənətində incəsənətin müxtəlif növlərinin ustadlarının - dramaturqların, artist və rejissorların, rəssam-dekora-torların, bəstəkarların, musiqiçilərin, ifaçıların və s. yaradıcılığı birləşir.

Teatrda rejissora mühüm yer ayrılır. O, pyesin mənasını açmalı, bütün kollektivin işini yaradıcı məsələyə tabe etməlidir.

Rejissor sənəti XX əsrin əvvəlində xüsusən inkişaf etmişdir. Bu sənətin bir sıra nümayəndələrinin adını çəkmək olar: K.Q. Stanislavski, V.İ.Nemiroviç-Dançenko, V.E.Meyerhold, E.B.Vaxtanqov və b.

Kino sənəti.

Teatr kimi, kinematoqraf da (yunanca hərəkət, yazıram incəsənətin sintetik növüdür. Onun əsasını çəkiliş və montaj texnikası təşkil edir. Onun meydana gəlməsindən qabaq, XIX əsrin 80-90-cı illərində dünyanın müxtəlif ölkələrində “hərəkəti yazan” aparat kəşf edilmişdi. Sonradan ona kinokamera adı verilmişdi.

Kino sənəti ədəbi yaradıcılıqdır, rejissor və aktyor məharətidir, operator və tərtibatçılıq mənbəyidir. Bu sənət növünün yaradıcılıq imkanları çox genişdir. Hələ bu sənət növü meydana gələn zaman Eynşteyn deyib: “Digər sənətlərdən bizim üçün ən mühümü kinodur. İnsanın mənəvi formalaşmasında bu roluna xas olan xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Kino ən kütləvi, həm də ən inandırıcı sənət növüdür”.

Kinofilmlər bədii, elmi-populyar və xroniki tipli olur,

Bədii filmlər kinodramalara, kinovellalara, kinopovestlərə, kinokomediyalara bölünür.

Multiplikasiya filmləri ayrıca janrdır.

Filmin üzərində iş ssenaridən başlanır. Ssenarini ədəbi yaradıcılığın xüsusi növü adlandırmaq olar. Ssenaridə gələcək filmin məzmunu ətraflı işlənib hazırlanır. Ssenariyə uyğun olaraq aktyorlar, çəkiliş yeri seçilir, musiqi yazılır və s. Bütün bu kollektiv əməyə kinorejissor başçılıq edir. İncəsənətin başqa növlərinin əsərlərində olduğu kimi, kinofilmdə də məzmunla bədii formanın qırılmaz vəhdətini görürük.

Əsas məsələlərin içində insanın hərtərəfli tərbiyəsi də mühüm yer tutur. Bizim həyatımızda estetik faktorun rolu artır. Xalqın, eləcə də daxili işlər orqanları işçilərinin estetik tərbiyəsi zamanın tələbidir.

Daxili işlər orqanları işçilərinin estetik tərbiyəsi prosesində incəsənətin rolu böyükdür. Ədəbiyyat və incəsənət insanın dünyagörüşünün, onun mənəvi əqidəsinin, mədəniyyətin formalaşmasında kömək edir.

İnsan şüuruna təsir etməklə, onun dünyagörüşünü formalaşdırmaqla, incəsənət insan fəaliyyətinə müəyyən istiqamət, məqsəd və məzmun verməyə qadirdir.

Dünyanı adicə yox, estetik, gözəllik baxımdan dəyişdirmək lazımdır. İncəsənət estetik tərbiyənin vasitəsi kimi xarakterizə edərkən, ədəbiyyatın və kinonun xüsusi rolu haqqında demək lazımdır. Bu incəsənətin başqa növlərinin rolunu əskiltmək deyil. Sadəcə olaraq, ədəbiyyat və kino hər bir hərbi tədris ocağının şəxsi heyəti üçün mədəniyyətin ən əlverişli sənət növüdür. Hər bir tədris ocağında, hər bir iş yerində bədii ədəbiyyatın sisteməlik təbliğini təmin edən kitabxana və kinoqurğusu var. Axı cəmiyyətin mənəvi sağlamlığını, insanların ab-havasını mədəniyyət və incəsənətin vəziyyəti təyin edir. Ona görə də “Mədəniyyət haqqında” Qanunda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 40-cı maddəsinin I hissəsinə uyğun olaraq hər kəsin mədəni həyatda iştirak etmək, mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən istifadə etmək hüququ vardır. Azərbaycan Respublikasının ərazisində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan

Respublikasının vətəndaşları ilə bərabər mədəniyyət hüququna malikdirlər.

Maddə 7. Yaradıcılıq azadlığı barədə yazılır ki, Azərbaycan Respublikasında hər kəsin yaradıcılıq azadlığı vardır. Bu hüquq həm peşəkar, həm də həvəskar əsasda həyata keçirilə bilər. Müəlliflik hüququ, əqli mülkiyyət hüququ, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrindən sərbəst istifadə etmə və dövlət tərəfindən dəstəklənmə baxımından yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şəxslər bərabərhüquqludurlar. Hər kəsin yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə mülkiyyət hüququ vardır. Bu hüquq Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir.

Vətəndaşın özünün yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinin nümayiş etdirmək, satmaq, habelə bu məqsədlər üçün xarici ölkələrə aparmaq hüququ vardır.

Müəyyən edilmiş qaydada mədəniyyət sahəsində ictimai birliklər, müəssisələr yaratmaq, habelə bu sahədə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququ vardır.

Maddə 12. Milli mədəniyyət sərvətlərinin mühafizəsi barədə yazılır, dövlət milli mədəniyyət sərvətlərinin mühafizəsini təmin edir.

Dövlət Azərbaycan Respublikasının çıxarılmış milli mədəniyyət sərvətlərinin geri qaytarılmasını təşkil edir. Respublika ərazisinə qaytarılan milli mədəniyyət sərvətlərinə görə gömrük rüsumu və digər rüsumlar alınmır.

Maddə 17-də “mədəniyyət sərvətlərinə dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması” barədə yazılır ki, dövlətin mədəniyyət fəaliyyətinə müdaxiləsi zorakılığa, irqi, milli və dini müstəsnalığa çağırışların, pornoqrafiyanın, narkomanıyanın təbliğinin qadağan olunması, onların qarşısının alınması ilə məhdudlaşır.

Beləliklə, dövlətin mədəniyyət sisteminin başlıca vəzifəsi milli mədəniyyət sərvətlərinin, dünya mədəniyyəti nümunələrinin etibarlı şəkildə toplanıb qorunaraq gələcək nəsillərə çatdırılmasından, onların əhali arasında geniş təbliğindən, Azər-

baycan xalqının adət və ənənələri ilə bağlı, milli, mənəvi və mədəni, bəşəri dəyərlərə yiyələnən, müstəqil və yaradıcı düşünən vətəndaşların yetişdirilməsinə fəal yardım etməkdən ibarətdir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində incəsənət istər estetik, istər tərbiyəvi, istərsə də psixoloji cəhətdən böyük rol oynayır.

Polisin işində incəsənətin rolu əvəzsizdir. O, polis əməkdaşlarına incəsənətin tarixini, onun yaradıcılığı xarakterlərini ödəyir, estetik əhvalının artması üçün mənəvi qida verir.

Digər tərəfdən isə müasir dövrdə incəsənət cinayətkar aləmin fəaliyyət sahəsidir. Külli miqdarda pul əldə etməkdən ötrü onlar “qiymətsiz” rəsm əsərlərini, yüksək zərgərlik işlərini, qədim tarixi əsərləri, abidələri əldə etmək istəyirlər. Buna görə də polis əməkdaşları belə cinayətlərə qarşı mübarizə aparmaq üçün incəsənət haqqında hər şeyi bilməlidir.

Yüksək incəsənət qabiliyyətini əldə edən polis əməkdaşı öz peşəkarlığı sayəsində cinayətkarların sürəti, onun stili, davranış üsulunu açıqlayır, bundan əlavə, bunun köməkliliyi ilə polis əməkdaşı incəsənət əşyalarının əsl və yaxud saxta olmasını müəyyən edir.

İncəsənəti qavrayan, onu dərk edən, onun hər hansısa bir növü ilə məşğul olan polis əməkdaşları həmişə yüksək əhvalruhiyyədə, ali dəyərlərə malik və möhkəm mənəviyyatlı, psixi cəhətdən davamlı, mədəni-mənəvi cəhətdən təmiz olur.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” Qanunu. Bakı, 6 fevral 1998. Fəsil I, II, IX.
2. Estetikanın əsasları. Bakı, 1994. səh. 13-47.
3. İncəsənətin sosial mənəvi-estetik mahiyyəti. Bakı Dövlət Universiteti, 1986. səh. 22-56.
4. İnsan amilinin fəallaşmasının mənəvi və estetik as-

pektləri. Bakı, 1990. Fəsil III.

5. Lifşits M. “İncəsənət və müasir dünya” Moskva – 1978. c. 20-77.

6. Voysexovits İ. “İncəsənətin ümumi nəzəriyyəsinin formalaşması təcrübəsi”. Moskva – 1983. Fəsil, I-III.

7. Ардреев А.Л. Место искусства в мире. М., 1980. с. 14-57.

8. Бедхлубенко С.Д. Природа искусства. М., 1982. с. 9-23.

9. Бражник С.И. Искусства и его роль в эстетическом воспитании работников ОВД. М., 1985. с. 45-83.

10. Гульча А.А. Принципы эстетики. Киев, 1985. с. 7-30.

11. Ильенко Эваль Васильеви эстетическо природ фантазии. Чт там, в Зазеркалье? Изд. стереотип. — М.: Книжны до «ЛИБРОКОМ», 2014. — 128 с. с. 10-34.

12. Социальная природа искусства и его роль в формировании профессиональных сотрудников ОВД. Киев, 1990. с. 37-59.

MÖVZU №6. «DİO-nun fəaliyyətində idarəetmə etikasını»

PLAN:

- 1. İdarəetmə etikasını fəaliyyətinin əsas mahiyyəti və vəzifələri.**
- 2. DİO-nun etik idarəetmə fəaliyyəti.**
- 3. DİO-nun idarəetmə aparatının əhali ilə qarşılıqlı etik münasibətləri.**

Sual 1. İdarəetmə etikasını fəaliyyətinin əsas mahiyyəti və vəzifələri

DİO əməkdaşları öz fəaliyyətində idarəetmə etikasının prinsiplərinə əməl etməklə öz əməyinin nəticəsinin daha məhsuldar olmasına nail olurlar. Polisin fəaliyyətinin əsas mahiyyəti və vəzifələri də məhz idarəetmə etikasının tələb və normaları ilə müəyyənləşdirilir.

DİO əməkdaşları digər hüquq mühafizə orqanları əməkdaşları ilə müqayisədə vətəndaşlarla daha çox ünsiyyətdə olurlar. Polisdə müxtəlif sahələrdə xidmət aparan və öz vəzifələrini icra edən əməkdaşlar - sahə müvəkkilləri, yetkinlik yaşına çatmamışlar üzrə inspektorlar, əməliyyat - axtarış fəaliyyətini yerinə yetirən əməkdaşlar, müstəntiqlər və digər xidmət sahəsində çalışan əməkdaşlar daim vətəndaşlarla qarşılıqlı münasibətdə və ünsiyyətdə olurlar. Bu zaman onlar yüksək idarəçilik mədəniyyətinə malik olduqlarını nümayiş etdirməli, idarəetmə etikasının prinsiplərinə düzgün riayət etməli və polis adını uca

tutmalıdır və çalışmalıdır ki, əhali arasında polisın mövqeyi, şərəf və ləyaqəti daim öz yüksəkliyini qoruyub saxlasın.

Həmçinin, DİO kollektivinin öz daxilində də, kollektiv üzvləri arasında da idarəetmə etikasının əsas prinsipləri qorunmalıdır. Məhz bu prinsiplərə əməl etməklə düzgün idarəçilik fəaliyyətini həyata keçirmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini qazandıqdan sonra dövlət idarəetmə sisteminin bütün sahələrində hüquqi islahatların aparıldığı kimi, dövlət idarəetmə orqanları sisteminə də tipik bir sosial sistem olan daxili işlər orqanları sistemində də hüquqi islahatların aparılmasına başlanmışdır.

Respublikada aparılan demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu prosesində DİO-nun qarşısına qoyulmuş vəzifələrin tam, vaxtında və effektiv yerinə yetirilməsi bu islahatların məqsədyönlü aparılmasından, daxili işlər orqanları sistemində idarəetmənin nəzəri və təcrübi cəhətdən elmi əsaslarla təşkilindən və həyata keçirilməsindən asılıdır. Respublikamızda hüquqi dövlət quruculuğunun həyata keçirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydalarının möhkəmləndirilməsi bütün hüquq-mühafizə orqanlarından, o cümlədən də daxili işlər orqanlarından işlərinin effektivliyinin yüksəldilməsini tələb edir.

Daxili işlər orqanlarının qarşında duran vəzifə və funksiyaları tam, vaxtında və qanun çərçivəsində yerinə yetirilməsi əsasən dövlət idarəetməsini daxili işlər sahəsində idarəetmənin təşkili və onun həyata keçirilməsinin effektivliyindən asılıdır.

Dövlət daxili işlər sahəsinin bir sıra mürəkkəb ictimai, ictimai-etik münasibətlər qrupunu özündə cəmləşdirmiş və onların qorunması, mühafizəsi, təmin edilməsi, yerinə yetirilməsi və həyata keçirilməsi ilə olmuşdur:

- şəxsiyyətin hüquqi, azadlıq və maraqlarını, cəmiyyəti və dövləti cinayətkar və digər qanunazidd qəsdlərdən qorumaq;
- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi və mühafizəsi;
- cinayətlərin və digər hüquqpozmalarının xəbərdar edil-

məsi və qarşısının alınması;

– əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin, təhqiqatın və istintaqın həyata keçirilməsi;

– yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

– silahın, sursatların, partlayıcı maddələrin və s. əldə edilməsinə, saxlanması və daşınmasına icazə sistemin həyata keçirilməsi;

– pasport sistemi qaydasının həyata keçirilməsi;

– əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin Respublikada olmaları və tranzitlə keçmələri qaydalarına riayət etmələrinin təmin edilməsi.

Dövlətin daxili işlər sahəsinin yuxarıda göstərilən ictimai münasibətlər qrupları arasında olan qarşılıqlı etik əlaqələrin obyektiv mövcudluğunu və onların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq daxili işlər sahəsinə dövlət idarəetmənin müstəqil obyekt kimi baxmaq olar. Daxili işlər sahəsində yaranan ictimai münasibətlərin spesifik xüsusiyyətləri dövlət idarəetməsinin digər sahələrindən fərqlənən və onun neçə bir xüsusi sahəsi kimi daxili işlər sahəsində idarəetmənin mövcud olmasına və onun həyata keçirilməsinə əsas verir.

Daxili işlər sahəsində idarəetmə, dövlət idarəetməsinin digər sahələrində olduğu kimi məqsədyönlü təşkilati fəaliyyətdən ibarətdir.

Daxili işlər orqanları sistemində idarəetmə prosesinin ilkin mərhələləri kimi aşağıda göstərilən müddəaları qəbul etmək olar:

– idarəetmənin ümumi anlayışı və onun əlamətləri;

– sosial idarəetmə və onun əlamətləri;

– idarəetmənin növləri, elementləri və funksiyaları;

– idarəetmə prosesinin mahiyyəti və onun mərhələləri;

– idarəetmənin etik prinsipləri və onun təsnifatı;

– DİO-da etik idarəetmənin təkmilləşdirilməsi yolları.

İdarəetmə – latın mənşəli «administratio» sözündən götürülüb. Mənası müəyyən fəaliyyət növünün xarakterizə edən universal vasitədir.

İdarəetmənin məzmunu daha dərindən dərk etmək üçün onun elementlərinin məzmununun açıqlanması məqsəduyğundur.

İdarəetmənin elementləri aşağıdakılardır:

- idarəetmənin subyekti;
- idarəetmənin obyektı;
- idarəetmənin düzünə və əksinə olan əlaqələri;
- idarəetmənin sistemi;
- idarəetmənin funksiyaları.

İdarəetmənin ümumi funksiyaları – elə funksiyalardır ki, bu funksiyalar hər bir idarəetmə prosesinə şamil edilə bilər.

İdarəetmənin ümumi funksiyaları aşağıdakılardır:

- proqnozlaşdırma;
- doğru məlumat;
- təşkilətmə;
- nizamlama və operativ sərəncam vermə;
- koordinasiya;
- nəzarət;
- uçot.

İdarəetmə prosesi sonsuz bir prosesdir. O, bir-birini tamamlayan və ardıcıl olaraq dəyişən mərhələlərdən ibarətdir.

İdarəetmə prosesinin aşağıdakı mərhələləri mövcuddur:

- həll edilən problemin araşdırılması və onun analizi;
- qərar layihəsinin hazırlanması;
- layihənin müzakirəsi və ekspert qiymətinin verilməsi;
- aidyyəti olan orqan və təşkilatlarla razılaşdırılması;
- qərar layihəsinin təsdiqi;
- qərarın icraçılara çatdırılması;
- qərarın yerinə yetirilməsi;
- qərarın yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi.

Sual 2. DİO-nun etik idarəetmə fəaliyyəti.

Daxili işlər sahəsində idarəetmənin əsas məqsədi ölkədə hüquq və etik qaydaların təmin edilməsində, vətəndaşların, idarə, müəssisə və təşkilatların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının mühafizə edilməsindən ibarətdir. Daxili işlər sahəsində idarəetmənin bu məqsədi ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin və digər hüquqpozumalarının qarşısının alınması və açılması, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, mülkiyyətin mühafizəsi və s. kimi idarəetmə vəzifələrində konkretləşdirilmişdir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının etik davranışı məsələsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir və etik davranış kodeksinin müddəaları ilə tənzimlənir. Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının etik davranış kodeksində əməkdaşların lazımi meyarlara cavab verməsinin, cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi-əxlaqi və mədəni davranış qaydalarına əməl etməsinin ifadəsi olan norma və müddəaları müəyyən edir.

Hər bir əməkdaş xidmətdə və gündəlik həyatda qanunçuluq, insan hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətdə qəbul olunmuş mənəvi dəyərlərin aliliyi, yüksək peşəkarlıq və səmimiyyət prinsiplərini və Davranış kodeksi ilə müəyyən edilmiş normalar, qaydalar əsas götürülməlidir.

Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanlarının əməkdaşları Davranış kodeksini dərinlən öyrənməli və onun tələblərinə sözsüz əməl edəcəkləri barədə üzərlərinə öhdəlik götürməlidirlər. Yuxarıda göstərilən məsələlərə düzgün əməl olunması əməkdaşların əhali ilə etik münasibətlərin qurulmasında və bu münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsində çox mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Respublikasının DİN sistemində fəaliyyət göstərən bir sıra orqanların vəzifə və hüquqların müəyyən edən xüsusi qanunvericilik və digər normativ aktlar vasitəsilə müəyyən edilir. Məsələn, polis sərəhəmiyyətləri «Polis haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu,

daxili qoşunların səlahiyyətləri «Daxili qoşunların statusu haqqında» 8 fevral 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu «Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında» 28 oktyabr 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Daxili işlər orqanları sisteminə daxil olan bütün orqanlar öz gündəlik fəaliyyətində aşağıdakı normativ-hüquqi aktları rəhbər tuturlar:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
- Azərbaycan Respublikasının Qanunları;
- Milli Məclisin qərarları;
- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları;
- Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları;
- Daxili İşlər Nazirliyinin və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları;
- DİO-nun müvafiq orqanları və xidmətləri haqqında əsasnamələri, nizamnamələri, təlimatları;
- Beynəlxalq sənədləri, müqavilələri.

Cəmiyyətdə vətəndaşların rahat və sabit yaşamasını təmin edərək, DİO-nun idarəçilik prosesində şəxsiyyətin hüquqlarının və etikanın məhdudlaşdırılması və məcburi tədbirlərin həyata keçirilməsi həm ictimai, həm də fərdi şüurda kompleks ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur.

Polis orqanlarına cəmiyyət tərəfindən tək-cə hüquqi deyil, həm də hakimiyyət səlahiyyətlərindən istifadə etməklə, əxalqi sanksiyalara icazə verilməsi ilə yanaşı, bu əməkdaşların üzərinə qanuniliyə peşə etikasını və xidməti davranış qaydalarına ciddi və dəqiq əməl etmək kimi yüksək məsuliyyət qoyulur.

Bu gün polis orqanlarının qarşısında duran məsələlərin, vəzifələrin təyin edilməsi, səlahiyyətlərin mənəvi-əxlaqi və mümkün olan hüquqi və tipik qanun pozuntuları ilə mübarizə yalnız milli qanunvericilik səviyyəsində deyil, həm də hər şeydən əvvəl, beynəlxalq qanunvericiliyin müzakirə mövzusuudur.

BMT və Avropa Şurasının yarandığı günlərdən hüquq-mühafizə orqanlarının, o cümlədən polisində idarəetmə ilə bağlı məsələlər həmişə gündəlikdə olmuşdur.

Xüsusilə indiki mərhələdə Avropa qitəsində demokratiyanın, insan azadlığı və hüquqlarının fundamental əsaslarının müdafiəsi və s. yüksək qiymətləndirilir.

Təsadüfi deyildir ki, Avropa Şurası demokratik cəmiyyətdə polisində icra vəzifələri ilə bağlı məsələləri nəzərdən keçirir, onun fəaliyyətinə aid olan normativ sənədlər qəbul edir. Avropa Şurasının Komitə və Komissiyaları bütün hallarda polisində fəaliyyətində vahid ümumi idarəçilik qaydaları, etik və deontoloji standartları təyin etməyə cəhd göstərir.

İdarəetmə prosesi birinci növbədə etik münasibətlər problemi ilə bağlıdır. Məlumdur ki, cəmiyyətdə baş verən ictimai münasibətlərin aşağıdakı növləri vardır: iqtisadi, ideoloji hüquqi, etik, psixoloji və s. Bu münasibətlər etik münasibətlər sırasında başlıca yer tutur.

Etik idarəetmə münasibətləri mürəkkəb kompleks münasibətlər sistemindən ibarətdir. O statik halda deyil, dinamik halda olan münasibətlər məcmusunu əhatə edir.

Bununla belə idarəetmə münasibətləri, etik idarəetmə münasibətlərlə yanaşı, bu sahədə baş verən siyasi, hüquqi, sosial-psixoloji münasibətlər mövcuddur. Buna görə də idarəetmə prosesinə və etik idarəetmə münasibətlərinə birtərəfli mövqedən yanaşmaq olmaz.

İdarəetmə münasibətlərin aşağıdakı tipləri vardır:

- a) idarəedən sistem ilə idarəolunan sistem arasındakı etik münasibət;
- b) idarəedən sistemin daxilində baş verən etik münasibətlər;
- c) idarəetmə prosesində baş verən şəxsiyyətlərarası etik münasibətlər.

İdarəetmə prosesi ilə bağlı aşağıdakı funksiyaları göstərmək olar:

- 1) təşkilətmə;
- 2) tənzimlətmə;
- 3) əlaqələndirmə;
- 4) operativ rəhbərlik;
- 5) nəzarət;
- 6) proqnozlaşdırma;
- 7) planlaşdırma;
- 8) analiz;
- 9) nizamlama.

Bunun nəticəsi olaraq bir neçə Bəyannamə və Məcəllələr qəbul edilmişdir:

- rəsmi şəxslər üçün Etik Məcəllə (BMT 1989);
- Polis Bəyannaməsi (1979);
- Avropa Polisinin Etik Məcəlləsi (2001).

DİN-in idarəetmə etikasında, standartlaşdırma forma və metodlarının prosesində Avropa polisinin fəaliyyətinin peşəkarlığı təkmilləşmiş məsələlər ilə əlaqədar polisin standart, geniş əhatəli icra mədəniyyətinin formalaşması problemi xüsusi yer tutur. Tez-tez sual verilir ki, polisi necə öyrətmək lazımdır ki, ümumi idarəetmə mədəniyyətinin sahibi olsun? Necə etmək lazımdır ki, onun peşəkarlığı milli və ümumavropa mədəniyyəti bazasında idarəetmə etikasını qurulsun? Hansı stereotiplərə yiyələnmişdir ki, DİO-nun imici qəbul edilsin? Buna nail olmaq üçün ilk növbədə bu məsələlərin həllində yeni yanaşmaların yaradılması və tətbiqi vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Orqanlarının intizam nizamnaməsi hüquqi məsuliyyət, intizam məsuliyyəti şəklində təzahür edir. Əməkdaşlar xidmət funksiyalarını yüksək peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirməli və intizam nizamnaməsinə və etik davranış kodeksinə riayət etməlidirlər. intizam məsuliyyəti xidmət intizamının möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Hüquqi baxımdan intizam məsuliyyəti intizam xətası törətmiş şəxslə intizam tənbehini tətbiq edən subyekt arasındakı hüquqi münasibətdir. İntizam məsuliyyətinin mövcudluğunun maddi əsası kimi xidmət prosesində ciddi intizamın təmin edilməsi olan obyektiv zərurət, müəssisələrin fəaliyyətində xidmət intizamının pozulması faktlarının mövcudluğu və intizam məsuliyyətinin xidmət intizamını pozanlara qarşı müsbət mənada təsir göstərməsi imkanı çıxış etməlidir. Polis əməkdaşına qarşı intizam tənbehlərinin tətbiqinin ilkin hüquqi şərti kimi əməkdaşlar arasında intizamı gücləndirir, həmçinin, nizamnamədə tənzimləyici normalarla yanaşı, xidmət intizamını pozanlara qarşı intizam tənbehi tədbirlərinin müəyyən edilməsi qaydasını təsbit edən hüquq normalarının məcmusu, intizam məsuliyyətinin mövcudluğunun hüquqi əsasını təşkil edir.

Daxili işlər orqanları əməkdaşları xidmət zamanı ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, hüquqpozmaların qarşısının alınması, yol hərəkəti təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində yol verdikləri qəbahətlərə görə, eyni zamanda xidmət zamanı qanunçuluğa və normativ hüquqi aktlara riayət etməməklə, fiziki və hüquqi şəxslərin pozulmuş hüquqlarını bərpa etmək üçün qanunauyğun zəruri tədbirlər görmədikləri zaman intizam məsuliyyətinə cəlb olunurlar.

İntizam məsuliyyətinin spesifikliyini göstərən və onu hüquqi məsuliyyətin digər növlərindən – cinayət, mülki, inzibati və maddi məsuliyyət növlərindən fərqləndirən əsas əlamətlər aşağıdakılardır: a) xüsusi sahə – xidməti intizamı ilə əlaqədar münasibətlər – hərəkətlər; b) özünəməxsus yaranma əsasının (intizam xətasının) mövcudluğu; c) özünəməxsus məcburetmə forması: təqsiri olana qarşı əsasən tərbiyəvi xarakterli intizam tənbehlərinin tətbiqi; d) intizam tənbehlərinin tətbiqinin xüsusi qaydası; e) intizam məsuliyyəti subyektlərinin məhdud dairəsi-hüquq münasibətlərində əməkdaş öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən bilavasitə və birbaşa rəisə tabeliyi f) subyektlərinin xüsusi tərkibi; g) onun tətbiqinin xüsusi məqsəd – xidmət intizamının qorunması və möhkəmləndirilməsi daşınması məqsədi.

Bütün bu əlmətlər içərisində intizam tənbehləri əlamətini başlıca və müəyyənedici əlamət kimi göstərmək lazımdır.

İntizam nizamnaməsinin 24 və 25 maddələrinə əsasən əməkdaş açıq-aşkar qanunazidd əmr və ya göstəriş aldıqda qanunu rəhbər tutmalı, zəruri hallarda bu barədə ardıcılıqla yuxarı vəzifəli şəxslərə məlumat verməlidir. Belə hal olduqda əmri və ya göstərişi icra etməmək məsuliyyətə səbəb olur.

İntizam məsuliyyəti birgə xidmət zamanı məcbureddici və tərbiyəvi funksiyaları yerinə yetirərək, xidmətdə əmək hüquq münasibəti üzrə hüquq və vəzifələrin daha düzgün həyata keçirilməsi, xidməti intizamın möhkəmləndirilməsi, DİO-nun intizam nizamnaməsinə və digər əmrlərinə riayət olunması məqsədlərinə xidmət edir.

Əmək qanunvericiliyinə görə rəhbər, intizam tənbehini verərkən işçinin şəxsiyyətini, kollektivdə nüfuzunu, peşəkarlıq səviyyəsini, onun törətdiyi xətanın xarakterini nəzərə almalıdır. İntizam tənbehlərindən hər hansı biri tətbiq olunmadan işçiyə yazılı və şifahi qaydada xəbərdarlıq edilə bilər. Xəbərdarlıq intizam tənbehi sayılmır. (AR ƏM 186 maddəsinin 1-ci hissəsi).

Polis Haqqında qanunun 33-cü maddəsinin II-ci hissəsində, DİO-nun xidmət keçmə haqqında əsasnaməsinin 114-cü maddəsində və DİO-nun intizam nizamnaməsinin 14-cü maddəsində DİO əməkdaşlarına aşağıdakı xidməti intizam tənbehləri verilə bilər:

1. məzəmmət
2. töhmət
3. şiddətli töhmət
4. xidməti vəzifəyə tam uyğun olmamaq barədə xəbərdarlıq
5. tutduğu vəzifədən aşağı vəzifəyə keçirilmə
6. xüsusi rütbənin bir pillə aşağı salınması
7. xidmədən xaric etmə

DİO-nun fəxri döş nişanları ilə təltif edilmiş əməkdaşlar, həmin nişanlar haqqında əsasnamələrdə müəyyən olunmuş

qaydada döş nişanlarından məhrum edilə bilərlər. Qanunvericilikdə müəyyən edilmiş hallarda əməkdaşlar DİO-dan xaric edilməklə yanaşı xüsusi rütbədən də məhrum edilə bilərlər.

Daxili işlər orqanının əməkdaşları «Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında» Əsasnamənin 114-1, «Korrupsiyaya qarşı mübarizə haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 5.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş tələblərə əməl etmədikdə və ya həmin Qanunun 9-cu maddəsində göstərilən hüquqpozmaları törətdikdə (onlar inzibati və ya cinayət məsuliyyəti yaratmadıqda) intizam məsuliyyətinə cəlb olunurlar. «Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında» Əsasnamənin 116-cı maddəsinə əsasən Həvəsləndirmə tədbirləri və intizam tənbehləri, daxili işlər orqanlarının vəzifəli şəxsləri (rəislər) tərəfindən onlara verilən səlahiyyətlər hüdudunda tətbiq edilir. Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (prezidenti) tərəfindən vəzifəyə təyin edilən daxili işlər orqanları əməkdaşlarına müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (Daxili İşlər Nazirliyi) tərəfindən bu Əsasnamənin 114-cü maddəsinin 1, 2 və 3-cü bəndlərində göstərilən intizam tənbehləri tətbiq edilə bilər.

DİO-da xidməti intizam dedikdə – əməkdaşlar tərəfindən onlara həvalə olunmuş vəzifənin və ya vəzifələrin icrası, öz səlahiyyətlərini həyata keçirərkən Azərbaycan Respublikasının Qanunverici aktlarına, müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının əmr və göstərişlərinə, vəzifə səlahiyyətlərinə, tabe olduğu bilavasitə və ya yuxarı rəisin qanuni əmr və göstərişlərinə əməl etməsi başa düşülür.

Əgər əməkdaşın təqsiri üzündən ona həvalə olunmuş xidməti işin yerinə yetrilməməsi, yaxud lazımınca yerinə yetrilməməsi, intizam tənbehinin tətbiqinə baxmayaraq davam etmişdirsə, onun barəsində yeni intizam tənbehinin tətbiqinə yol verilir. İntizam qaydasının pozulmasında bir neçə əməkdaş qrup halında iştirak etdikdə onların hər birinə törətdiyi əməlin təqsirinin dərəcəsinə uyğun müvafiq intizam tənbehi verilir.

Əsasnamənin 129-cu maddəsinə əsasən xidməti intizam qaydalarının pozulmasına görə daxili işlər orqanlarının istintaq aparatı işçilərinə intizam tənbehi verilməsi Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı və onun səlahiyyət verdiyi şəxslər tərəfindən, prosesual fəaliyyət ilə əlaqədar olduğu hallarda isə prokurorluq və məhkəmə orqanlarının aktları əsasında həyata keçirilir. Daxili işlər orqanlarının istintaq aparatı işçilərinə intizam tənbehi verilməsi, həmçinin müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən həmin orqanın istintaq aparatının fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirən qurumunun Azərbaycan Respublikası Cinayət-Prosesual Məcəlləsinin 85.6-cı maddəsində göstərilən səlahiyyətləri daxilində verilmiş vəsatəti əsasında həyata keçirilir.

İntizam tənbehi tətbiq olunarkən müəyyən olunmuş qaydalara ciddi əməl olumalıdır. İntizam nizamnaməsinin 34-cü maddəsinə əsasən intizam tənbehi tətbiqində səlahiyyət həddini aşan rəis məsuliyyət daşıyır və əmri daha vəzifəli rəis tərəfindən ləğv edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, intizam xətasına görə intizam tənbehini tətbiq etmək rəisin vəzifəsi deyil, hüququdur. O, işin bütün hallarını nəzərə alaraq, intizam xətası törətmiş əməkdaşa qarşı intizam tənbehi tətbiq etməyib, ona şifahi xəbərdarlıq etməklə də kifayətlənə bilər.

Tutduğu vəzifədən aşağı vəzifəyə keçirmə və ya xüsusi rütbənin bir pillə aşağı salınması kimi intizam tənbehi tədbirləri, bir qayda olaraq, başqa intizam tənbehlərinin təqsirkara lazımı təsir göstərmədiyini halda verilir.

İN-nin 35-ci maddəsinə əsasən xidmətdən xaric etmə intizam tənbehi Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirinin müstəsna səlahiyyətinə aiddir.

İN-nin 40-cı maddəsinə əsasən intizam tənbehi, xidməti intizam qaydalarının pozulması barədə məlumat, yaxud sırası və rəis heyəti yığıncaqlarının vəsatəti ilə qərar qəbul etmək səlahiyyətli rəisə daxil olduğu gündən 10 gün ərzində verilir.

İN-nin 60 maddəsinə əsasən intizam tənbehi dərhal müs-

təsna halda isə verildiyi gündən 1 aydan gec olmayan müddətdə elan edilir (icra olunur) və bu barədə əməkdaşın şəxsi işində qeydiyyat aparılır (şifahi intizam tənbehi barədə şəxsi işdə qeydiyyat aparılmır).

Əməkdaş intizam tənbehi verilərkən rəis tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinin və onun hüquqlarının pozulduğunu iddia edərsə, İN-nin 63 maddəsinin nəzərdə tutulmuş qaydada ardıcılıqla yuxarı vəzifəli şəxslərə şikayət edə bilər. Rəis tərəfindən intizam məsuliyyətinə cəlb etmə qaydalarının pozulması tətbiq olunmuş intizam tənbehini yuxarı vəzifəli şəxs tərəfindən etibarsız hesab edilməsi üçün, əsas ola bilər. Eyni zamanda İnzibati İcraat Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun 67.2-ci maddəsinə əsasən, qanunsuz inzibati akt həmin aktı qəbul etmiş inzibati orqan və ya subordinasiya baxımından yuxarı inzibati orqan tərəfindən və yaxud məhkəmə qaydasında ləğv oluna bilər.

Əsasnamənin 130-cu maddəsinə əsasən intizam tənbehinin tətbiqində verilən hüquqların həddini aşan vəzifəli şəxs məsuliyyət daşıyır. İntizam nizamnaməsinin 39-cu maddəsinə əsasən, əməkdaşın tələbi ilə əmrin sürəti əməkdaşa təqdim edilməlidir və bu birbaşa vəzifəli şəxsin vəzifələrinə aiddir.

Demokratik və hüquqi dövlət strukturlarını, təsisatlarını formalaşdıran və daha da təkmilləşdirən Azərbaycan respublikası bütün növ qanun pozuntularına qarşı səmərəli mübarizə aparmaq üçün zəruri maddi, siyasi, sosial və s. xarakterli tədbirlər həyata keçirir. Əhalinin yüksək maddi həyat şəraiti, etibarlı sosial müdafiəsi, ölkədə siyasi sabitlik, yüksək hüquq mədəniyyətinə malik olan ədalətli hüquq-mühafizə orqanlarının mövcudluğu qanunçuluq rejiminin real əsasını təşkil edir.

Hüquq subyektlərinin, ölkə ərazisində yaşayan bütün insanların hüquq və azadlıqlarının, qanuni mənafələrinin bilavasitə müdafiəsi hüquqmühafizə orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Bu işdə daxili işlər orqanlarının (DİO) üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu vəzifələr cinayətin və digər hüquqpozumaların qarşısının alınması, baş vermiş cinayət hadisəsinin aşkara çıxar-

rılması və onu törədən şəxsin müəyyənləşdirilməsi, cinayəti doğuran səbəblərin öyrənilməsi və aradan qaldırılması üçün tədbirlərin görülməsi, cinayət və digər hüquqpozmalar haqqında daxil olan ərizələrin və məlumatların qəbul edilməsinin, qeydiyyatdan keçirilməsinin və zəruri tədbirlərin görülməsinin təmin olunması, qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş hallarda və qaydada cinayət işlərinin başlanılması, əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsidir.

Bugün Azərbaycanda daxili işlər orqanlarına diqqət və qayğı bu strukturda fəal inkişaf tempinin saxlanılmasına, daha böyük nailiyyətlərin əldə edilməsi üçün hər cür şərait yaratmışdır. DİO əməkdaşları tərəfindən cinayətkarlıqla mübarizə, ictimai asayişin qorunması və ictimai təhlükəsizliyin təmini vəzifələri uğurla yerinə yetirilir, ölkədəki kriminogen durum daim nəzarətdə saxlanılır. Görülən işlərin nəticəsidir ki, respublikamız cinayətkarlığın səviyyəsinə görə uzun illərdir ki, MDB və Şərqi Avropa məkanında ən təhlükəsiz və sabit ölkələrdən biri hesab olunur.

Daxili işlər orqanlarının xidməti intizamı-əməkdaşlar tərəfindən həvalə olunmuş vəzifələri nümunəvi yerinə yetirməkdən ibarətdir. DİO-nun hər bir əməkdaşı etik normalara ciddi əməl etməli, insan hüquqlarına hörmətlə yanaşmalı, başqalarını hüquq qaydasını pozmaqdan çəkindirməli, insan və vətəndaş hüquqlarını müdafiə etməli, səmimi və nəzakətli olmalı, daim peşəkarlıq səviyyəsini artırmalıdır. DİO-da yüksək nizam-intizam, mənəviyyətə, yüksək əxlaqa, vətəndaşlarla ünsiyyətdə nəzakətli və qayğıkeş olan əməkdaşların xidmət göstərməsi daim DİN rəhbərliyinin diqqət mərkəzindədir. Bu tələbkarlıq sayəsində DİO-da hər il nizam-intizamın daha da güclənməsi və intizam qaydasını pozan əməkdaşların sayının azalması müşahidə olunur.

Son dövrlərdə Azərbaycanda da ictimai həyatın müxtəlif sahələrində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, beynəlxalq əlaqələrin daha da dərinləşməsi və miqrasiya proseslərinin inkişafı yeni münasibətlər sisteminin formalaşmasına səbəb ol-

muşdur. Həmçinin informasiya kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı, cəmiyyət üzvlərinin sosial iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşması, əhalinin sayının artması da bu proseslərə kifayət qədər təsir göstərmişdir.

Cinayətkarlıqla mübarizənin daha səmərəli aparılması, qanunçuluğun qorunması, ölkədə əlverişli iqtisadi-siyasi, sosial inkişafın davamlı olması üçün asayişin mühafizəsinin peşəkarlıqla həyata keçirilməsi, polis-vətəndaş münasibətlərinin daha yüksək səviyyəyə qaldırılması məqsədi ilə DİO-da struktur islahatları aparılmışdır. DİN sistemində Daxili Tədqiqatlar, Şəxsi Heyətlə İş, Beynəlxalq Əməkdaşlıq, Daxili Təhlükəsizlik, İnsan Alverinə Qarşı Mübarizə, Miqrasiya idarələrinin, mətbuat xidmətinin təsis edilməsini buna misal göstərmək olar.

Daxili işlər orqanlarında idarəetmənin keyfiyyətinin və effektivliyinin yüksəldilməsi istiqamətində 1993-cü ildən başlayaraq bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir. 1994-cü il avqustun 9-da imzalanmış “Cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsi, qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi tədbirləri haqqında” fərmanın ölkə başçısı tərəfindən qəbul edilməsini bu sahədə ilk mühüm addımlardan biri hesab etmək olar. Əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətlərin tənzimlənməsi və əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqində hüquqi təminatlar sisteminin müəyyən edilməsi məqsədilə 1999-cu il noyabrın 11-də “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanun əməliyyat-axtarış fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hüquqi münasibətləri tənzimləməklə əməliyyat-axtarış tədbirlərinin tətbiqində hüquqi təminatlar sistemini müəyyənləşdirdi. Bu qanun polis fəaliyyətinin böyük bir hissəsinin normativ hüquqi bazasının yaradılması üçün əsas oldu. 1999-cu il oktyabr 28-də qəbul edilmiş “Polis haqqında” Qanunu həm yeni hüquqi qaydalar mühitində yaşayıb fəaliyyət göstərən polislər, həm də həyati vacib maraq və hüquqları yeni qanunlar əsasında qorunacaq vətəndaşlarımız səbirsizliklə gözləyirdilər. Onları polisin müstə-

qil dövlətdə yeri və rolu, vəzifə və funksiyaları, insanların hüquq və azadlıqlarını necə təmin edəcəyi çox maraqlandırır. Şübhəsiz ki, polis də xalqın bir hissəsidir. Lakin o həm də seçdiyi peşəsi və andına sədaqəti baxımından xüsusi məsuliyyət daşıyan bir şəxsdir. 29 iyun 2001-ci il tarixdə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının daxili işlər orqanlarında xidmət keçmə haqqında" Əsasnamə polisdə və Daxili İşlər Nazirliyi sisteminə daxil olan digər orqan və hissələrdə xidmət keçmənin qaydalarını və şərtlərini, bu orqanların vəzifəli şəxslərinin hüquqi vəziyyətinin əsaslarını müəyyənləşdirdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2001-ci il 30 iyun tarixli 518 nömrəli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi haqqında Əsasnamə və onun strukturu təsdiq edildi. Əsasnamədə Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasında ictimai qaydanın və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi, cinayətlərin qarşısının alınması və açılması sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilmiş səlahiyyətləri həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi müəyyən olundu. Həmçinin, Nazirliyin işinin insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının aliliyi, qanunçuluq, humanistlik, habelə demokratiya və təkbəşçilik prinsiplərinin uzlaşdırılması əsasında qurulması əsas müddəalar kimi təsbit edildi. DİN-in 08.04.2005-ci il tarixli 130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmiş daxili işlər orqanları əməkdaşlarının etik davranış Kodeksi polis əməkdaşları üçün ümumi və rəsmi olaraq qəbul edilmiş vahid davranış qaydaları sisteminin daha dərindən mənimsənilməsinə və təkmilləşdirilməsinə səbəb olmuşdur. 12 mart 2007-ci il tarixli "Polis sahə məntəqələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında" sərəncamı ilə əlaqədar polis orqanlarının nəzdində yeni struktur vahidi - inzibati sahələr yaradılmışdır. Cinayətlərin qeydə alınması və qarşısının alınması işində ictimaiyyətlə əlaqələrin daha effektiv təşkili məqsədilə yaradılmış 102 xidmətinin fəaliyyəti də xüsusi qeyd edilməlidir.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkənin hüquq-mühafizə sistemi nə qədər təkmil olsa belə, cəmiyyətin demokratiya və hüqu-

qi mədəniyyəti zəifdirsə, yüksək nəticələr əldə etmək çox çətinidir. Bu gün artıq heç kəs şübhə etmir ki, ictimai asayişin, insan hüquqlarının mühafizəsində cəmiyyətin rolu danılmazdır. Bu baxımdan ölkəmizdə ictimai asayişin mühafizəsində səmərəli fəaliyyəti təmin etmək məqsədi ilə DİO ictimaiyyəti də bu işə cəlb etmək üçün müəyyən tədbirlər görür. "İctimai polis" layihəsini bu əməkdaşlığın bariz nümunəsi kimi göstərmək olar. Bu layihənin əsas vəzifəsi polis ilə cəmiyyət arasında əlaqələri yaxınlaşdırmaq və inkişaf etdirməkdən ibarətdir.

Sosial nəzarət mexanizmlərinin yaradılması sahəsində həyata keçirilən mütərəqqi nailiyyətlərdən biri də polis orqanlarında yeni yaradılmış inzibati sahələrdə hüquq qaydasının təmini üzrə ictimai şuraların təsis edilməsidir.

Qanunçuluğun və hüquq qaydasının möhkəmləndirilməsi sahəsində üzərlərinə düşən vəzifələrin layiqincə yerinə yetirilməsi üçün DİO əməkdaşları peşəkar hüquq mədəniyyətinə malik olmalıdırlar. Başqa sözlə, peşəkarlıq - məşğul olduğun sahədə işi yüksək səviyyədə təşkil etmək, lazımı biliklərə, nəzəri və praktiki hazırlığa malik olmaq, problemləri görmək və onları aradan qaldırmağı bacarmaq, həlli vacib olan məsələləri dəqiq müəyyənləşdirib yerinə yetirmək, müasir iş metodlarına yiyələnmək və onları praktiki fəaliyyətdə tətbiq etmək, xidməti vəzifələrin icrasına vicdanla, böyük məsuliyyətlə yanaşmaq deməkdir.

Bugün DİO-nun müasir standartlar səviyyəsində təşkilinə yönəlmiş islahatların davam etdirilməsi qanunçuluğun, hüquq qaydasının təmini, insan hüquq və azadlıqlarının etibarlı müdafiəsi, cinayətkarlığa qarşı mübarizənin uğurla aparılması fəaliyyətimizin əsas prioritetləridir. Bu sahədə sistemli şəkildə təşkilati-əməli işin həyata keçirilməsi, o cümlədən müasir və təkmil yeniliklərin tətbiq edilməsi, əməkdaşların həm peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması, həm də mənəvi yetkinləşməsi üçün müvafiq tədbirlər davam etdirilir.

Sual 3. DİO-nun idarəetmə aparatının əhali ilə qarşılıqlı etik münasibətləri.

İdarəetmə etikasını aydınlaşdırmaq üçün idarəetmə mədəniyyəti anlayışını müəyyən etmək lazımdır. İdarəetmə mədəniyyəti – təşkilati-idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyini və keyfiyyətini müəyyən edən peşəkar biliklər və etika məcmusudur.

İdarəetmə mədəniyyəti elmi əsaslandırılmış idarəetmə fəaliyyətini güman edir. Bura daxildir:

- **idarəetmə strategiyası;**
- **idarəetmə texnologiyası;**
- **idarəetmə etikas;**
- **idarəetmə sosiologiyası;**
- **idarəetmə estetikası;**
- **hüquqi idarəetmə.**

Bu yanaşma demokratik ölkələrdə geniş yayılmış idarəetmə elminə əsaslanıb.

Bu elmin əsas komponentlərinə aiddir:

- **Sənaye mühəndisliyi (Industrial Engineering)**
- **Operativ öyrətmə (Operations Resherch)**
- **İşin aparılması psixologiyası (Management Psychology)**
- **İctimai münasibət (Pubic Relations)**
- **Etika və estetika (Dizains).**

Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, bu sistem yalnız o halda effektiv olar ki, peşəkarlıq kollektivin etikasını ilə birləşmiş olsun.

Bu və ya digər təşkilatın idarəetmə mədəniyyəti onun iş xüsusiyyətində, psixologiyasında, etikasını və davranış motivlərində, ideyalarında, əqidəsində, ənənələrində, rəhbər və işçilərin iş metodlarında əks olunur.

Təşkilatın idarəetmə mədəniyyətinin keyfiyyəti insanların sosial mənşəyi, tarixi və dəyərlər sistemindən, onların fəaliyyətinin fəlsəfəsi və texnologiyasından asılıdır.

İdarəetmə mədəniyyəti sahəsində çalışan Z.Hendla, R.Xar-rison, A.Minkeviç, K.Radugina, D.Şusterman, R.Uotezman, R.Ryutinger kimi məhşur alimlər bu cür problemlərin tədqiqatı ilə məşğul olmuşlar.

İdarəetmə etikasının müxtəlif modelləri onlar tərəfindən hazırlanmışdır. Lakin ən münasib və geniş yayılmış – Harisson və Hendinin modelidir ki, bura idarəetmə, etik mədəniyyətin 4 mərhələsi daxildir:

– **Hakimiyyət mədəniyyəti (Zevs)**

– **Rol mədəniyyəti (Appolon)**

– **Məsələ mədəniyyəti (Afina)**

– **Şəxsiyyət mədəniyyət (Dionisiy)**

«**Hakimiyyət mədəniyyəti**» - sərt iyerarxiya strukturuna malik olan təşkilatdır. «Hakimiyyət mədəniyyəti» liderin xüsusi rolu ilə bağlıdır. O, tez bir zamanda qərar qəbul etməyə və həyata keçirməyə imkan verir.

«**Rol mədəniyyəti**» - rolların ciddi funksional bölgüsünü və iş sahələrinin ixtisaslaşmasını xarakterizə edir.

«**Məsələ mədəniyyəti**» - müəyyən proqram və layihələrlə xarakterizə olunur.

«**Şəxsiyyət mədəniyyəti**» - yaradıcı, innovasiyalı fəaliyyətə bağlı olan, müəyyən missiyaları yerinə yetirən insanların birliyi ilə xarakterizə edilir.

İdarəetmə sistemi bir neçə səviyyədən ibarətdir:

1) mərkəzi;

2) sahəvi;

3) regional;

4) yerli (lokal).

İdarəetmə mədəniyyəti və onun estetik tərəfi bilavasitə idarəetmənin effektivliyi ilə bağlıdır. İdarəetmənin effektivliyinin aşağıdakı düsturunu təklif edirik:

İdarəetmənin effektivliyi = Keyfiyyət (k)

Sərfiyyət (s)

Aşağıdakılarla müəyyən edilir:

- Biliklə
- Təcrübə ilə
- Mütəşəkkilliklə
- Etika ilə
- İdarəetmənin innovasiyalı fəaliyyətilə
- Elmi yanaşma ilə.

İdarəetmə müvəffəqiyyətinin düsturuna nəzər yetirək:

- Dərrakəli ideyalar
- Qələbə əzmi, uğura əminlik
- Əsas ziddiyyətin düzgün həlli.
- Kadr seçiminə düzgün yanaşma.
- Məsuliyyət mədəniyyəti.
- Obyektiv informasiyanın mövcudluğu

İdarəetmə mədəniyyətinə nəzər salsaq, görərik ki, **liderlik** idarəetmə etikasında mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, liderin fəaliyyəti və rolu idarəçilikdə iki hissədən ibarətdir: **formal qrupun lideri** və **qeyri-formal qrupun lideri**.

Formal qrupun lideri – idarə olunan kollektivin rəhbəridir. Hər bir kollektivin əməkdaşları, eləcə də rəis və onun tabeliyində olan əməkdaşlar arasında həm xidməti, həm də etik bağlılıq və subordinasiya olmalıdır. Tabelikdə onlar rəis heyətinin göstərişlərinə əməl etməlidirlər. Qeyri-formal sualların əsasını isə, qarşılıqlı hörmət, etika, etiket təşkil edir.

Qeyri-formal qrupun lideri - kollektivin daxilindən seçilmiş ən hörmətli əməkdaşdır. Hansı ki, digər bütün əməkdaşlar onunla hesablaşırlar. O həm əxlaqi, həm də inzibati hakimiyyət sahibidir.

Qeyri-formal əlaqələr xüsusən də kiçik kollektivlərdə mövcuddur.

Qeyri-formal əlaqəyə ən çox yaradıcılıq kollektivlərindəki ustalığı və yüksək istedadla verilən qiyməti nümunə göstərə bilərik.

Bu iki formal və qeyri-formal quruluş qarşılıqlı əlaqəlidir. İdeal vəziyyətdə bu iki quruluştan biri sıradan çıxır və formal lider həm də qeyri-formal liderin yerini tutur.

İdarəetmə etikasında ən başlıca rol kollektivin mədəniyyətidir.

İstənilən sosial sistemin mütləq elementi kollektivdir. Kollektiv göstərilən sferanın xüsusi funksiyalarını yerinə yetirir.

Hər bir kollektiv daima və dinamik dəyişən sosial bir orqanizmdir. O özünün mövcudluğu dövründə müxtəlif mərhələləri keçir. Mövcud olan müxtəlif xidməti kollektivlərdən biri də DİO kollektividir.

DİO-nun xidməti kollektivi özünün inkişaf yolunda bir sıra mərhələləri keçməlidir:

5. Formalaşma (Avtoritar idarəetmə üsulu (tərzi)).
6. Kollektiv bölünməsi və yaxud differensiallığı.
7. Kollektiv üzvlərinin maraqlarının birləşdirilməsi və sintezi.

Bu mərhələləri keçdikdən sonra kollektivin inkişafı bu ardıcılıqla davam edir:

1. Kollektivin peşəkar mənəvi-əxlaqi dəyərlərinin stabilləşməsi.
2. Kollektivin xidməti borcunun və digər proqnozlarının üst-üstə düşməsinin həyata keçirilməsi.

Kollektiv məqsədinə çatdıqdan sonra növbəti funksiyaları yerinə yetirməyə başlayır:

- iqtisadi-istehsal
- sosial-siyasi hüquqi
- psixoloji-pedaqoji

DİO kollektivini müddətinə görə də təsnifləşdirmək olar:

- qısamüddətli
- orta (davamedici) müddətli
- uzunmüddətli

DİO kollektivi üçün həmçinin psixoloji cəhətlər də seçiyəvidir:

- kollektiv rəy (fikir, mülahizə)
- əhval-ruhiyyə
- adət-ənənələr
- rəmzlər
- ayinlər

DİO kollektivinin qiymətləndirilməsinin ən mühüm atributu potensialdır. Bildiyimiz kimi kollektiv potensialının 3 növü mövcuddur:

- 1. Peşəkar mənəvi əxlaqi potensial**
- 2. Aşağı mənəvi əxlaqi potensial**
- 3. Yüksək mənəvi əxlaqi potensial**

Daxili işlər orqanları sahəsində idarəetmənin etikasının universal metodları olan inandırma və məcburetmə metodlarından başqa, onlardan törəyən və idarəetmənin universal metodları olan inzibati, psixoloji etik, iqtisadi və digər idarəetmə metodları da tətbiq edilir. Onları tətbiq edən zaman idarəetmə etikasını öz qarşısında vacib bir məqsəd qoyur. Kollektivlərdə konfliktləri aradan götürmək.

İdarəetmə etikasında konfliktlər və onları aradan götürmək demək olar ki, ən böyük və ən çətin bir məsələdir. Kollektivdə şəxsiyyətlərarası konfliktlər əsasən idarəçilik etikasını məsələlərinin düzgün həll edilməməsi zamanı meydana çıxır.

Konflikt – işin gedişinə mane olub müxtəlif mövqedən olan, mübarizədən irəli gələn mübahisədir. Hər bir konfliktin özünə xas etik tərəfləri olur, çünki onların hamısı əxlaqi dəyərlərə malikdir.

İdarəetmə etikasında konfliktlər iki formada olur:

- yerli (lokal) konflikt və miqyas (geniş) konflikt;
- yerli (lokal) konfliktlər əsasən əməkdaşlar arasında baş verir.

DİO-nun idarəçilik prosesində konfliktlər müxtəlif formada olur:

1. Cavabdehlik fəaliyyətdən sonra əmələ gələn konfliktlər.
2. Fəaliyyətin qanun və əxlaqdan kənara çıxması nəticəsində yaranan konfliktlər.
3. Fəaliyyət zamanı planlılığın və ardıcılığın olmaması səbəbdən yaranan konfliktlər.
4. Rəhbərin düzgün olmayan davranışının nəticəsində yaranan konfliktlər.

İdarəetmə etikasında konfliktlərin qarşısını almaq üçün bir neçə metod mövcuddur.

Konfliktlərə qarşı mübarizə metodlarından daha geniş istifadə olunan - **I metod «inandırma metodu»dur.** «İnandırma metodu» məntiqə və sübutlara əsaslanmış olmalıdır.

II metod «Məcburetmə metodu»dur.

III metod - «Tətbiqetmə metodu»dur.

IV metod – «Kollektivin təsiri» metodudur.

DİO-nun idarəetmə aparatı öz fəaliyyəti zamanı etik normaları bütün rəhbər heyət səviyyəsində qarşılıqlı səviyyədə qurulmalıdır.

Bunlardan ən vaciblərini göstərmək olar:

1. Yuxarı rəhbərlik hər hansı bir işi aşağı rəhbərliyin xəbəri olmadan həll etməməlidir.
2. Yuxarı rəhbərlik digər rəhbərliklərin işinə nəzarət edə bilər, lakin, onların daxili işlərinə qarışmamaq şərti ilə.

Lazım olmayan əksər hallarda rəhbərliyin yerli-yersiz aşağı rəhbərliyin işinə qarışması onların öz funksiyalarını həyata keçirmələrinə və vəzifələrini yerinə yetirməsinə mane olur.

Rəhbərliyin hörməti və avtoriteti o vaxt yüksəlir ki, o sərbəst – dürüst qərar qəbul etməyi bacarır və vəziyyətə də düzgün qiymət verir.

Xidməti fəaliyyət – rəhbərlik tərəfindən o vaxt mənfi qiymətləndirilə bilər ki, görülmüş işdə müəyyən qüsurlar və nöqsanlar olsun.

Rəhbərlik tərəfindən verilmiş təklifin yuxarı rəhbərlik tərəfindən bəyənilməsi səbəblərinə nəzər salmaq. Bu əsasən 2 səbəb üzündən olur.

1. Təklifin tam və hərtərəfli araşdırılması.

2. Onun yararsız və obyektiv səhvlərlə izahı ilə.

DİO sistemində bu əlaqə xidməti intizama ciddi riayət edilməsi üsulunda aparılır. Başqa cür desək yəni, sırasıyla heyət rəhbərliyi yuxarı rəislərin əmr və göstərişlərini yerinə yetirməyə borcludurlar. Eyni zamanda yuxarı rəis heyəti də öz növbəsində şəxsi heyətlə münasibətdə etik normalara əməl etməlidirlər.

Etik normaların pozulması idarəetmə orqanları ilə vətəndaşlar arasında baş verdikdə bu daha dözülməz hallara gətirib çıxardır. İdarəetmə aparatının işçiləri nə qədər yüksək mədəniyyətə sahib olsalar bu onların həm əhali arasında yüksək hörmətə malik olmalarına, həm də öz işlərinin öhdəsindən layiqincə gəlmələrinə kömək etmiş olar.

Bununla əlaqədar bilavasitə əhali ilə təmasda olan daxili işlər orqanlarının (sahə inspektorları, müstəntiqlər, növbətçi hissə əməkdaşları) xidmət sahələrinin əməkdaşlarının işlərinə diqqət yetirmək istərdik.

Sahə inspektoru - ilk şəxsdir ki, vətəndaşlar hər bir baş vermiş hadisə üçün onlara müraciət edir. Onlar həmçinin vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının keşiyində duran, eyni zamanda nizam-intizam, peşə bacarığına, etik normalara riayət edilməsinə nəzarət edən hakimiyyət səlahiyyətli nümayəndələrdir. Sahə inspektoru xidməti polis köhnə xidmət sahələrindən biridir. Bu xidmətin yaradılması özündə əhaliyə maksimum dərəcədə yaxınlıq ideyasını əmləşdirir.

Buna görə də polisin sahə inspektorları vəzifəsində çalışan şəxslərə qarşı idarəetmə etikasında tələbkarlıq artır.

Polisin sahə inspektorlarının işini təkmilləşdirmək üçün və idarəçilik etikasının məsuliyyətini artırmaq üçün Azərbaycan Respublikasında müstəqillik dövründə bir neçə dəfə normativ sənədlər qəbul edilmişdir:

– DİN-nin 5 oktyabr 1992-ci il 631 №-li əmri ilə «Polis sahə inspektorlarının işinin təşkili üzrə Təlimat»ın təsdiq edilməsi;

– 3 avqust 2003-cü ildə «Polis sahə inspektorlarının işinin təşkilinə dair Təlimat»ın təsdiq edilməsi barədə və nəhayət 12 mart 2007-ci ildə «Polis sahə məntəqələrinin fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Respublika Prezidentinin Sərəncamı.

Bütün bu kimi normativ sənədləri birləşdirsək sahə inspektorunun idarəetmə etikasının ümumi tələblərini və əsas vəzifələrini göstərə bilərik:

– vətəndaşların şəxsi təhlükəsizliklərini təmin etmək;

– ictimai qaydanı və ictimai təhlükəsizliyi mühafizə etmək;

– cinayətlərin və inzibati hüquqpozmaların xəbərdar edilməsi və qarşısının alınması;

– istintaqı aparılan və ya aparılmayan cinayətlərin açılmasında fəal iştirak etmək;

– öz səlahiyyətləri çərçivəsində vətəndaşlara, idarə və təşkilatlara, müəssisələrə, vəzifəli şəxslərə öz qanuni hüquq və maraqlarının müdafiəsində köməklik göstərmək.

Sahə inspektoru cəmiyyətdə, əhali arasında öz nüfuzunu yüksəltmək istəyirsə o əvvəlcə əxlaqi prinsipləri rəhbər tutmalıdır:

1. Ərazidə olan əmək kollektivlərinin və digər müəssisələrin, eləcə də əhəlinin həyat şəraiti ilə, onların müxtəlif problemləri ilə yaxından tanış olmalı, onların həlli yollarını aydınlaşdırmalıdır.

2. Qanunlara vicdanla əməl olunmasına nəzarət etməlidir.

3. Obyektivlik prinsiplərinə, dəqiqliyə və s. tələblərə işdə

və sözdə əməl etməlidir.

4. Vətəndaşlara diqqətli və mülayim münasibət bəsləməlidir.

5. Xidməti geyim formasına hörmət etməlidir.

6. O, əhaliyə öz səlahiyyətləri çərçivəsində yardım etməlidir.

7. Əhaliyə qarşı kobudluq, özündən çıxaraq, yersiz sözlər işlətmək, hörmətsizlik və s. bu kimi hərəkətləri etməməlidir.

8. Vətəndaşlarla münasibətdə olarkən, xüsusi hərəkət və davranış qaydalarına riayət etməli və emosiyalara və hisslərə qapılmamalıdır.

9. Mənəvi və etik normalara ciddi əməl etməlidir.

Sahə inspektorlarının etik və estetik davranışının ən mühüm aspektlərindən biri də vətəndaşların qəbulu üçün nəzərdə tutulan dayaq məntəqələrindəki davranışdır. Vətəndaşları qəbul edərkən sahə inspektoru aşağıdakı etik qaydalara əməl etməlidir:

1. Məntəqəyə qəbula gəlmiş vətəndaşlar üçün, nümunəvi səliqəyə və yüksək rahatlığa malik kabinet olmalıdır.

2. Otaqlar vətəndaşların zövqünə uyğun tərtib edilməlidir.

3. Vətəndaşları qəbul edən zaman onların uzun müddət gözləmələrinə yol verilməməlidir.

4. Yerli-yersiz suallarla vətəndaşları yorucu vəziyyətə gətirməməlidir.

5. Əgər çağrılan vaxt vətəndaşı qəbul etmək mümkün olmasa, bu halda ondan səmimiliklə üzr istəməli və qəbulu başqa vaxta keçirmək lazımdır.

6. Peşəsindən, rütbəsindən, vəzifəsindən asılı olmayaraq, hamıya eyni münasibət bəsləməlidir.

7. Elə etmək lazımdır ki, ünsiyyətdə olduğu vətəndaş cəmiyyətini itirməsin.

8. Kobud və təhqiredici münasibətlərə yol verməməli və aşağı mədəniyyət səviyyəsi nümayiş etdirməməlidir.

DİO-nun idarəetmə fəaliyyətinin ən vacib sahələrindən biri təhqiqat və istintaq xidmətidir. Bu orqanların əməkdaşları da

sahə inspektorları kimi vətəndaşlarla sıx əlaqədə olur.

Buna görə onların xidməti fəaliyyətinin bəzi etik aspektlərinə nəzər yetirək.

Bizə məlumdur ki, təhqiqatçı və müstəntiqin bütün fəaliyyəti xüsusi normativ sənədlərlə nizamlanmışdır. Söhbət 30 avqust 2002-ci il tarixli 323 №-li və 7 dekabr 2004-cü il tarixli 494 №-li əmrlər barədə gedəcək, bu sənədlərdə təhqiqat və istintaq institutunun hüquq və vəzifələri açıqlanmışdır.

Bizi etik idarəetmə məsələləri maraqlandırdığına görə, əsasən dindirmə zamanı təhqiqatçı və müstəntiqin davranış etikasına nəzər yetirməyi qərara aldım.

Təhqiqat və istintaq hərəkətləri mütləq məsul şəxslərin iştirakı ilə aparılmalıdır. Bui işin təşkili müstəntiqin istintaq fəaliyyətində idarəetmə etikasından asılıdır. Birgə fəaliyyət yekdil və müsbət nəticələrə gəlməyə təsir göstərir.

Təhqiqatçı və müstəntiq öz fəaliyyəti zamanı münasibətdə olduğu vətəndaşların həyatının xüsusi anlarını və onların əlaqələrini də hökmən öyrənməlidir.

Müstəntiqin istintaq hərəkəti zamanı mövcud olan etik əsaslar - sorğu və dindirmədir. Sorğu – çağırışla başlayır. Hansı ki, müstəntiqlər həmişə onun düzgün təşkil edilməsinə çalışırlar. Bu onun təşkilatçılığı altında aparılır. Müstəntiq bilməlidir ki, sorğu keçirilən hər bir vətəndaşla ciddi söhbət etmək lazımdır. Çünki, bu sorğuya gəlmiş vətəndaşlarla söhbətin istintaqın gedişinə və müsbət nəticənin əldə olunmasına böyük təsiri vardır.

Eyni vaxtda müstəntiqin bir neçə vətəndaşları sorğuya çağırmasına yol verilmir. Çünki, bu praktiki olaraq, mümkün olmur. Sorğu keçirilən zaman vətəndaşa «Sən» deyərək müraciət etmək məqsədyüğun sayılmır. Həmçinin bu zaman onun müəyyən zarafatlar etməsi də yol verilməzdir. İntim əlaqələrin izahı zamanı imkan daxilində qadınlarla – qadın müstəntiq, kişilərlə isə öz növbəsində kişi müstəntiq sorğu aparmalıdır. Bu cür sorğu müvəffəqiyyətli nəticələr verir. Sorğu zamanı müəyyən dərəcələrdən istifadə edərək, danışmaq yol verilməzdir. Bu təhqiqat

qatçının və müstəntiqin sorğu keçirilən şəxsin gözündə nüfuzdan salır. Məhz elə buna görə də bu hərəkətlər yol verilməzdir.

İstintaq zamanı zərərçəkmiş azyaşlı ilə yaşlı şəxs arasındakı üzləşmənin keçirilməsi yolverilməzdir. Bu əks təqdirdə yeniyetmənin psixikasına zərərli təsir göstərmiş olar.

Beləliklə, DİO-nun fəaliyyətində idarəetmə etikasını, onun əsas prinsip və istiqamətləri, mahiyyəti və digər mühüm məsələlərlə tanış olduq. Həmçinin, DİO-nun idarəetmə aparatının əhali ilə qarşılıqlı etik idarəetmə sisteminin mühüm funksiyaları, onun mahiyyəti və əsas məqsədlərinin nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirdik. Eyni zamanda DİO-nun idarəetmə aparatının daxildə, öz kollektivi ilə mövcud münasibətləri, bu münasibətlərin düzgün istiqamətdə inkişaf etdirilməsi, yönləndirilməsi, düzgün elmi əsaslı idarəetmə üsullarını mənimsəməklə və bu prinsipləri iş fəaliyyəti zamanı tətbiq etməklə necə uğurlu nəticələrə nail olmağın əsas müddəalarını da nəzərdən keçirdik.

DİO kollektivi idarəetmə etikasını düzgün mənimsəməklə, onun metodlarından öz fəaliyyəti zamanı istifadə etməklə və bu metodları praktikada tətbiq etməklə öz qarşısına qoyduğu mühüm məqsədlərə nail olur. Məhz bu amil DİO-nun uğurlu fəaliyyətini təmin edir və şərtləndirir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Hübətov S.H. Abışov V.G. DİO-da idarəetmənin elmi-metodik və təşkilati əsasları. Bakı, 2001. səh. 13-40.
2. Bağırov S. «İşguzar etika». Bakı, 2003. səh. 8-23.
3. Əliyev B.Ə. İnsan hüquqları və polis. Bakı, 2003.səh. 11-59.
4. Quliyev A.İ. «Azərbaycanın ictimai-siyasi fikrində sosial ədalət ideyası». Bakı, 2008. səh. 27-36.
5. Məmmədov Z.Ə. «Mənəvi zərərin kompensasiyası».

Ваки, 2009. сәһ. 30-62.

6. Ибрагимов М.М. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников ОВД. с. 84-115.

7. Сколенский Я.И. Этика милицейской службы. М., 1980. с. 10-82.

8. Еждимичев С.П. Калучин Н.И. О профессии следователя. Волгоград, 1975. с. 6-44.

9. Ковалевский С.Н. Научные основы административного управления. М., 1982. с. 23-47.

MÖVZU №7. «Mənəvi mədəniyyət. Əxlaqi və estetik mədəniyyət»

PLAN:

- 1. İctimai şüurun formaları və mənəvi mədəniyyət**
- 2. Əxlaqi mədəniyyət**
- 3. Estetik mədəniyyət**

Sual 1. İctimai şüurun formaları və mənəvi mədəniyyət

İnsanların vətəndaş cəmiyyətində münasibətlərini tənzimləyən əsas vasitələrdən biri əxlaqi-mənəvi mədəniyyətdir. Ənənəvi cəmiyyətlərdə əxlaqi-mənəvi mədəniyyətin formalaşması, mənəvi tərbiyə funksiyasını din yerinə yetirir, ənənəvi cəmiyyətlərin dağılması, demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyətinin yaranması zamanı bu vəzifəni rəşional əxlaq yerinə yetirir. Əxlaq nəzəriyyəçiləri əxlaq və digər mənəvi prinsiplər arasındakı fərqlin spesifik cəhətlərini nəzəri cəhətdən təsdiq etmişlər.

Əxlaqi-mənəvi mədəniyyət və onun tərkibinə daxil olan ənənələri, mentaliteti sıxışdırmaq və milli şüuru kosmopolitləşdirməklə qloballaşma millətin özünüqoruma instiktlərini zəiflədə bilər. Buna görə qloballaşma şəraitində milli-mənəvi dəyərlərimizi təhlükədən uzaqlaşdırmaq üçün milli-fəlsəfi fikrə istinad etmək, milli ideologiya və milli-sosial özünüqoruma şüuru formalaşdırmaq, milli və ümumbəşəri dəyərlərin müasirliyin məzmunu müstəvisində vəhdətinə nail olmaq vacibdir. Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası, onun müasir Qərb sivilizasi-

yasının dəyərlərini qəbul etməsi heç də Azərbaycanın öz milli və dini varlığından imtina etməsi demək deyil. Əxlaqi-mənəvi mədəniyyət praktik mənəviyyəti şərtləndirir. Mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin, hər hansı sosial qrupun qazandığı mənəvi inkişaf ölçüsüdür. Bu ölçü mənimsənilmiş və insan fəaliyyətində realizə olunan mənəvi sərvətlərlə xarakterizə olunur. Mənəviyyət kimi mənəvi mədəniyyət də mənəvi şüuru, əxlaqi münasibətləri və mənəvi fəaliyyəti əhatə edir.

Mənəvi həyat tərzini maddi yaşayış usulu, maddi –ictimai varlığın əsasında quruluşu müəyyən edir. Elə ona görədir ki, hər bir ictimai-iqtisadi formasıyanın xarakterinə uyğun spesifikasi mənəvi həyatı olur. Cəmiyyətin mənəvi həyatı anlayışını çox zaman “ictimai şüur” anlayışı ilə eyniləşdirirlər. Lakin, onlar bir-birinə yaxın anlayışlar olsalar da, onları eyniləşdirmək düzgün olmazdı. Mənəvi həyat ən ümumini ifadə edib, geniş əhatə dairəsinə malikdirsə, ictimai şüur onun tərkib hissəsidir, əhatə dairəsi cəhətdən nisbətən məhduddur. Cəmiyyətin mənəvi həyatının heç də bütün tərkib hissələri (mədəniyyət, dünyagörüşü, adət-ənənələr, təhsil, peşə fəaliyyəti və s.) ictimai şüur anlayışına aid edilə bilməz. İnsanlar maddi-iqtisadi fəaliyyət kimi müəyyən siyasi və əxlaqi ideyaları rəhbər tutaraq bəlik, baxışlar və nəzəriyyələr əsasında hərəkət edirlər. Baxış və nəzəriyyələr isə cəmiyyət həyatında mühüm rol oynayan ictimai şüur sahəsinə aiddir.

İctimai şüurun inikas obyektini –ictimai varlıqdır, insanı əhatə edən gerçəklikdir. İctimai şüur yekcins deyildir. İctimai varlığın rəqarəng və çoxsahəli olmasına uyğun olaraq, onun inikası olan ictimai şüur da mürəkkəb struktura malikdir. İctimai şüurun struktur komponentləri sırasında ictimai şüur səviyyələrinin –elmi-nəzəri və adi-gündəlik şüuru, ictimai ideologiya və ictimai psixologiyayı, ictimai və fərdi şüurun düzgün dərk edilməsini və s. göstərmək olar.

İctimai şüur formalarının qarşılıqlı əlaqə və təsirinin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. İctimai varlıq ictimai şüurdan asılı olmayaraq mövcuddur. İctimai şüur icti-

mai varlıqdan doğur, onun nəticəsidir və onu əks etdirir. Odur ki, ictimai inkişafın mənbəyi “ayrı-ayrı şəxslərin başında”, “onların ideyalarında” deyil, cəmiyyətin maddi həyatında, ilk öncə isə iqtisadi münasibətlərdə siyasi, hüquqi, fəlsəfi, xəlaqi, dini və digər baxış və nəzəriyyələrdə öz əksini tapır.

İctimai şüurun inkişafında nisbi müstəqillik özünü əsasən aşağıdakı formalarda göstərir:

1. İctimai şüur öz inkişafında, əsasən ictimai varlıqdan geri qalır. İctimai şüurun bir sıra formalarında (din, əxlaq və s.) özünü daha çox göstərən geri qalma meyli ictimai şüurun öz mahiyyətindən irəli gəlir. Çünki, ictimai varlıq dəyişilməlidir ki, ona uyğun şəkildə, onun ardınca ictimai şüur, mövcud ideya, baxış və vərdişlər, bütövlükdə isə şüur səciyyəsi də dəyişsin.

2. İctimai şüur (xüsusilə onun bir sıra ünsürləri: siyasi, nəzəriyyələr və s.) öz inkişafında ictimai varlığı qabaqlaya da bilər. Bu isə o deməkdir ki, ictimai şüurun ictimai varlıqdan geri qalması da mütləq deyildir, müəyyən şəraitlə bağlıdır.

3. İctimai şüur öz inkişafında ciddi varisliyə malikdir. Hər bir ideologiya forması (siyasi, hüquqi, əxlaqi və s.) öz inkişafında əvvəlki ideoloji irsədən, mənəvi sərvətdən istifadə edir, onun əsas cəhətlərini yaşadır və inkişaf etdirir. Cəmiyyət həyatında qalib gəlmiş hər hansı sinif öz ideologiyasını və mədəniyyətini yaradarkən özündən əvvəlki mənəvi sərvətdən imtina etmir, əksinə, onlardan öz mənafeyinə uyğun şəkildə istifadə edir. Məhz varislik sahəsində mənəvi sərvətlər də nəslədən-nəslə verilir.

4. İctimai şüurun, ideologiyanın gerçəkliyinin fəal təsir göstərməsi də onun nisbi müstəqilliyinin ifadəsidir. Qabaqcıl ideyaları rəhbər tutan kütlələr qarşısında duran ən mühüm ictimai vəzifələri dərk edərək onları yerinə yetirməyə qadir olan başlıca qüvvədir. İnkişaf prosesi nəinki ictimai varlıqla ictimai şüur arasında, həm də ictimai şüurun müxtəlif (siyasi ideyalar, əxlaq, elm, incəsənət və s.) formaları arasında möhkəm qarşılıqlı əlaqə və təsirdə davam edir. Belə qarşılıqlı təsir bütövlükdə

tarixi tərəqqinin ümumi qanunauyğunluqlarından birini təşkil edir. İctimai şüurun ictimai və fərdi şüurun qarşılıqlı münasibətlərinin düzgün müəyyənləşdirilməsində mühüm metodoloji və nəzəri-idrakı əhəmiyyəti vardır. Bir cəhəti yadda saxlamaq lazımdır ki, ictimai və fərdi şüuru nə eyniləşdirmək, nə də onları bir-birindən tam təcrid etmək düzgün deyildir. İctimai və fərdi şüur bir-birilə dialektik qarşılıqlı əlaqədədir, onlar bir-birinin varlığı ilə mövcud olurlar. Fərdi şüur həm də ictimai şüurdur. İctimai şüur isə həm də fərdi şüurdur. Canlı konkret fərdlər, şəxsiyyət olmadan ictimai şüur da ola bilməz. İctimai mühitdən kənarında isə fərd yoxdur. Onun da şüuru ictimaidir. Lakin, bu heç də onların arasında bərabərlik işarəsi qoymaq demək deyildir, onların mühüm fərqləri vardır. Fərdi şüur –şəxsiyyətin mənəvi aləmidir, müəyyən konkret şəxsin fikirləri, baxışları və vərdişlərinin məcmusudur. Fərdi şüur şəxsin mənlilik şüurudur, özü, dünya, kollektiv, sinif və cəmiyyət haqqında baxışları sistemidir. Bu baxışları isə yalnız fərdin “özü”nə məxsusluğu ilə izah etmək olmaz. Burada fərdin yaşadığı obyektiv mühitin (takro və mikro mühitlərin vəhdətinin), onun sinif daxilində fəaliyyət göstərdiyi sosial qrupun, mənsub olduğu sinfin, millətin, ailənin, dost və tanışların və s. ciddi təsiri vardır. İctimai şüur cəmiyyətin ən ümumi, qanunauyğun şüurudur. İctimai şüur –ictimai qanunları dərk etmək yolu ilə yaranır və fəaliyyət göstərir. İctimai şüur, nəhayət etibarilə ictimai varlığın inkişaf səviyyəsinə uyğun olur, onun dəyişməsi əsasında dəyişir və inkişaf edir. İctimai şüuru, onu çoxlu adamı əhatə etməsi mənasında başa düşmək olmazdı. İctimai psixologiyamaddi iqtisadi münasibətlərin, insanların yaşadığı ictimai şəraitin, gündəlik əmək fəaliyyəti nəticəsində əldə etdikləri təcrübənin, onların psixikasında olan hisslər, əhval-ruhiyyə, fikirlər, vərdişlər, təsəvvür və xəyallar şəklində əks olunmasıdır. Həmin ictimai hiss, əhval ruhiyyə və xəyallar ictimai varlığın ilkin və bilavasitə inikası olsa da, onlar ümumiləşmiş sistemləşmiş halda deyildir. İctimai psixologiya sosial-sinfi və milli xarakter daşıyır. O, sosial qrup və siniflərin, xalq, millət və etnik qrupla-

rın həyat şəraiti və mənafeələrini əks etdirir. Ona görə də ictimai mənafeələri müxtəlif olan siniflərin, xalq və millətlərin psixologiyası da, bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. İctimai ideologiya-ictimai varlığı ümumxalq və müəyyən sinfi mənafeə mövqeyində əks etdirən ideyalar, baxışlar və nəzəriyyələrin məcmusudur. O, hər hansı xalqın, millətin, sinfin siyasi, fəlsəfi, əxlaqi, dini və s. baxışları sistemidir, gerçəkliyin nəzəri dərk edilib ümumiləşdirilməsidir. Cəmiyyətdə xalqın və sinfin əsaslı mənafeələri məhz ideologiya vasitəsilə daha dəqiq və dolğun ifadə olunur ki, bu da onun həmişə sinfi xarakter daşdığına göstərir. Məhz dərin sinfi xarakter daşdığına görə bir sıra müəlliflər ictimai ideologiyaya “şüurun sinfi tərəfi”, “nəzəri sinfi özünüdərk etmə” və s. kimi təriflər də verirlər. Mütərəqqi, inqilabçı siniflərin ideologiyası da, mütərəqqi, elmi olur, öz dövrünü başa vurmuş siniflər isə həmişə köhnə, mürəbbə ideyaları təbliğ edir, öz istismarçı təbiətlərinə haqq qazandırmaya çalışırlar. Ona görə də onların ideologiyası qeyri – elmi və qeyri- mütərəqqidir.

Adi –kütləvi (və ya gündəlik) şüur insanların gündəlik həyat proseslərində, əmək-istehsalat, ictimai –siyasi və mədəni fəaliyyətlərində gerçəkliyə münasibətləri, öz vəziyyətləri və tələbləri haqqında əldə etdikləri empirik biliklər, təsəvvür, yaradıcılıq və idraki qabiliyyətləri, vərdiş, əxlaq normaları, adət-ənənələri və s. əhatə edir. Adi şüur gerçəkliyin nəzəri anlaşması səviyyəsinə qalxa bilmir. O, gerçəkliyin ən çox xarici, təzahür cəhətlərini dərk edir, gerçəkliyin qanunauyğunluqlarına, hadisələrin daxili mahiyyətinə nüfuz edə bilmir. Elmi-nəzəri şüur təbii və sosial gerçəkliyin elmi dolğun inikasıdır, nəzəri cəhətdən sistemli və ümumiləşdirilmiş inikasıdır, daxili mahiyyətli, qanun və qanunauyğunluqlarda ifadə olunan inikasıdır. Əlbəttə, bu iki şüur səviyyəsi arasında sədd nisbidir, onlar bir-birinə qarşılıqlı təsir edir. Hətta müəyyən dərəcədə bir-birinə qarşılıqlı təsir edir, bir-birini zənginləşdirirlər. Adi –gündəlik şüur bütün dövrlərdə ictimai şüur formalarının inkişaf və qida mənbəyi olmuşdur. Elmin, incəsənətin ən görkəmli yaradıcıları həmişə şüur

fahi xalq yaradıcılığına, xalq təfəkkürünə istinad etmişlər. İctimai şüurun rəngarəng və müxtəlif formaları, istiqamətləri, aspektləri vardır: siyasi ideyalar, hüquq, əxalq, elm, din və s. Həmin formalar arasında möhkəm qarşılıqlı təsir əlaqələri mövcuddur. İctimai şüurun müxtəlif formalarının yaranmasının və onlar arasında qarşılıqlı təsirin mövcudluğunun əsasında, bu formaların hamısının inikası obyektinin ümumiliyi durur: insanı əhatə edən obyektiv gerçəklik, ictimai varlıq özünün rəngarəngliyi, çoxsahəliliyi ilə səciyyələnir. Bu müxtəlif sahələr, aspektlər təcrid olunmuş halda mövcud deyildir, onlar çox müxtəlif forma və vasitələrlə qarşılıqlı əlaqədə bir-birinə təsir edir, bir-birinin mövcudluğunu şərtləndirir.

Siniflərin dövlətə, istehsalə, hakimiyyətə, ictimai təşkilat və təsisatlara olan münasibətləri müəyyən siyasi ideya, baxış təsəvvür və hadisələr doğurur. Həmin ideya və baxışların məcmusu siyasi şüuru əmələ gətirir. Deməli, siyasi şüur xalqın və siniflərin dövlət hakimiyyətinə münasibətləri əsasında yaranan sosial- iqtisadi və ictimai-siyasi mövqe və mənafeləri əks etdirən ideya və təsəvvürlərin, hiss və əhval- ruhiyyələrin məcmusudur. Həmin sosial-iqtisadi və sinfi mənafelər əsasında xüsusi siyasi mənafelər formalaşır. Siyasi mənafə obyektivdir və ona görə də cəmiyyətin bütün üzvlərinə (sinif, təbəqə, kollektiv, fərd və s.) toxunur, onları əhatə edir. Siyasi mənafə-cəmiyyətdəki bütün ümumilli, sosial, iqtisadi, sinfi, mənəvi məqsədləri mərkəzləşdirib sintez halında ifadə edir. Odur ki, siyasi mənafə cəmiyyətdəki bütün ziddiyyətlərin və toqquşmaların əsasında durur. Həmin mübarizədə ideoloji mübühisələr şəklində elm, incəsənət, din, fəlsəfə və s. kimi şüur formaları da cəlb olunur, onlar siyasətin təsirinə məruz qalır, hətta cəmiyyətin sosial- iqtisadi və mənəvi həyatı siyasi mənafedən asılı vəziyyətə düşür. Lakin, bunlar heç də bəşəri incəsənətin, mütərrəqi elmin nisbi müstəqilliyini, hətta siyasətə əks təsirini inkar etmir.

Hüquq şüuru qanun və normaların cəmiyyətdəki münasibətlərin tənzimlənməsindəki rolunu özündə əks etdirir. Həmin qanun və normalar ayrı-ayrı fərdlərin, təbəqələrin, siniflərin,

əmək kollektivlərinin, ictimai hərəkət və partiyaların, vəzifəli şəxslərin, təşkilat, idarə, müəssisələrin və s. sosial-iqtisadi fəaliyyətini rəsmi-hüquqi cəhətdən tənzim edir.

Əxlaqi şüur cəmiyyətin mənəvi sturukturunu təşkil edən ən mühüm komponentlərdən biridir. İnsan cəmiyyəti yaranan dövrdən hələ şifahi (yazılmamış) formada insanlar arasında müəyyən tənzimedicilərinə və qaydalar da meydana çıxmışdır ki, onların məcmusu məhz əxlaqi münasibətlərdir. Əxlaq-ictimai həyatın bütün sahələrində - əmək istehsal prosesində, sosial-siyasi fəaliyyətdə, ailə-məişətdə, siyasətdə, elmdə, şəxsi, sinfi, milli, beynəlxalq münasibətlərdə və s. insanların davranışını və rəftarını tənzim edir, insanlararası qarşılıqlı münasibətlərin ən ümumi əsaslarını müəyyən edir. Ən ümumi əxlaqi prinsiplər (humanizm, vətənpərvərlik, millilik, beynəlmilçilik, ədalət, yaxşılıq, xeyirxahlıq, aşkarlıq və s.) bəşəri mənəviyyatın əsaslarını təşkil edir. Əxlaq normaları gündəlik birgəyaşayışda əldə edilmiş inam və əqidə əsasında formalaşmış ictimai rəy üzrə tənzim olunur. Mənəviyyat sistemində şəxsiyyətin nüfuzu (avtoriteti) heç də müəyyən siyasi imtiyaz, rəsmi vəzifə ilə deyil, mənəvi-əxlaqi nümunə əsasında, davranış və rəftar mədəniyyəti sayəsində əldə edilir.

Əxlaqın mənşəyi, mahiyyəti, kateqoriya, prinsip və qanunauyğunluqlarından xüsusi fəlsəfə elm-ətika bəhs edir. Başqa sözlə, etika əxlaq haqqında elmi nəzəriyyədir.

Hazırda respublikamızda, xüsusilə əmək kollektivləri, ictimai qruplar, siyasi partiya və təşkilatlar, ailə məişət münasibətləri, mədəni münasibətlər, tibb və s. sahələrdə insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlər bir çox hallarda rəsmi, hüquqi normalarla deyil (onların rolu tam inkar edilməmək şərtilə), əsasən əxlaq normaları ilə, davranış qaydaları ilə tənzim olunur. İctimai rəy, yəni daha təsirli vasitəyə çevrilir. Ona görə də, hazırda şəxsi mənəvi nümunə, nüfuz, şəxsi fəallıq, təşəbbüskarlıq, paklıq, ləyaqət hissi, işgüzarlıq və s. kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlər cəmiyyətdə mühüm tərbiyəvi və tənzimedicilərinə vasitə kimi çıxış edir, sözlə işin uyğun gəlməməsi və mə-

nəvi laqeydlik kimi əsas, “əxlaqı bəlaya” çevrilmiş halların aradan qaldırılmasına fəal müsbət təsir göstərir. Cəmiyyətin mənəvi münasibətləri sistemində inzibati amirlik şəraitində formalaşmış və müəyyən cəhətləri hələ indi də qalmaqda olan, yuxarılar qarşısında mütilik və yataqlıq, aşağılara isə laqeyd, kobud, bürokratik münasibət bəslənməsi kimi hallar insanlarda mənəvi passivlik, sosial-siyasi məqsədlərə inamsızlıq, bədbinlik əhval – ruhiyyəsi və s. yaradır, mənəvi həyat ziddiyyətlərinə isə “çıxılmaz” xarakter verir. Məhz bu cür mənfi halların aradan qaldırılması, cəmiyyətdə müsbət meyillərin, yaxşı əhval ruhiyyənin, vətənpərvərlik, vicdan, ləyaqət, sədaqət, milli dəyərlərimizə, böyüklərə hörmət kimi ali dəyərlərin, hissələrin formalaşdırılması üçün ictimai şüurun bütün formalarının təsir qüvvəsindən düzgün istiqamətdə yararlanmaq, cəmiyyəti tərbiyə etmək, maarifləndirmək, mənəvi mədəniyyəti inkişaf etdirmək vacibdir.

Sual 2. Əxlaq mədəniyyəti

Əxlaq ictimai şüurun ən qədim formalarından biridir. O, insanların həm cəmiyyətə, həm dövlətə, həm də bir-birinə olan münasibətlərini nizamlayır. Cəmiyyətin tələbatından yaranan əxlaq onun üzvlərinin davranışlarını tənzim edən qaydalardan irəli gəlir.

Məlumdur ki, bəşəriyyətin inkişafının ilk mərhələlərində insanlar arasında müəyyən adətlər, davranış qaydaları, ünsiyyət formaları mövcud olmuşdur. İnsanlar öz davranışlarında yaxşının və pisin nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmışlar. Cəmiyyət siniflərə bölündükdən sonra isə əxlaq qaydaları da sinfi mahiyyət kəsb etməyə başlayır. Hər sinfin özünəməxsus əxlaq qaydaları yaranır və onlar bu qaydaları öz mənafeələrini ifadə edən davranış normalarına çevirirlər.

Əxlaq haqqında təlim etika adlanır. Bu, “Ethos” yunan sözündən olub, bizim dilimizdə adət mənasını ifadə edir. Etika

əxlaqı, insanların mənəvi dünyasını, onun mahiyyətini tədqiq edir. Etik davranışlar cəmiyyətin təlabatından, insanların öz davranışlarında müəyyən qaydalara əməl etməsindən irəli gəlir.

İnsan şüurunun inkişaf mərhələlərində əxlaq təlimi həmişə fəlsəfənin bir hissəsi kimi təqdim olunmuşdur. Nəticədə müxtəlif fəlsəfi baxışlar müxtəlif əxlaq nəzəriyyələrini meydana çıxarmışlar. Buna misal olaraq, Aristotelin, fransız materialistlərinin, Kantın və digər filosofların əxlaq nəzəriyyələrini göstərmək olar. Onların çoxunun əxlaq nəzəriyyəsi onların fəlsəfələrinin əsas hissəsi, dünyagörüşünün əsas cəhəti olmuşdur. Bununla birlikdə əxlaqi ideyalar, əxlaq təlimləri də ictimai şüur formalarıdır.

Cəmiyyətin iqtisadi həyatı dəyişdikcə əxlaq da bir şüur forması olmaqla dəyişir və yeni məna daşıyır. Fəlsəfi nəzəriyyələr tarixinin inkişafı göstərir ki, əxlaq haqqında nəzəriyyələr də etika-fəlsəfə ilə birlikdə inkişaf etmişdir. B.e.ə. 551-479-cu illərdə yaşamış qədim Çin filosofu Konfutsi də özünün fəlsəfi görüşlərində etik nəzəriyyəni əsaslandırmağa çalışmışdır. Onun etik nəzəriyyəsinin əsas məfhumunu “Jen” (humanizm) təşkil edirdi. Filosofun fikrincə, humanizm mənəvi prinsip olmaqla cəmiyyət və ailə üzvləri arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirməkdə mühüm rol oynayır. O, yazırdı ki, vəzifə kürsüsündə elə şəxsiər oturmaldır ki, onlar öz hərəkətləri ilə rəhbərliyində olanlara nümunə olmalıdırlar. Konfutsi öz nəzəriyyələrində göstərirdi ki, insanlar dünyaya eyni cür gəlirlər, lakin müəyyən dövrlərdə aldıkları tərbiyəyə görə bir-birindən ayrılırlar. İnsanları əhatə edən mühit onların bir şəxsiyyət kimi formalaşmasma əsaslı təsir göstərir. Lakin, Konfutsinin etik nəzəriyyəsi bir çox məsələlərdə ziddiyyətli olduğu üçün onun bütövlükdə qəbul edilməsi məqbul deyildir. Konfutsinin davamçıları olan Çin filosofları Syun-Tszının (b.e.ə. 298-238), onun tələbəsi Xan Fe-yin (b.e.ə. 280-230), antik yunan filosoflarından Aristotelin, Platonun da əxlaqa dair müəyyən fikirləri olmuşdur və onlar bu fikirləri öz əsərlərində əks etdirmişlər.

Lakin, sinifli cəmiyyətdə yaranan belə əxlaq təlimləri icti-

mai xarakter daşıyaraq, mövcud quruluşa xidmət edirdi. Ona görə də, hakim sinif mövcud iqtisadi quruluşu möhkəmlətmək üçün onun mənafeyini müdafiə edən əxlaq təliminə haqq qazandırır və onu mühafizə edərək möhkəmləndirməyə çalışırdı. Etika haqqında nəzəriyyələr tarixin bütün mərhələlərində filosofların ictimai-siyasi görüşləri ilə bağlı yaranmışdır. Odur ki, bu nəzəriyyələr hakim siniflərin istək və arzularını əks etdirmiş, ictimai şüurun müxtəlif formalarına təsir göstərmiş və cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin dəyişməsinə imkan yaratmışdır.

Əxlaq-cəmiyyətdə davranış qaydalarını nizamlayan mövcud normalar toplusudur. Davranış normaları insanların cəmiyyətə, ictimai quruluşa, əməyə və bir-birinə olan münasibətlərində özünü göstərir. İnsanlar hərəkətləri təhlil edərək bəzilərinə müsbət, bəzilərinə isə mənfi qiymət verirlər! Yəni, hər kəs etdiyi hərəkətə görə qiymətləndirilir. Səbəbsiz nəticə olmur.

Mədəniyyətin mühüm tərkib hissələrindən biri mənəvi mədəniyyətdir. Mənəvi mədəniyyət cəmiyyət üzvlərinin əxlaqi tələblərini-əxlaq normalarını, prinsiplərini, ideallarını və s. mənimsəmə səviyyəsini, şəxsiyyətin onlara yiyələnmə və öz rəftarında və hərəkətlərində əməli surətdə həyata keçirmə dərəcəsini səciyyələndirir. Bütün bunlar isə insanın başqalarına, bütövlükdə cəmiyyətə münasibətində, onun məqsədlərində, həyat planlarında, maddi-mənəvi sərvətlərə münasibətində özünü göstərir.

Mənəvi mədəniyyət praktik mənəviyyəti şərtləndirir. Mənəvi mədəniyyət cəmiyyətin, hər hansı sosial qrupun qazandığı mənəvi inkişaf ölçüsüdür. Bu ölçü mənimsənilmiş və insan fəaliyyətində realizə olunan mənəvi sərvətlərlə xarakterizə olunur. Mənəviyyət kimi mənəvi mədəniyyət də mənəvi şüuru, əxlaqi münasibətləri və mənəvi fəaliyyəti əhatə edir.

Mənəvi mədəniyyət bütün mənəvi təsəvvürlər və normalar sistemini deyil, cəmiyyətin insanlar tərəfindən mənimsədiyi mənəvi təcrübənin bir hissəsini, əxlaqi-etik biliklərin yalnız praktik olaraq həyata keçirilən həcmi əhatə edir.

Mənəvi mədəniyyətin bütöv bir sistem kimi struktur elementləri bunlardır:

1) Etik təfəkkür mədəniyyəti (etik bilikdən istifadə etmək bu və ya digər həyat tərzı xüsusiyyətlərinə mənəvi normaları tətbiq etmək bacarığı və s.).

2) Hiss mədəniyyəti.

3) Davranış mədəniyyəti-dərk edilmiş mənəviyyat prinsip və normalarına uyğun olaraq davranmaq, hərəkət etmək bacarığı.

4) Davranış formasını və manerasını reqlamentləndirən etiket. Mənəvi mədəniyyət subyektı, ictimai praktikanın (xalqın, sinfin, sosial qrupun, kollektivin, şəxsiyyətin) mənəvi sərvətlər sisteminin tarixi konkret fəaliyyətini əks etdirir.

Cəmiyyətin mənəvi mədəniyyəti məzmun baxımından təsbit olunmuş mənəvi sərvətlər və oriyentasiyalar sistemini şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətinə nisbətən daha dolğun və geniş əhatə edir.

Şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətində bu sistemin komponentləri özünü təkrarolunmaz fərdi spesifikla ilə göstərir. Şəxsiyyət cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin nailiyyətlərini öz şüurunda və davranışında bu və ya digər dərəcədə və fərdi yeniliklərlə cəmləyir. Bu isə ona tez-tez təkrarlanan hallarda mənəvi cəhətdən düzgün hərəkət etmək imkanı yaradır, onun mənəvi şüurunun yaradıcı elementlərini fəallaşdırır, qeyri-standart vəziyyətlərdə düzgün mənəvi qərar verməsinə imkan yaradır.

Mənəvi mədəniyyətin bu iki səviyyəsi qarşılıqlı şəkildə əlaqədardır. Cəmiyyətin mənəvi inkişaf səviyyəsi bir çox hallarda şəxsiyyətin mənəvi mədəniyyətinin kamilliyi ilə müəyyən edilir. Digər lərəfdən cəmiyyətin mənəvi mədəniyyəti nə qədər zəngin olursa, fərdin mənəvi mədəniyyətinin kamilləşməsi üçün bir o qədər çox imkan yaranır.

Əxlaq ümumbəşəri mədəniyyətin bir hissəsidir, eyni zamanda o, müasir sivilizasiyaya qarşı da etinasız deyildir. Şəxsiyyətin əxlaq mədəniyyəti müasir sivilizasiya problemini insanların fəaliyyətlərində aktuallaşdırır.

Əxlaq normaları, həmçinin əxlaqi əqidələr, əxlaqi hisslər və qiymətlər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər əxlaqi bütün nizamlaşma formalarından, xüsusilə hüquqdan fərqləndirir.

Hüquqi nizamlaşma kimi əxlaqi nizamlaşma da davranışa verilən sosial tələblərin fərd tərəfindən şüurlu surətdə mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Əxlaqi nizamlaşma şəxsiyyətin şüurlu iradəsinə, onun ictimai borca şüurlu əməl etməsinə əsaslanır. Əxlaqi tələb hər bir fərd tərəfindən irəli sürülür və onun vicdanının səviyyəsi ilə müəyyənləşir. Əxlaqi münasibət isə obyekt münasibətidir ki, burada şəxsiyyət ictimai əxlaq normalarını gözləyir və eyni zamanda həmin normalara yeniliklər əlavə edir.

Əxlaqi borc-doğma vətənimizin tərəqqisi uğrunda mübarizə zərurətindən yaranan və yüksək şüurluluq, dərin daxili tələbat qüvvəsi ilə yerinə yetirilən əsas ictimai vəzifələrin məcmusudur. Onun məzmununa həm cəmiyyətin öz üzvləri qarşısında irəli sürdüyü vəzifələr, həm də adamların cəmiyyət qarşısında daşdığı məsuliyyət hissi daxildir. Hər bir cəmiyyətin inkişafının müxtəlif mərhələlərində onun qarşısında müxtəlif vəzifələr durur. Buna uyğun olaraq cəmiyyətin öz üzvlərinə olan tələbinin, eyni zamanda cəmiyyət üzvlərinin borcunun xarakteri dəyişir. Elə ona görə də ictimai inkişaf qanunlarını öyrənmədən, cəmiyyətin qarşılaşdığı vəzifələrin həllində iştirak etmədən şəxsiyyət öz əxlaqi borcunu dərk edə bilməz.

Əxlaqi borcun yerinə yetirilməsi şəxsiyyətin meylləri əqidəsi, iradəsi və xarakter xüsusiyyətlərindən, inam və vərdişlərindən də asılıdır. Şəxsiyyətin əxlaqi borca münasibətini aydınlaşdırarkən aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- 1) Şəxsiyyət öz arzu və istəklərini təmin etməyə daha meyllidir, yoxsa ümumi mənafeyin tələbləri ilə razılaşımağa;
- 2) O, təmiz əqidəli, bütöv xarakterli şəxsiyyətdirmi?
- 3) Yerinə yetirəcəyi borcun düzlüyünə, gərəkliliyinə inanırmı?
- 4) Güzəştə getməyi, çətinliyə dözməyi bacarırmı?

5) Borca əməl etmək onun daxili istəyindən irəli gəlir, yoxsa

vərđiřdirmi?

Təlim-tərbiyə müəssisələri, kollektivlər tərbiyənin bütün metod və vasitələrindən istifadə edərək cəmiyyət üçün öz əxlaqi borcunu hərtərəfli dərk edən gənclər yetişdirməlidirlər.

Sual 3. Estetik mədəniyyət

Estetik mədəniyyət cəmiyyətin ümumi mədəniyyətinin bir hissəsidir. Estetik mədəniyyətin spesifikasiyası və funksiyası ondan ibarətdir ki, o subyektin dünyaya münasibətinin azad özünüifadə etmə formasıdır. Bəs estetika nədir?

Estetika yunan sözüdür. “Aisthetiko” hiss edən, həssas mənasındadır. O, gözəllik qanunlarını, incəsənətin gerçəkliyə münasibətini, onun növ və janrlarını, bədii şüurun qanunauyğun inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətlərini bədii yaradıcılıq metodunu öyrənən fəlsəfi elmdir. Təxminən 8-10 il əvvəl respublikamızın demək olar ki, bütün ali məktəblərində bir fənn kimi tədris olunan estetika son illər tədris planından çıxarılmışdır.

Estetika termini elmə hələ XVIII əsrdə alman filosofu Aleksandr Qotlib Baumqarten (1714-1762) tərəfindən gətirilmişdir. O bu anlayışı gözəllik nəzəriyyəsi, “Hissi idrak elmi” adlandırmışdır. Onun estetik hadisəni idrak nəzəriyyəsi yönündən işləməsinin alman klassik fəlsəfəsinin sonrakı inkişafı üçün böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, estetik fikrin tarixi daha qədimdir. Belə ki, 2500 il bundan əvvəl quldarlıq dövründə Misir, Babilistan, Hindistan və Çində yaranmış, Qədim Yunanıstan və Qədim Romada inkişaf etmişdir. Antik filosofların əsərlərində incəsənətin cəmiyyətdə rolu və onun insanın əxlaqına təsiri məsələlərindən bəhs olunmuşdur. Orta əsrlərin “İlahi gözəllik” haqqında mistik təlimlərində hər cür gözəlliyin mənbəyi və ali gözəlliyin təəcəssümü allah hesab olunurdu. Maarifçi

estetikanın nümayəndələri E.Byerk, Hoqart, D.Didro, J.J.Russo, İ.İ.Vinqelman, İ.Herder, xüsusilə, onun davamçıları F.Şiller və Göte incəsənətlə gerçəkliyin əlaqəsi ideyasını inkişaf etdirdilər. Marksizm-leninizm klassikləri içə incəsənəti ictimai şüur formalarından biri və gerçəkliyin estetik dərk olunmasının spesifik forması kimi öyrənirlər. Gerçəkliyin estetik dərkinin isə üç tərəfi vardır:

- 1) Obyektiv gerçəklikdə estetiklik;
- 2) Subyektiv estetiklik;
- 3) İncəsənət-subyektiv və obyektiv estetikliyin vəhdəti.

Estetika bu tərəflərin mahiyyətini, qanunauyğunluqlarını və onların konkret təzahürlərini tədqiq edir. Cəmiyyətin estetik mədəniyyətinə həm estetik şüurun (estetik biliklərin, estetik hisslərin, estetik zövqlərin, estetik idealların) məzmunu və inkişaf səviyyəsi, həm də insanların estetik yaradıcılığının xarakteri, istiqaməti və yayılma dərəcəsi daxildir. Eyni zamanda, estetik mədəniyyətdə estetik sərvətlərin insan tərəfindən mənimsənilmə formalarının rəngarəngliyi, bu sərvətlərdən insanın inkişafı, onun mənəviyyatının zənginləşməsinə görə humanist məqsədlərlə istifadə edilməsi də öz əksini tapır.

Göründüyü kimi, estetik mədəniyyətin xüsusiyyəti onun əsasını təşkil edən estetik fəaliyyətin spesifikası ilə müəyyən olunur. Estetik fəaliyyət mənəvi xarakterə malikdir. Onun predmeti gerçəkliyin bilavasitə dərk və ya təsəvvür edilə bilən hər hansı bir obyektə ola bilər. Məsələn, estetik informasiya daxil edilmiş bədii sərvətlər, etilitar təyinatı məhsulların estetik dəyəri ilə müşayiət olunan məqsədyönlü fəaliyyət məhsulları, insan əməyi ilə təbiiliyindən çıxmış və estetik mədəniyyət sisteminə daxil edilmiş təbiət nümunələri və s. Estetik baxımdan neytral olan, dəyəri fəaliyyət prosesində aktuallaşdırılan, yaxud təsbit edilən halların da estetik fəaliyyət predmeti olması mümkündür.

Estetik fəaliyyətin xüsusi maraq dairəsi həmişə insan aləmi olmuşdur. Müasir dövrdə də belədir. Ona ictimai-tarixi proses, insanların ictimai həyatı, sosial davranışı, daxili və mənəvi alə-

mi daxildir. İncəsənət sahəsində aparılan müşahidə və təcrübələr göstərir ki, elə bir təbiət və yaxud sosial gerçəklik halı yoxdur ki, o öz mahiyyətinə görə estetik fəaliyyət predmeti olmasın. Görkəmli rəssam Səttar Bəhlulzadənin yaradıcılığına, onun rənglər aləminə diqqət yetirsək, görürük ki, təbiətin hər bir hadisəsi, hər bir nümunəsi onun rəsmlərinin əşyası olmuşdur. Onun əsərlərində kiçik və ya böyük təbiət nümunəsi yoxdur. Rəssam təbiət nümunələrinin hər birinə eyni həssaslıqla, eyni sevgiylə yanaşır. S.Bəhlulzadənin rəsmlərində hər çiçəyin, hər yarpağın min çaları var. Lakin bu əsərlərdə təbiətdən götürülən hər hansı bir nümunə öz təbii mövcudluğundan da məhrum edilmir. Rəssam götürdüyü hər bir nümunəni öz şəxsi məntiqi və potensial yaradıcılıq imkanlarına uyğun şəkildə obrazlı verir, ideala qədər ucaldır, mümkün qədər arzulanan təsəvvür səviyyəsinə qaldırır. Estetik baxımdan dəyişdirilmiş əşya bəşər mədəniyyəti xəzinəsinə daxil edilir, orada o, öz oricinallığını qorumaqla, estetik qiymət alır. Gördüyümüz kimi, burada estetik əşya insanın obyektiv aləmi ilə subyektiv aləmi arasında vasitəçi olur.

Estetik predmet özünə subyektin müəyyən münasibəti-ni, baxışını və iştirakını nəzərdə tutur. Bunlar obyektiv keyfiyyətlərlə yanaşı, onun dəyərini müəyyənləşdirir. Estetik mədəniyyətin və fəaliyyətin subyektivi ictimai varlıqdır. O, həyata qədəm qoyarkən yalnız hazır sosial münasibətlərlə deyil, eyni zamanda bir çox maddi və mənəvi dəyərlərlə, əvvəlki dövrlərdə yaradılmış estetik sərəvətlərlə qarşılaşır. Bunlar insanın varlığının obyektiv şərtləri olur və onun estetik fəaliyyəti üçün əsas verir.

Estetik fəaliyyətin obyektə uyğun şəkildə faydalı xarakteri əşyanın estetik dəyərinin təsdiqində realizə olunur. Əşyanın estetik dəyəri subyektin üzə çıxardığı və qiymətləndirdiyi obyektiv daxili və xarici əlaqələrin zənginliyi ilə müəyyənləşdirilir.

Estetik mədəniyyət özünəməxsus daxili qanunlar əsasında inkişaf edir. Estetik mədəniyyətin əsas funksional struktur elementləri aşağıdakılardır:

1.İctimai idealın nizamlayıcısı kimi özünü göstərən estetik

münasibət.

2. Bədii sərəvətlərin ümumi toplusu.

3. Cəmiyyət üzvlərinin xüsusi bir hissəsi (professional səviyyədə bədii sərəvətləri istehsal edən, həmçinin cəmiyyətdə onların fəaliyyətini təmin edən ziyalılar).

4. Bədii sərəvətlərin toplanmasını və ötürülməsini, onların estetik münasibətlər sisteminə daxil edilməsini təşkil edən tirajlama və kommunikasiya vasitələri.

5. Dövlətin, ümumiyyətlə cəmiyyətin diqqət mərkəzində olan estetik mədəniyyəti və estetik tərbiyəni bölüşdürən və yənidən istehsal edən mexanizmlər və təsisatlar.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir mədəniyyət nümunəsi heç də dərhal estetik mədəniyyət sisteminə daxil ola bilmir. Bu, onun insanların tələbatının ideya-bədii dəyərinə və estetik idrak səviyyəsinə uyğunluğundan asılıdır. Bir anlığa təsəvvür edin ki, ucqar dağ kəndlərindən birində məşhur bir opera tamaşası göstərilir. Aktyorlar nə qədər böyük sənətkarlıqla çıxış etsələr də, kənd camaatı tərəfdən heç bir reaksiya nəzərə çarpmır. Deməli, nümayiş etdirilən əsərlə, ona tamaşa edən insanların arasında böyük bir uçurum vardır. Bu insanlar qarşılaşdıqları dünyaya daxil ola bilmirlər. Çünki, tamaşada əks etdirilən hadisələrin ifadə xüsusiyyətləri haqqında onların ən sadə təsəvvürləri belə yoxdur. Ona görə də, “incəsənətdən zövq almaq üçün bədii cəhətdən savadlı olmaq lazımdır”. (K.Marks). Bu isə insanların ümumi mədəni səviyyəsindən, cəmiyyətin maddi vəziyyətindən, gərəkli vaxt ilə asudə vaxt arasındakı nisbətdən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Estetik mədəniyyətin müstəqil funksional elementlərindən biri də bədii özfəaliyyətdir. O, xalq yaradıcılığı növüdür. Buraya teatr, musiqi, xoreoqrafiya, təsviri və tətbiqi sənət sahəsində geniş xalq kütlələrinin yaradıcılıq fəaliyyəti daxildir. Bədii özfəaliyyət kollektivlərinin professional səviyyəsinin yüksəlməsi nəticəsində həvəskar ifaçıların xalq teatrları, opera və balet studiyaları, xor kapellası və simfonik orkestrləri yaranır. Daha istedadlı özfəaliyyət iştirakçıları xüsusi təhsil almaqla professio-

nal kollektivlərdə peşəkar sənətkar zirvəsinə qalxırlar. Azərbaycanda bədii özfəaliyyətin inkişafında Ü.Hacıbəyovun, H.Sarabskinin, Bülbülün, A.İsgəndərovun və b. böyük xidmətləri olmuşdur.

Bədii mədəniyyət cəmiyyətin estetik mədəniyyətinin ancaq bir hissəsidir. Estetik fəaliyyət estetik mədəniyyət sisteminə ictimai praktikanın müxtəlif sahələrini cəlb edir. Eyni zamanda elmi-texniki tərəqqinin estetik fəaliyyətlə qarşılıqlı təsir prosesini yaradır. Son zamanlar estetik fəaliyyətin maddi istehsal sistemində yeni növüdüzayn meydana çıxmışdır.

Dizayn müasir dövr estetik mədəniyyətinin mühüm elementidir. Onun məqsədi nəticə baxımından maddi sərvətlər istehsalıdır. Lakin bu sərvətlər xüsusi özfəaliyyət əsasında estetik dəyər alır. Dizayn eyni zamanda incəsənətlə istehsal arasında vasitəçidir.

Estetik mədəniyyətin mühüm bir elementi də estetik tərbiyədir Cəmiyyətin estetik mədəniyyəti böyük tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Cəmiyyətin hər bir üzvünün, xüsusilə də gənclərin estetik mədəniyyətinin formalaşması mütəşəkkil və məqsədyönlü prosesdir. Buraya aşağıdakı vəzifələr daxildir:

1.Milli, ümumbəşəri ideyalar əsasında estetik zövqün formalaşdırılması.

2.İctimai praktikanın hər bir sahəsində, yüksək estetik fəaliyyət və tələbatın formalaşdırılması.

3.Bədii yaradıcılıq üçün vərdişlərin və qabiliyyətlərin təkmilləşdirilməsi və inkişafı.

Estetik tərbiyə sistemi təhsilsiz tam inkişaf edə bilməz. Çünki, onun əhəmiyyəti və məqsədi estetik sərvətləri dünya-görüşü səviyyəsinə qaldıraraq onu şəxsiyyətin həyata ümumi baxış sistemi ilə birləşdirməkdir.Estetik təhsil alınan estetik informasiyalara şəxsiyyətin tənqidi münasibət bəsləməsinə imkan yaradır, hadisələrə, incəsənətə, həyata onun estetik qiymətinin yüksək ideya səviyyəsini şərtləndirir.

Beləliklə, gənclərimizdə gözəllik hissinin, estetik zövq və vərdişlərin formalaşması istiqamətində istifadə olunan bütün

vasitələr mütləq onlarda vətəndaşlıq hissi, milli düşüncə tərzini tərbiyə edilməsi ilə əlaqələndirilməlidir. Belə ki, gözəllik anlayışı vətəndaşlıq probleminin bir hissəsi kimi dərk olunmamış, yüksək zövqə malik gənclər yetişdirmək məqsədi ilə məhdudlaşmayıb, ləyaqətli gənclər tərbiyə etmək üçün vasitə olmalıdır. Sağlam və inkişaf etmiş zövqü olan yüksək mənəviyyatlı vətəndaşlar yetişdirilməsi estetik tərbiyənin ana xəttini təşkil etməlidir.

Mənəvi mədəniyyətin unikal sərvətinin hamının malı olması üçün onu qoruyub saxlamaq vacibdir. Bununla arxivlər, muzeylər, kitabxanalar kimi mədəniyyət obyektləri məşğul olur. Mədəniyyətin inkişafı ilə bu müəssisələrin əməkdaşlarının yaradıcılıq işi, elmi iş elementləri: tarixi mədəniyyət abidələrinin tədqiq olunması, müəllifliyin müəyyən edilməsi, bərpaçılıq və s. getdikcə daha da çoxalır. Hazırda mənəvi sərvətlərin qorunub saxlanılmasında texniki vasitələrdən istifadə olunur (çap, üzün çıxarılması). Mənəvi sərvətlərin qorunub saxlanması yalnız onun fiziki cəhətdən korlanmasının unudulmasının qarşısını almaq məqsədi daşımır. Hər bir xalq, hər bir nəsil öz mədəniyyətini boş bir səhrada, heç nədən yaratmır. Hər bir mədəniyyət özündən əvvəlki mədəniyyətin əsasında yaradılır. Mədəni sərvətlər ilk növbədə xalq maarifinin ictimai sistemi vasitəsilə bölüşdürülür və yayılır. Ölkənin, cəmiyyətin mənəvi həyatının səviyyəsi tədris müəssisələrinin sayından, tədrisin keyfiyyətindən, müəllimlərin ixtisasından, geniş xalq kütlələrinin bütün təhsil növlərinə yiyələnmək imkanlarından asılıdır.

Maddi nemətlər kimi, mənəvi istehsal məhsulları, mədəni sərvətlər də insanların istifadəsi üçündür. Lakin mənəvi nemətlər istehlakı maddi nemətlər istehlakından xeyli fərqlənir. Belə ki, maddi nemətlər istehlakı prosesində məhsul aradan çıxır (Qida yeyilir, paltar köhnəlir). Ancaq mənəvi sərvətlərdən daha çox adam faydalanır. Çünki o, öz təbiətinə görə fərdi yiyələnmə obyektidir deyil.

Mənəvi sərvətlər istehlakı şəxsiyyətin, sosial qrupun mənəvi tələbatının xarakteri ilə şərtlənir. Bu tələbat isə istehsalın

inkişaf səviyyəsindən, ictimai-siyasi quruluşdan, şəxsiyyətin mənsub olduğu sinfin ideologiyasından, mühitdən (sosial-mədəni), həmçinin adamın özünün fərdi üsusiyyətindən, onun zövqündən və vərdişlərindən asılıdır. Mənəvi tələbat adamları mövcud mənəvi sərvətləri mənimsəməyə və yenilərini yaratmağa sövq edir.

Mənəvi sərvətlərin istehsalı, qorunması, yayılması və istehlakı üçün cəmiyyətdə sosial təsisatlar müxtəlif mədəniyyət müəssisələri və təşkilatları yaradılır ki, onları funksional əlamətinə görə ayırmaq mümkündür. Bir sıra təsisatlar, yəni nəşriyyat, kinostudiya, yaradıcılıq birlikləri, dərnəklər və s. mənəvi istehsal üçün yaradılır. Digər təsisatlardan, yəni kinoteatr, lektoriyalar, konsert birlikləri mədəniyyəti yaymaq üçün istifadə edilir.

Mənəvi mədəniyyət, həmçinin insanın evristik məqsədlərinin yerinə yetməsinə: onun yeniliyi dərk etməyin daha məhsuldar formalarının axtarılmasına, yaşadığı həyatın yeni yonlarının və metodlarının tapılmasına, insanın təbiətin kortəbii qüvvələri üzərində hökmranlığının güclənməsinə kömək edir. Mədəni tərəqqi obyektiv tarixi qanunauyğunluğun mədəniyyət vərisliyinin təsiri səbəbindən baş verir. O, ictimai-iqtisadi formasiyalar dəyişən zaman keçmiş dövrlərin mədəni nailiyyətlərinin qorunub saxlanmasını, yaradıcılıqla mənimsənilməsinə və bunun da əsasında yeni ictimai tələblərə uyğun mədəniyyətin, mənəvi zənginliklərin yaranmasını təmin edir.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Əhmədov Ə. «Mənəviyyət, gözəllik, tərbiyə». Bakı, 1993. səh. 50 – 88.

2. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik. Manafova M.J., Əfəndiyeva N.T. və Şahhüseynova S.A.-nın ümumi redaktəsilə. Bakı, 2010. I Bölmə, Fəsil I.

3. Şahhüseynova S.A. Etika. Dərslik. Bakı, 2009. Fəsil

II.

4. Бархин Н.Г. Специфика искусства. М., 1984. с. 45-86.

5. Бедхлубенко С.Д. Природа искусства. М., 1982. с. 30-67.

6. Бражник С.И. Искусства и его роль в эстетическом воспитании работников ОВД. М., 1985. с. 48-57.

7. Гудейнов А.А. «Проблема происхождения нравственности «Философские науки». 1964 № 3

8. Гудейнов А.А. Принципы эстетики. Киев, 1985. с. 10-24.

9. Гудейнов А.А. Золотое правило нравственности. М., 1982. с. 74-90.

10. Дробинский О.Г. Понятие о морали. М., 1974. с. 12-38.

11. Кисеев М.А. Историческая сознание и нравственность. М., 1990. с. 69-104.

12. Социальная природа искусства и его роль в формировании профессиональных сотрудников ОВД. Киев, 1990. с. 14-31.

MÖVZU № 8. «DİO-nun etik normaları və onun əhəmiyyəti»

PLAN :

- 1. Əxlaq normaları və onun tarixi təsnifatı.**
- 2. DİN və əxlaq.**
- 3. Etik normaların cəmiyyətdə mövcud münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində rolu.**
- 4. Dövlət qulluqçularının eləcə də DİO əməkdaşlarının mənəviyyatının və dünyagörüşünün formalaşmasında, onların xidməti fəaliyyətində və xidmətdənkənar vaxtlarında etik normaların rolu.**

Sual 1. Əxlaq normaları və onun tarixi təsnifatı

Əxlaq normaları insanlar arası münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətlərinin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir. Cəmiyyətin etik mədəniyyəti sosial-mədəni inkişaf və dövlət təhlükəsizliyinin mühüm şərtidir. İctimai şüur forması olan etik mədəniyyət insanların irsi keyfiyyət və tərbiyələrindən, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifahından asılıdır.

Əxlaqın mənşəyi, mahiyyəti, kateqoriya, prinsip və qanunauyğunluqlarından xüsusi fəlsəfə elm–etika bəhs edir. Başqa sözlə, etika əxlaq haqqında elmi nəzəriyyədir.

Hazırda respublikamızda, xüsusilə əmək kollektivləri, ictimai qruplar, siyasi partiya və təşkilatlar, ailə məişət, mədəni münasibətlər, tibb və s. sahələrdə insanlar arasındakı qarşılıqlı

əlaqə və münasibətlər çox hallarda, rəsmi, hüquqi normalarla deyil (onların rolu tam inkar edilməmək şərtilə), əsasən əxlaq normaları ilə, davranış qaydaları ilə tənzim olunur. İctimai rəy, yəni daha təsirli vasitəyə çevrilir. Ona görə də hazırda şəxsi mənəvi nümunə, nüfuz, şəxsi fəallıq, təşəbbüskarlıq, təmizlik, ləyaqət hissi, işgüzarlıq və s. kimi yüksək mənəvi keyfiyyətlə cəmiyyətdə mühüm tərbiyəvi və tənzimedicə vasitə kimi çıxış edir, sözlə işin uyğun gəlməməsi və mənəvi laqeydlik kimi əsas, “əxlaqı bəlaya” çevrilmiş halların aradan qaldırılmasına fəal müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, uzun tarixi bir proses keçmiş, adət ənənələrin və tarixən formalaşmış münasibətlərin nəticəsində yaranmış əxlaq normaları bugünkü günümüzdə də insanlar arasında, müxtəlif sosial qruplar arasında münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində mühüm rol oynayır.

Dünya mədəniyyət tarixi etikanın inkişafını müəyyən edən obyektiv qanunauyğunluqlatın aşkar edilməsinə imkan verir. O, sübut edir ki, etik normalar uzun müddətli tarixi dövr ərzində formalaşır. Onlar insanların tarixi tələbat və həyat maraqlarını, eləcə də bir çox nəsillərin dini və dünyəvi təcrübəsini əks etdirir. Bu təcrübə əsasında etika, nəinki mənəvi prinsipləri ümumiləşdirib sistemləşdirir, həm də onu elmi cəhətdən əsaslandırır.

Etikanın 8 kateqoriyası vardır:

1. Azadlıq və şəf.
3. Xeyir və şəf.
4. Əzab və mərhəmət.
5. Borc və vicdan.

Mənəvi borc əxlaq normaları ilə, vəzifə borcu isə hüquq normaları ilə tənzimlənilir.

6. Şərəf və ləyaqət. Bunlar insanda tədricən yaranır. Bunlar insanın öz-özünə başqalarına verdiyi qiymətdir.

7. Ədalət. Hüquq normalarında ədalətlik prinsipi göstərilir.

8. Həyat ideali və xoşbəxtlik. İnsanın öz həyatında seçdi-

yi ideal müsbət və mənfi xarakterik ola bilər. Həyat ideali insanın həyat yolunu müəyyən edir. Xoşbəxtliyi hər kəs ayrı cür başa düşür və bu insanın öz arzusunda çatmasıdır.

9. Məhəbbət ali-mənəvi dəyərdir.

Azadlığı dərk etmənin aşağıdakı formaları vardır:

- özünüdərk etmə ;
- cəmiyyəti dərk etmə;
- təbiəti dərk etmə.

Xeyir və şər meyarlarının qiymətləndirilməsi kontekstində nə etməli? sualına cavab axtararaq, bəzi nəzəriyyələr insan təbiətindən yox, əxlaqın sosial xarakterindən çıxış edirlər, digərləri isə, əxlaqın ictimai şüur forması olduğunu unudub, insan təbiətini ön plana çəkirlər. Etikani, fərdlərin ehtiyac və tələbləri ilə, xeyirxahlığı isə insandakı harmoniya vasitəsi kimi nəzərdən keçirən Kant, mənəviyyatın qorunması üçün Allahın mövcudluğu və ruhun əbədiliyinin qəbul edilməsini zəruri hesab edirdi.

Əxlaq ictimai şüurun əsas formalarından biri kimi həm fəlsəfi, həm sosioloji, həm psixoloji, həm də pedaqoji ədəbiyyatda geniş şəkildə şərh olunur. Əxlaqın tərbiyəsi çox vaxt xalq içərisində ismətin, namusun tərbiyəsi kimi işlənsə də, istər etnopedaqoji, istərdə də elmi-pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi insana məxsus olan mənəvi keyfiyyətlərin və davranış normalarının məcmusu kimi səciyyələndirilir. “Əxlaq - insanın mənəvi, dərin keyfiyyətləri, cəmiyyətə və başqalarına qarşı münasibətləri müəyyən edən normaları davranış qaydalarını özündə birləşdirir”. Pedaqoji ədəbiyyatda əxlaq tərbiyəsi tərbiyənin forması, kökü, zəruri şərti, nəticəsi, əksər hallarda tərkib hissələrindən biri kimi izah edilmişdir.

Elmi pedaqogikada “əxlaq tərbiyəsi” ifadəsini ilk dəfə olaraq elmi pedaqogikanın banisi sayılan böyük çex pedaqoqu Yan Amos Komenski (1592-1670) işlətmişdir. O, bir sıra əsərlərində həm “əxlaq qaydaları”, həm də “əxlaq tərbiyəsi” ifadələrini işlətmişdir. Komenskidən təxminən 400 il əvvəl şərhin böyük mütəfəkkiri Nəsirəddin Tusi “Əxlaqi Nasiri” də əxlaq

tərbiyəsinin böyük bir sistemini vermişdir. Keçmiş SSRİ məkanında mövcud olan bütün direktiv və proqram sənədlərdə əxlaq yalnız kommunist əxlaqı kimi verilir. V.İ.Lenin kommunist əxlaqının mahiyyətini şərh edərək göstərir ki, kommunist mənəviyyatının əsası kommunizmi möhkəmlətmək və başa çatdırmaq uğrunda mübarizədən ibarətdir. Tusi pedaqogikasında başlıca amil sayılan əxlaq tərbiyəsi nəzəriyyəsinə mütəfəkkir alim 3 mənbədən-özünün ailə tərbiyəsindən, Azərbaycan xalqının tərbiyə ənənələrindən və özünəqədərki nəzəriyyəçilərin tərbiyə haqqındakı fikirlərindən seçdiyi səmərəli toxumların əlaqələndirilməsi, tənqidi təhlil yolu ilə ümumiləşdirilməsi və dərin elmi süzgecdən keçirilməsi əsasında yaratmışdır. Keçmişin, öz dövrünün təlim-tərbiyə məsələləri üzrə təcrübəsini düzgün dərk etdiyindən, Nəsirəddin Tusi gələcək nəsillərin tərbiyəsinə ağıllı istiqamət vermək imkanına malik olmuşdur.

Nəsirəddin Tusi də bu yolla gedərək milli-mənəvi dəyərlərinizə və qüdrətli söz sahiblərinin fikirlərinə əsaslanaraq həm xalqımız üçün, həm də bütün dünya xalqları üçün səciyyəvi olan əxlaq tərbiyəsi sistemi yaratmışdır. N.Tusi, hər şeydən əvvəl, “əxlaq normaları” müəyyən etməyə cəhd göstərmişdir. Hansı ki, bu əxlaqi normalar uşaqların davranışının, ünsiyyətinin, insanlara, təbiətə, cəmiyyətə olan bütün münasibətlərinin tənzimlənməsinə xidmət edir.

Tusiyə görə insanın mənəvi ehtiyacları, mənəvi qüvvələri, kamalı, fəzilətli şərəfətli fakir, əql, şüur və iradə vasitəsilə təmin və idarə edilir. İnsanın xoşbəxlik və bədbəxtlik açarı, kamillik və naqislik sükanı onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına verilmişdir, əgər insan düzgün, ardıcıl, məqsədəuyğun xətlə hərəkət etsə, tədricən elm, mədəniyyət, bilik və hikmətə yiyələnsə, təkamülə qadir olan fitri istedadı hədləri aşaraq, onu bir mərtəbədən başqa bir mərtəbəyə, bir dərəcədən o biri dərəcəyə yüksəldər, dübbədüz gətirib arzu elədiyi məqsədə, ali məqama çatdırar. Lakin, yaradıldığı fitri dərəcədə oturub qalsa, cilovu öz nəfsinin ixtiyarına versə, nəfsi onun aşağıya, heyvani mərtəbəyə sövq edər, yuxarıdan aşağıya yuvarladılan daş kimi az bir

müddət ərzində onu rəzalət çirkabının ən dərin yerinə salar. Odur ki, deyiblər: “Nəfs elə bir şeydir ki, onu öz başına buraxsan alçaqlığa meyl göstərib bataqlığa batan, cilovlayıb istiqamət verən, fəzilət yüksəkliyini fəth edib kamala çatar”

Filosof Aristotel özünün “Əxlaq” və “Məqulat” əsərlərində demişdir ki, pis adamlar təlim və tərbiyə əsasında yaxşılaşa bilərlər, lakin, bunun qəti və həmişə belə olacağını demək çətin-dir. Hər halda nəsihət, məsləhət, təlim, tərbiyə ardıcıl olsa və ədalətli tənbehlə əlaqələndirilsə, nəticəsiz qalmaz. Bəziləri var ki, çox tez tərbiyələnilirlər və fəzilətin təsiri dərhal, vaxt gözləmədən özünü göstərir. Elələri də var ki, onların fəzilə doğru hərəkətləri, tərbiyəyə doğru sürətləri yavaş və ləng olur.

İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, əxlaq anlayışının mahiyyəti nədən ibarətdir. Onun mahiyyətini araşdırsaq bizi hansı sehirlili qüvvələr qarşılayacaq. Əxlaqın mahiyyətində sadəcə insanların bir-biriləri ilə davranışlarını və bir-birilərinə bəslədikləri münasibətləri deyil, həm də bəlkə də çoxlarına hələ də bəlli olmayan məqamların olduğunu qeyd etmək vacibdir. Bunun üçün əxlaq dənizinin genologiyasını düzgün qavrayıb, dərk etmək gərəkdir. Məsələn, bunun üçün aşağıdakıları qeyd etmək doğru olardı.

Elmdə əxlaqı öyrənən elm sahəsi kimi, etika anlayışından istifadə olunur. Bu anlayışı ilk dəfə elm səviyyəsinə özünün “Böyük etika”, Nikomax etikası” və.s bu kimi etikaya dair yazdığı əsərləri ilə, antik yunan fəlsəfəsinin və elminin banilərindən hesab olunan Aristotel gətirib. Özü də, onu iki elm sahəsinin, insanın iki fəaliyyət sahəsi olan siyasət və psixologiyanın (Aristotələ görə ruh elmi) tam mərkəzi hesab edirdi. Bu cür yanaşma əxlaqı, insanın fikirlərinin toplusu və fikirlər toplusunun nəticəsi olaraq fərdlərin, qrupların, kütlələrin, xalqların və millətlərin psixologiyalarının formalaşmasına səbəb olan əsas amillərdən biri hesab edirdi. Bu fikirlər toplusunu, başqa sözlə dəyərlər, qaydalar, normalar kimi qiymətləndirmək olar.

İnsanlararası münasibətləri, davranışları, etiket qaydalarını təkcə dini normalar nizamlamır. Bütün dinlər ideologiya olmaq

etibarilə insanlar arasında mövcüd münasibətlər sistemi kimi ortaya çıxan əxlaqın əsasında qurulur. Hətta daha dərinəndən təhlil aparsaq deyə bilərik ki, hüquq sistemi özü də, əxlaqın qanun çərçivəsinə salınmış formasıdır. Qanunlar, hüquq normaları cəmiyyətin və insanların özlərinin münasibətlərindən doğan əxlaqından irəli gəlir. Hər bir cəmiyyətin öz əxlaqı olduğu kimi, bu əxlaqa əsaslanan öz hüquq sistemi də olur. Əgər cəmiyyətin əxlaq sistemi ciddi nizam-intizamla şərtlənsə onların qanunları da bir o qədər öz dəqiqliyi ilə seçilir. Məsələn, alman sərtliyi kimi, alman hüquq sistemi də öz sərtliyi və ya dəqiqliyi ilə seçilir. İngilis əxlaq sistemi sərbəstliyə üstünlük verdiyi üçün, hüquq sistemində yer almış qanunlar da, sivil qanunlara və insanların daha azad fəaliyyətinə səbəb olur və s.

Beləliklə, əxlaq normalarının tarixi inkişaf qanunauyğunluqlarına nəzər yetirdikdə görürük ki, əxlaq qaydalarının formalaşmasına bir çox amillər təsir göstərmişdir. Bura xalqların tarixi inkişaf qanunauyğunluqları, onların adət ənənələri, dinləri, sosial inkişaf xüsusiyyətləri, psixologiyaları və digər mühüm amilləri aid etmək olar.

Sual 2. Din və əxlaq

Azərbaycan Respublikası özünün dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Ali Sovetin 1991-ci il avqustun 20-də qəbul etdiyi “Dini etiqad azadlığı haqqında” yeni qanuna əsasən vətəndaşlara vicdan azadlığı verilmişdir.

1995-ci ilin noyabrında qəbul edilən müstəqil Azərbaycanın yeni konstitusiyası vicdan azadlığına tam təminat yaratdı. Müasir dövrdə mənəvi dəyərlərin yüksək qiymətləndirilməsi, bağlanmış məscidlərin açılması və yenilərinin tikilməsi, müsəlmanların Həcc ziyarətinin təmin olunması və s. ölkəmizdə vicdan azadlığının həyata keçirilməsi, ona tam təminat verilməsinin nümunəsidir.

Bütün dövrlərdə insanların mənəvi aləmi, əxlaq normaları

və gerçək aləmə baxışları ilə bağlı adət və ənənələrin yaradıcısı xalq olub.

Dini şüur ictimai şüurun formalarından olmaqla, insanın onu əhatə edən təbii və sosial gerçəkliyə münasibəti, mənəvi inikasının növlərindəndir. İctimai şüurun ən qədim formalarından biri (həm də ən qədimi) olan din, uzun əsrlər boyu ümumi ictimai şüur forması olmuşdur. Tarixi-sosial şərait üzündən din ibtidai-icma, quldarlıq, xüsusilə feodalizm dövründə ictimai şüurun bütün başqa formalarını özündə birləşdirmiş, cəmiyyətin mənəvi həyatında mühüm yer tutmuşdur.

Dini şüurun başlıca ünsürü dini ideya və təsəvvürlər, onun nəzarət forması ilə dini ideologiya və ya teologiyadır (ilahiyyatdır), ilahiyyat dini təlimin əsasını təşkil edir və əsasən dini ehkamlara etiqadın sistemləşmiş nəzəri ifadəsidir.

Dini şüurun strukturuna daxil olan digər ünsür dini ayinçilik (kulst) və dini fəaliyyətdir.

Din – insanların mənəvi qidası olmaqla, onları əxlaqlı olmağa çağırır, əxlaq qayda və normalarını gözləməyi tələb edir.

Müasir elm sübut edir ki, yer üzərində din ibtidai –icma dövründə, təxminən 50-40 min il bundan əvvəl meydana çıxmışdır. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq F.Engels “Anti-Dürinq” əsərində din nədir? sualına belə bir cavab vermişdir: “Hər bir din insanların gündəlik həyatında onlara hökmranlıq edən xarici qüvvələrin insanların beynindəki fantastik inikasından, yer üzərindəki qüvvələrin səma qüvvələri şəkli olduğu inikasından başqa bir şey deyildir”. Qabaqcıl mütəfəkkirlər dini həmişə yer hadisəsi, insanların yaşayış və şüur tərzində yaranmış bir sosial-mənəvi fenomen hesab etmişlər. K.Marks dəfələrlə qeyd edirdi ki, dinin mahiyyətini dərk etmək üçün onun “yer kökləri” aydınlaşdırılmalıdır. L.Feyerbax isə qeyd edirdi ki, dini anlayışları insanlar özləri yaratmışlar, “axirət bu dünyanın əks sədasıdır”. M.F.Axundovun “İnsanlar yer üzərində yaxşı nə varsa cənnətə, pis nə varsa cəhənnəmə köşürmələr” fikri də, bu ideyalara tam uyğundur.

Dini şüurun başlıca ünsürü dini ideya və təsəvvürlər, onun

nəzəri forması isə dini ideologiya və ya teologiyadır (ilahiyat). İlahiyyat dini təlimin əsasını təşkil edir və əsasən dini ehkamlara etiqadın sistemləşmiş nəzəri ifadəsidir. İslam dinində dini ideya və təəvvürlərin, ilahiyyatın əsasını təşkil edən etiqad ehkamları bunlardır “La ilahə-illəllah-Mühəmmədun rəsullullah” (Allahdan başqa heç bir ilahi qüvvə yoxdur, Məhəmməd isə Allahın rəsuludur elçisidir). Allah-təkdir, əbədi və hər şeyə qadirdir; Məhəmməd peyğəmbərdir, Allahın yer üzərindəki elçisidir; axirət haqdır və orada ölümlər canlandırılıb cəzalandırılacaq və ya mükafatlandırılacaqdır; Quran müqəddəsdir və Allah tərəfindən göndərilmişdir; insanın başına o işlər gəlir ki, onları Allah əvvəlcədən müəyyən etmişdir; ruha, taleyə etiqad və s. Bu etiqad ehkamları əsasında islam dini hər bir müsəlman qarşısında beş əsas vəzifə qoyur ki, onlara da dinin “beş rükünü” (əsası) deyilir. a) kəlməyi-şəhadətə etiqad və onu oxuya bilmək, yəni Allahdan başqa heç bir ilahi qüvvə yoxdur, Məhəmməd onun elçisidir kəlamına inam və oxuya bilmək bacarığı; b) namaz qılmaq; c) oruc tutmaq d) həccə ziyarətə getmək, bunun üçün müsəlmanın cismani və maddi imkanı olmalıdır. e) zəkat vermək. Zəkat dini- icmanın ehtiyaclarına sərf edilən, yoxsullara, yetimlərə və s. əl tutmaq üçün müsəlmanın əmlak və gəlirindən tutulan icbari vergidir.

Dini şüurun strukturuna daxil olan digər ünsür dini ayinçilik (kulst) və ya dini fəaliyyətdir. Məsələn, islam dinində xüsusi dini şəriət qaydaları, namaz qılmaq, oruc tutmaq, qurban kəsmək, dini dəfn mərasimləri, dini kəbin adətləri, məhərrəmlik, dini and içmək, səhər-axşam bir çox ibadət ayinləri və s. dini ayinçilik sahəsinə aiddir. Bu ayinlərin icrası, onların çoxsaylı təkrar edilməsi, dini ideya və təəvvürlərin genişləndirilməsi müsəlman dindarlığının zahiri əlaməti və ya təzahürü kimi çıxış edir. Dini hiss və əhval-ruhiyyələr də, dini şüurun strukturunda müəyyən yer tutur. Əbədi və anadangəlmə dini hisslər olmasa da, dinə dərinlən inam bəsləyən adamların mənəvi aləmində onlar mühüm təsir gücünə malikdir. Məsələn, dini hiss insana təsəlli verir, ilahi adətlik haqqında təəvvür oyadır, in-

sanın Allah iradəəsi üzrə xoşbəxtliyə çatacağına inam hissələri aşılır.

İslam etikasına görə hər bir müsəlman öz həyatının müəllifidir. Lakin, xeyirxah bir insan olmaq üçün o, nöqsan və qüsurları ilə mübarizə apararaq, öz üzərində işləməli və özündə xeyirxah və ilahi keyfiyyətləri inkişaf etdirməlidir. Bu mübarizə və cəhdlər hər bir insan üçün zəruridir. Uca Tanrı buyurur: «Hər kəs öz əməlinin girovudur! (Hər kəs öz əməlinin əvəzini alacaqdır)». Hər bir insanın həyatındakı bu fədakarlığı nəticəsində onun mənəvi siması hasil olur. O, bütün dünya həyatı boyu özünü islah etməyə, öz daxili aləmini saflaşdırmağa və mənəvi kamilliyə yetişməyə cəhd etməlidir. Bir sözlə, xalqın aparıcı hissəsi, etnik birliyin yaratdığı əxlaq mənəvi mədəniyyəti inkişaf etdirərək onu yaşadır. Milli-mənəvi dəyərlər insan həyatına daxil olaraq fərdi mənsub olduğu xalqın ideallarına qovuşdurur. Milli-mənəvi dəyərləri xalq, cəmiyyət yaradır, şəxsiyyət isə onu mənimsəyərək formalaşır. Milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyən insan onu özününküləşdirir.

Din və əxlaq mövzularının qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmaq, onların hər birinin müstəqil və obyektiv izahını vermək və nəhayət, onlar arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmək nəinki din fəlsəfəsinin, hətta bir çox filosof və mütəfəkkirlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Problemin həllinə çalışan filosoflar burada bir sıra sualları cavablandırmalı olurlar:

Din və əxlaq müstəqil həqiqətlərdirmi? Onların bir-birindən asılı olduğu müəyyənləşərsə, hansı biri üstün təsir qüvvəsinə malikdir? Dindən təcrid edilmiş əxlaqi dəyərlərin insan həyatına müsbət təsiri varmı? Din meyarını nəzərə almayan əxlaq normaları nəyə əsaslanır? Sekulyar əxlaq dini əxlaqla hansı nöqtədə birləşir? Din və əxlaq müstəqil həqiqətlər kimi təsdiqləndikdə onların müddəaları arasındakı ziddiyyət müşahidə olunurmu?

Problemin düzgün araşdırılması və düzgün qərar çıxarılması din və əxlaq anlayışlarının ayrı-ayrılıqda yetərli izahından asılıdır. Bu səbəbdən də öncə din və əxlaq məfhumlarının hansı

məna ifadə etdiyi müəyyənləşdirəcək, sonra həmin əsasla məsələlərin həllinə çalışacağıq.

Bir din həqiqətinə iki müxtəlif müstəvidə tərif verə bilərik. Onlardan biri dinin ümumi tərif, digəri isə yalnız islam dininə aid tərifdir.

Ümumiyyətlə, din ülvi və fəvqəltəbii varlığa inam üzərində formalaşan həqiqətlər və dəyərlər toplusudur. Bu tərif hazırda bütün dünya xalqları arasında sitayiş olunan dinlərə şamil olunur. Şübhəsiz, bəzi istisnaları nəzərə almaq şərti ilə. Çünki, eramızdan əvvəl VI-V əsrlərdə Hindistanda meydana gəlmiş və eramızdan əvvəl III əsrdə rəsmi din kimi elan edilmiş buddizm dinində fəvqəltəbii varlığa etiqad rədd edilir və əxlaqi təkmilləşmə yolu ilə iztirablardan azad olmaq çıxış yolu sayılır. Deməli, buddizmi nəzərə almasaq, yuxarıda verdiyimiz ümumi tərif bütün dinlərə şamil oluna bilər.

Dinin islama xas tərifini tədqiq edərkən yalnız islama aid xüsusiyyətləri, tərif əsas götürürük. Buna baxmayaraq problemlərin izahında bəzən ümumi tərif verilmiş dinlərin materialları da müzakirə obyektinə çevrilə bilər. Nəticə etibarilə burada həm islam dini, həm də digər dinlərin müddəalarına müraciət edə bilərik. Din və əxlaq bəhsində də bu ənənəyə sadıq qalırıq. Yəni əxlaqın həm islam dini, həm də digər dinlərdəki normalarla əlaqələrini aydınlaşdırmağa çalışacağıq.

Əxlaq ərəb sözüdür. Ərəb dilində bu söz xülq sözünün cəm formasıdır. Lüğətdə əxlaq sözü belə izah olunur: “Əxlaq elə bir daxili xüsusiyyətdir ki, insan bununla fikirləşmədən bəzi işləri həyata keçirir. Əxlaq iki qismə bölünür: pis əxlaq, yaxşı əxlaq”. Sözü terminoloji açıqlamasında deyilir: “Əxlaq ictimai şüur formalarından biri olaraq, ictimai həyatın bütün sahələrində insanların davranışını tənzimləmək funksiyasını yerinə yetirən sosial institutdur”.

İngilis dilində “ethics” sözü əxlaq mənasını ifadə edir. Qərb fəlsəfə tarixinə nəzər salarkən əxlaq və ya etikanın fəlsəfədə xüsusi bölmə kimi verildiyinə şahid oluruq. Aristotelin “Etika” əsəri deyilənləri təsdiqləyir. Sonralar müsəlman Şərq

fəlsəfəsində də əxlaq mövzusu fəlsəfənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təqdim olunub. Hərçənd müasir dövrdə əxlaq ümumi fəlsəfədən təcrid olunub, əxlaq fəlsəfəsi adı ilə tədqiq olunub.

Əxlaq fəlsəfəsi bir çox sahələrə ayrılıb. Etika-əxlaq sahəsindəki əsas təsnifatlardan biri onun normativ və deskriptiv növlərə bölünməsidir.

Deskriptiv əxlaq cəmiyyət çərçivəsində əxlaqların, adətlərin konkret sosioloji və etik təhlilini verir, bizi insanların hansı əqidə və ənənələrlə yaşaması haqda məlumatlandırır. Filosoflar deskriptiv əxlaq növünü rədd etmirlər. Çünki onların qənaitinə görə, insanların hazırkı yaşam tərzini, cəmiyyətdaxili sosial-etik prosesləri və problemləri bilmədən və onları düzgün təhlil etmədən problemin həlli və münasibətlərin düzgün formalaşması üçün müvafiq qanunların tətbiqi mümkün deyil. Buna baxmayaraq, bir çox filosofların fikrincə, bu qəbil problemlər sosiologiya və politologiya sahələrinə aiddir. Nəticədə filosoflar normativ əxlaqa daha çox meyl göstərirlər. Bəs normativ əxlaqda məqsəd nədir? Normativ əxlaqla bağlı müzakirələrdə növbəti suallara cavab axtarılır:

İnsanlar ictimai həyatda bir-birləri ilə necə davranmalıdırlar? Yalan danışmaq olarmı? İmkansız və zəif insanlara kömək etməliyikmi? Ata-anaya hörmətsizlik etmək olarmı? Məhkəmədə yalandan şahid durmaq olarmı? İnsanlar cinsi davranışlarını hansı qaydalara uyğun tənzimləməlidirlər?

Bir sözlə, “nə yaxşıdır, nə pisdir, necə olmaq” sualları normativ əxlaq bölməsinə aiddir.

Şəxsiyyətin əxlaqının əsasını təşkil edən mənəvi dəyərlər içərisində dini normalar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin, digər mənəvi amillər də mövcuddur ki, onlar da əxlaqın tam şəkildə formalaşmasında mühüm rol oynayır. Mənəvi dəyərlər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir. Adət və ənənə ilə əxlaq arasında bir qırılmaz bağlılıq var. Çünki hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır.

Hegelə görə ictimai rəyi 3 əsas amil formalaşdırır:

- 1) ictimai rəyin mövcudluğu şərtləri;
- 2) ictimai rəyin obyektiv və ya məzmunu;
- 3) ictimai rəy kimi çıxış edən mühakimənin xarakteri.

İctimai rəy. Sosial biliklərin ictimai həyat problemlərinə münasibətidir ki, bu münasibətlərdə də emosiyalarda, mühakimələrdən sonra isə əməllərdə və hərəkətlərdə təzahür edir.

İctimai rəyin formalaşmasına təsir göstərən 3 əsas faktor:

1) ictimai rəyin yaranması mərhələsi və ya ictimai rəyin fərdi qrup tipinin təşəkkülü. Bu mərhələdə subyektə (xalqda) mühüm əməli əhəmiyyətə malik olan insanların mühüm maraqlarına toxunan, problem üzrə dəyərli, yəni qiymətləndirmə fikirləri ilə mübadilə etmək tələbatı yaranır;

2) ictimai rəyin bilavasitə formalaşması mərhələsi. Fərdi və qrup rəylərinin intesiv mübadiləsidir ki, onların da gedişində kollektivin, onun əsasını isə ictimai rəy formalaşır. Yəni I mərhələnin emosional komponenti, rasionallıqla əvəz olunur;

3) ictimai rəyin fəaliyyət göstərməsi mərhələsi – rəy əksəriyyətin mühakiməsi kimi çıxış edir. İctimai rəyin məzmununun iradi komponenti dominantını təşkil edərək İctimai rəy şifahi forma davranış formasına keçir və problemə mənəvi olaraq etdikdə, ictimai rəyin formalaşması dayanır.

İctimai rəyin funksiyaları:

1) Qiymətləndirmə funksiyası – kütləvi sosial subyektin sosial gerçəkliyin aktual probleminə “bəli” və ya “yox” formasında maraqlı-dəyərlik münasibətini əks etdirir.

2) İdraki funksiya – ictimai rəyin sosial idrakın mənbəyi, vasitəsi və üsulu kimi çıxış etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

3) Adaptasiyaedici funksiya – ictimai rəyin qəbul olunması obyekt tərəfindən ona uyğunlaşdırılmasıdır.

4) Mədəniyyətin varisliyi funksiyası. İctimai rəyin, mədəniyyətin normaların dəyərləri, ənənələri, mərasimləri və digər komponentlərinin nəsil-dən-nəsilə ötürülməsi mexanizmlərindən biri kimi çıxış etmək qabiliyyətini nəzərdə tutur.

5) Məqsədyönlülük funksiyası. İctimai rəyin siyasətin və

idarəetmənin məzmun tərəfinin formalaşmasında iştirakından ibarətdir. Bu funksiya cəmiyyətin inkişaf məqsədlərinin qoyulmuşunda ictimai rəyin rolunu əks etdirir.

- 6) İdarəetmə və ya tənzimləmə funksiyası.
- 7) Məsləhətvermə funksiyası.
- 8) Direktiv funksiya.
- 9) Ekspressiv funksiya.

İdarəetmə funksiyasının məzmunu sosial subyektlərə tənzimləyici təsirlərdən ibarətdir.

Bu funksiya cəmiyyətin həyatında istənilən fakt və hadisələrə müxtəlif institutlarından, onun liderlərinin hərəkətlərinə münasibətdə müəyyən mövqe tutmaq bacarığı nəzərdə tutulur (ekspressiv). Direktiv funksiya sosial həyatın amiranə xarakterə malik olan bu və ya digər problemlər üzrə qərarların qəbul edilməsindən ibarətdir.

Mənəvi dəyərlər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamış ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir. Adət və ənənə ilə əxlaq arasında bir qırılmaz bağlılıq var. Çünki hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır. Onlara laqeyd qalmaq insanlar arasında münasibətlərin pozulmasına, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Çünki milli-mənəvi dəyərlər xalqın milli ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə yaşadır. Çeşidli folklor nümunələrimiz məhz adət və ənənələrimiz işığında intişar tapır. İndi bu mənəvi dəyərlər zəngin mədəni irs olmaqla bərabər, eyni zamanda milli özünəməxsusluğun ifadə vasitəsinə çevrilib.

Sual 3. Etik normaların cəmiyyətdə mövcud münasibətlərin formalaşmasında və tənzimlənməsində rolu.

İctimai şüur – ictimai varlığın inikasıdır. Cəmiyyətin mənəvi həyatının başlıca hissəsidir. İctimai şüur-insanların əməli fəaliyyətində istinad etdikləri və rəhbər tutduqları ictimai ide-

ya və nəzəriyyələrin, siyasi, elmi, hüquqi, fəlsəfi, dini, əxlaqi, bədii baxışların ictimai hiss, psixoloji, vərdiş və mənəvi keyfiyyətlərin məcmusudur.

Cəmiyyət 2 hissədən – maddi və mənəvi həyatdan ibarətdir. Əgər cəmiyyətdəki bütün maddi nemətlərin istehsalı prosesi, insanların əmək fəaliyyətinin maddiləşməsi sahəsi, sosial-maddi yaşayış tayı, başqa sözlə, maddi ictimai varlığı cəmiyyətin maddi həyatını təşkil edirsə mənəvi fəaliyyət dairəsi: təhsil, prşə ixtisas fəaliyyəti, elmi-texnoloji hərəkətlərin, davranışın, mənəviyyatın, dünyagörüşün ənənələrin və s. məcmusu isə mənəvi həyatı təşkil edir.

Bütün dövrlərdə insanların mənəvi aləmi, əxlaq normaları və gerçək aləmə baxışları ilə bağlı adət və ənənələrin yaradıcısı xalq olub. Aydınır ki, bizim hər birimiz erkən yaşdan milli adət və ənənələrin əhatəsində böyüyürük.

İnsanların mənəviyyatı, əxlaq normaları və baxışları ilə bağlı olan mütərəqqi adət və ənənələrin yaradıcısı xalqdır. Hər bir insan hələ uşaq yaşlarından milli adət və ənənələrlə qarşılaşır və bu ruhda tərbiyə alır. Hər bir yeni nəsil özündən əvvəlki nəslin mənəvi simasını əks etdirən mövcud adət və ənənələri heç də hər zaman olduğu kimi təkrar etmir. Yaşadığı dövrün, şəraitin, ictimai quruluşun tələbələrinə uyğun olaraq, onların köhnəlmiş hissələrərini atır, mütərəqqi hissələrini inkişaf etdirir, yeniləşdirir, zənginləşdirir, dövrə uyğun olaraq yeni adət və ənənələr yaranır. Adət və ənənələr daima insan münasibətlərinin tənzimləyici və istiqamətvericisi olmuşdur. Çünki adət və ənənələr hər bir insan nəslinin yaratdığı əxlaqi, mənəvi cəhətləri qoruyub yeni nəsle çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Məhz adət və ənənələrin bu xarakterik cəhətlərinə görə sovet tərbiyə sistemində onlardan geniş tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edirdi. Sovet tədqiqatçıları haqlı olaraq qeyd edirdilər ki, «yaşlı nəsil və eyni zamanda hər bir tərbiyəçi və valideyn böyüməkdə olan gənc nəslə əxlaqi davranış qaydaları ilə adət və ənənələrlə tanış edir. İnsanlar bütün hallarda öz sevincini, şadlıq və kədərərini, nifrət və məhəbbətini, əməyə, təbiətə, ailəyə, vətənə, övlada,

dosta olan insani münasibətini məhz qarşılıqlı ünsiyyət prosesində həyata keçirmişlər.

Adət və ənənə ilə əxlaq arasında möhkəm qarşılıqlı əlaqə vardır. Daha doğrusu, hər bir ənənə müəyyən əxlaqi məna daşıyır, həmin adətləri yetirməmək, onları qoruyub saxlamağı bacarmamaq ciddi narazılığa, insan münasibətlərinin kəskinləşməsinə, şəxsiyyətlə kollektiv və cəmiyyət arasında zidiyyətin meydana gəlməsinə səbəb olur. Əxlaqi adət və ənənələr, qayda və tələblər daha çox ictimai rəyə əsaslanan yazılmamaş ünsiyyət qanunları kimi fəaliyyət göstərir.

Bildiyimiz kimi adət və ənənələr uzun əsrlər boyu xalqımızın milli ruhunu, estetik duyumunu, sənətkarlıq qüdrətini özündə hişf edib saxlamışdır. Zəngin folklor nümunələrimiz məhz adət və ənənələrimiz hesabına itib-batmamış, müasir dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Onlar zəngin mədəni irs olmaqla bərabər, eyni zamanda tətbiqi kulturologiyanın ifadə vasitəsinə çevrilmişlər. Müxtəlif mədəni-kütləvi tədbirlərdə bu ifadə vasitələrinə çevrilmişlər. Mədəni-kütləvi tədbirlərdə bu ifadə vasitələrini emosional vasitə kimi tətbiq etməklə həm də milli xüsusiyyətlərimizi qoruyub saxlayırıq. Mədəni irsimizin böyük bir sahəsini əhatə edən folklor nümunələri mədəni fəaliyyətin səmərəli, əyləncəli keçməsi də tətbiq olunur. Həyatda qarşılaşdığımız hər bir mənəvi dəyəri öyrənir və mənimsəyirik. Beləliklə, həmin mənəvi dəyərlər dövrün, mövcud şəraitin və ictimai quruluşun ruhuna, tələblərinə uyğun cilalanır, yeni forma və məzmun alır. Eyni zamanda şəraitə uyğun mənəvi dəyərlər-adət və ənənələr yaranır. Bu müqəddəs məfhumlar həyatın bütün dövrlərində insan münasibətlərinin tənzipləyicisi və istiqamətvericisi olub. Çünki, insan zəkasının yaratdığı bu müqəddəs ənənələr bütün zamanlar, həm də nəsillər arasında mənəvi körpü rolunu oynayır.

Bu gün milli adət və ənənələrimiz bədii-emosional tamaşa elementləri, musiqi, mahnı nümunələri, əyləncəli oyunlarla zəngin olmaqla yanaşı, insanların davranışlarına əsaslı təsir göstərən əxlaq normalarının da daşıyıcıları hesab olunur. Adət

və ənənələr bütün mədəni tədbirlər üçün rəmzi məna kəsb edir və onlara milli məzmun gətirir. Məsələn, Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən bir çox mədəni tədbirlərdə səmənindən, xalqımızın qədim milli geyimlərindən və s. milli-rəmzi atributlarından geniş istifadə olunur. Xalqımızın adət və ənənələrinin milli-psixoloji xüsusiyyətlərinə uyğun gələn nümunələr mədəni həyatımıza tətbiq olunur.

Milli adət və ənənələrin öyrənilməsi və onların mənəvi dəyərlər sisteminə çevrilməsi həmişə aktual olub. Çünki tarixin bütün dövrlərində millətin və xalqın ictimai şüur səviyyəsini əks etdirən adət və ənənələr həm də mədəni tərəqqinin, əxlaqi xüsusiyyətlərin göstəriciləri kimi çıxış edib. Digər tərəfdən, hər bir xalqın bədii yaradıcılıq nümunələri adət və ənənələr məkanında klassikləşib və mədəni irsə çevrilib. Yeni yaranan mənəvi dəyərlər də varislik prinsiplərinə uyğun olaraq əski adət və ənənələrdən bəhrələnib.

Qeyd edək ki, müstəmləkə, əsarət həyatı yaşamış hər bir xalqın mədəniyyətində, xüsusilə milli dəyərlər sistemini özündə yaşadan adət və ənənələrdə deformasiya halları olub. Azərbaycan xalqının iki əsrədən çox Rusiyanın və sovet dövlətinin tərkibində olması bir çox milli və dini adət-ənənələrimizin təzyiqlər altında qalmasına səbəb olub. Dini bayramlarımızın gerçək həyatda keçirilməsinə qadağalar qoyulub. Amma onların bədii-emosional ifadə vasitələri xalqımızın yaddaşında yaşayıb. Azərbaycan xalqı müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Qurban, Ramazan, Novruz kimi dini və milli bayramlarımızın keçirilməsinə qadağalar da aradan qalxdı. Bu gün milli və dini adət-ənənələrimizdəki bədii-emosional cəhətlərin araşdırılmasına, onlarla əlaqədar olan folklor nümunələrinin aşkar olunmasına böyük ehtiyac duyulur. Məlumdur ki, tətbiqi incəsənətin yanaşma və dəyişmə metodlarından biri ictimai, siyasi, fəlsəfi fikri bədii hadisəyə çevirməkdir. Bunun üçün tətbiqi incəsənətin bədii-sənədli dramaturgiya janrından yaradıcı şəkildə istifadə edilir. Nəzərdə tutulan hadisələrin ideyası ssenari şəklində tapılır. Sonra həm nümayiş etdirmə, həm də teatrlaşdırma vasitəsilə re-

allaşdırılır. Nəticədə ünsiyyətin bədii kütləvi forması meydana çıxır. Bədii-kütləvi işin formalarından istifadə edilərək unudulub yaddaşdan silinmiş milli adət və ənənələrimiz həmin bədii kütləvi tədbirlərin ifadə vasitələrinə çevrilir.

Xalq tərəfindən yaradılmış hər bir adət və ənənə əsrlər boyu yaşayıb. İnsanlar hər şeydən çox keçirilən mərasimlərin fəvqəltəbiiyyəsinə daha çox inanıblar. Adət-ənənələrdə simvolik elementlər də xüsusi yer tutub və onlar insan mənəviyyəsinə çevrilən amillər kimi tərbiyə sistemində hər zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb edib.

Əxlaqi, hər şəraitdə mütləq olub, əbədi həqiqətlərin məcmusu kimi qəbul edilən antik mütəfəkkirlər, onu insanlar ruhi və hissi həzzə olan təbii ehtiyacı (Epikur), “rifahın” yüksək ideyası (Platon), təlim və vərdişlə şərtlənən “intellekt” “iradi” və “vətəndaş xeyirxahlığı” (Aristotel) kimi nəzəriyyələrlə iradə edirdilər. Allahdan məhəbbət və ilahi iradənin üstün tutan feodalizm mütəfəkkirləri, insanı və insan kimi başlıca dəyər kimi qəbul edilir.

Əxlaq dedikdə “**moral**”, əxlaqi dəyərlər Etika (etics) və ya əxlaq fəlsəfəsi dedikdə isə, bu dəyərlər barədə söz açan elm nəzərdə tutulur.

Etika və etika nəzəriyyəsi 3 yerə bölünür:

- 1) meta etika və ya analitik etika;
- 2) normativ etika;
- 3) təsviri etika.

Azərbaycan cəmiyyətində formalaşdırılan başlıca dəyərlər:

- 1) adil olmaq;
- 2) azad fikirli olmaq;
- 3) ailə birliyinə önəm vermək;
- 4) vətənsəvərlik;
- 5) qanunlara hörmət;
- 6) tolerantlıq;
- 7) məsuliyyətlilik;
- 8) çalışqanlıq;
- 9) qonaqpərvərlik;

10) yardımsevərlik.

Əxlaqi şüur - müəyyən cəmiyyətdə insanların bir-birinə, əmək kollektivinə, sinfə, dövlətə, millətə və bütövlükdə cəmiyyətlə münasibətdə əldə etdikləri davranış normaları, hərəkətlər, vərdişlər, mənəvi ideya və hissələrin xüsusi sistemi, mənəvi təcəssümüdür. Əxlaq cəmiyyətdə insanların hərəkətlərini tənzim edən burgəyashaş normaları və davranış qaydalarının məcmusudur, mənşəcə ictimai şüurun qədim formalarından biridir.

Hüquq şüuru – cəmiyyətdə qəbul edilmiş rəsmi qanunlar və normaların mahiyyəti və həyata keçirilməsi prosesində əldə edilmiş biliklərin, təsəvvür, vərdiş və rəsmi normaların məcmusudur. Hüquq siyasətlə çox bağlıdır, siyasətin meydana çıxması ilə əlaqədar yaranmış siyasi mənafelərin müəyyən normativ aktlarla (rəsmiləşdirilməsi) reallaşdırılması məqsədinə xidmət etmişdir.

4. Dövlət qulluqçularının eləcə də DİO əməkdaşlarının mənəviyyatının və dünyagörüşünün formalaşmasında, onların xidməti fəaluyyyətində və xidmətdənkənar vaxtlarında etik normaların rolu.

Etik normalar, yəni əxlaq normaları cəmiyyətin bütün sferalarında, bütün sosial qruplar arasında mövcud münasibətləri tənzimləyir, nizama salır. Bu normalar həmçinin əmək kollektivləri daxilində iş prosesi zamanı yaranan, eyni zamanda kollektiv üzvləri arasında formalaşan ictimai münasibətləri də müəyyənləşdirir və tənzimləyir. Dövlət qulluqçularının, eləcə də dövlət hakimiyyətinin mühüm strukturlarından olan daxili işlər orqanları sahəsində kollektiv daxilində və əməkdaşların iş prosesi zamanı vətəndaşlarla yaranan münasibətlərin tənzimlənməsində və etik çərçivədə cərəyan etməsində əxlaq normalarının rolu əvəzsizdir.

Dövlət qulluqçularının davranış qaydaları dövlət qulluqçu-

larının etik davranış qaydaları haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənilir.

Bu qanunda bir çox müddəalar vardır ki, dövlət qulluqçularının mənəvi cəhətdən formalaşmasının və onların ədalətlik, vicdan, şərəf və ləyaqət kimi mühüm mənəvi amillərə yiyələnməsinin yollarını müəyyən edir. Aşağıda qeyd etdiyimiz maddələr bu sahədə daha mühüm rol oynayır:

Maddə 4. Vicdanlı davranış.

4.1. Şəxsin, cəmiyyətin və dövlətin maraqları naminə dövlət qulluqçuları öz vəzifə borcunu səmərəli yerinə yetirməyə borcludur.

4.2. Dövlət qulluqçusu bütün hallarda hər bir şəxs üçün vicdanlılıq nümunəsi olmalıdır.

Maddə 5. Peşəkarlıq və fərdi məsuliyyətin artırılması

5.1. Dövlət qulluqçusu öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş səlahiyyətlər çərçivəsində və peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirməyə borcludur.

5.2. Dövlət qulluqçusu etik davranışı və öz peşəkar fəaliyyəti ilə dövlət orqanlarına, hüquqi və fiziki şəxslərin inamını artırmalı və möhkəmləndirməlidir.

Maddə 6. Loyallıq

6.1. Dövlət qulluqçusu onun xidməti vəzifəsinə aid olmadığı hallarda, dövlət orqanlarının, onların rəhbərlərinin fəaliyyəti ilə əlaqədar (qanunsuz fəaliyyət istisna olmaqla) tənqidi ictimai mülahizələrdən, çıxışlardan və onların fəaliyyətinə ictimai qiymət verilməsindən çəkinməlidir. Bu qayda dövlət qulluqçusunun elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı çıxışlarına və ya elmi yazılarına şamil olunmur.

6.2. Dövlət qulluqçusu dövlət qulluğu ilə bağlı vəzifələrin icrası ilə bir araya sığmayan və onun adına xələl gətirə biləcək, habelə dövlət orqanının nüfuzunu aşağı sala biləcək hərəkətlərə yol verməməlidir.

6.3. Dövlət qulluqçusu dövlət orqanı tərəfindən açıq çıxışlarla bağlı müəyyən olunmuş qaydalara əməl etməlidir.

6.4. Dövlət qulluqçusu qanunvericilikdə dövlət qulluğu ilə bağlı nəzərdə tutulmuş məhdudiyyətlərə əməl etməlidir.

Maddə 7. İctimai etimad

7.1. Dövlət qulluqçusu Azərbaycan Respublikasının, dövlət orqanının və dövlət qulluğunun nüfuzunu möhkəmləndirməyə, öz adını və şərəfini uca tutmağa borcludur.

7.2. Dövlət qulluqçusu etik davranış qaydalarının onun tərəfindən pozulması nəticələrini aradan qaldırmağa, o cümlədən ictimai etimadın bərpası üçün tədbirlər görməyə borcludur.

7.3. Dövlət qulluqçusu dövlət orqanlarının və onların vəzifəli şəxslərinin fəaliyyəti barədə ictimaiyyəti məlumatlandıran kütləvi informasiya vasitələri nümayəndələrinin qanunla müəyyən edilmiş hallarda və qaydada doğru (dürüst) məlumatlar almasına köməklik göstərməlidir.

Maddə 8. İnsanların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarına, şərəf və ləyaqətinə və işgüzar nüfuzuna hörmət. Hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzuna hörmət

8.1. Dövlət qulluqçularının fəaliyyəti insanların hüquq, azadlıq və qanuni maraqlarının təmin olunmasına, qorunmasına və müdafiəsinə xidmət etməlidir.

8.2. Dövlət qulluqçusu insanların hüquq və azadlıqlarını, qanuni maraqlarını pozan, onların şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyə biləcək qərarlara və hərəkətlərə (və ya hərəkətsizliyə) yol verməməlidir.

8.3. Qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, dövlət qulluqçusu xidməti vəzifələrinin icrası ilə bağlı fiziki şəxslərin, habelə digər dövlət qulluqçularının şəxsi həyatı, şərəf və ləyaqəti barədə ona məlum olmuş məlumatların konfidensiallığını təmin etməlidir.

8.4. Dövlət qulluqçusu hüquqi şəxslərin işgüzar nüfuzuna hörmətlə yanaşmalı və onların işgüzar nüfuzunu ləkələyə biləcək hərəkətlərə (və ya hərəkətsizliyə) yol verməməlidir.

Maddə 9. Mədəni davranış

Dövlət qulluqçusu bütün şəxslərə, o cümlədən birbaşa və yuxarı rəhbəri ilə və ya tabeliyində olan şəxslərə münasibətdə

nəzakətli, xeyirxah, diqqətli və səbirli olmalıdır.

Gördüyümüz kimi dövlət qulluqçusu adını daşıyan və bu şərəfli ada layiq görülən istənilən bir şəxs ona göstərilən etimadı ləyaqətlə daşmalıdır.

DİO əməkdaşlarının etik davranışı isə «DİO əməkdaşlarının Etik Davranış Kodeksi» vasitəsi ilə tənzimlənir. Davranış kodeksi Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin 8 aprel 2005-ji il tarixli 130 nömrəli əmri ilə təsdiq edilmişdir. Öz gündəlik fəaliyyətində insanlarla bilavasitə təmasda və ünsiyyətdə olan polis əməkdaşlarının neçə məsuliyyətli bir vəzifənin daşıyıcıları olduqları aydın görünür. Sözsüz ki, polis adı əməkdaş deyildir. O ilk növbədə dövlət qulluqçusudur.

Azərbaycan Respublikasının «Polis haqqında» Qanununda göstərilir: «Polis əməkdaşı vəzifəsinin icrasına başlamazdan əvvəl təntənəli şəraitdə, şəxsi heyətin yığılmağında Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı önündə and içir. Etik davranış kodeksində polis əməkdaşının vəzifələri nəzəri cəhətdən tam təhlil olunub. Hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyəti dövlətin mühüm sahələrindən biri kimi kodeksdə öz əksini tapır. Kodeksdə göstərilir ki, DİO əməkdaşlarının fəaliyyətinin əsasını, insanlarla ünsiyyət yaratmaq, onların inam və etibarını qazanmaqdan ibarətdir. Etik davranış kodeksində təsdiq olunmuşdur ki, kodeksin müddəaların mənimsənilməsi hər bir polis əməkdaşının mühüm vəzifəsidir. DİO-ya qəbul zamanı hərəkətlərinə Kodeksin tələb və prinsiplərinə uyuşmayan hallar aşkarlanan namizədin qəbulu rədd edilir. Polis etikasının incəlikləri Davranış Kodeksinin 22 müddəasında bütün təfərrüatı ilə ifadə edilmişdir.

Polis cəmiyyətin həyatında elə bir peşənin təmsilçisidir ki, onun hər bir hərəkəti, yerişi, duruşu, mimikası, geyimi diqqəti çəkir. Polis əməkdaşı fiziki, həm də zahiri görkəminə görə seçilməli, qamətli, çevik, cəld hərəkət etməlidir. Odur ki, o xidməti geyim formasına diqqət yetirməli, onu təmiz və səliqəli saxlamalıdır. Paqon və digər fərqlənmə nişanlarının səliqəli olmasına jiddi fikir verməlidir. Xidməti formada olarkən vəzifə-

sinin yol verdiyi qədər hərəkətlər etməli, saqqız çeynəməməli, tum çırtlamamalı və siqaret çəkməməlidir. Digər əməkdaşlarla qarşılaşarkən hərbi qaydada salamlaşmalıdır. Polis əməkdaşının xarici görkəmi başdan ayağadək nümunəvi olmalıdır.

Davranış Kodeksində həmçinin polis əməkdaşının daşımalı olduğu mənəvi keyfiyyətlər: vətənpərvərlik, xidməti borc, sədaqət, yoldaşlıq, ailə münasibətlərində və cəmiyyətdə nümunəvi olmaq və s. məsələlər müəyyən maddələrdə konkret olaraq öz əksini tapmışdır:

MADDƏ1.

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, cəmiyyətdə qəbul olunmuş norma və qaydalara tam şəkildə əməl etməli, bu işdə digər şəxslərə nümunə olmalıdır.

MADDƏ2.

Anda, xidməti və vətəndaşlıq borcuna sadıq olmalı, vətəndaşların həyat və sağlamlığının, hüquq və azadlıqlarının, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının hüquqazidd qəsdlərdən qorunmasına görə öz şəxsi məsuliyyətini hiss etməlidir. Daim yadda saxlamalıdır ki, hətta bir əməkdaşın Andını pozması, xidməti borcunu yerinə yetirməməsi və nalayiq hərəkətə yol verməsi, bir çox əməkdaşın fədakar əməyi və nümunəvi xidməti hesabına əldə olunmuş uğurlara və nüfuza kölgə sala bilər.

MADDƏ3.

Dövlət hakimiyyəti nümayəndəsi olaraq sağlam düşüncəyə və aydın mövqeyə malik olmalı, insanlara ədalətli, humanist, alimcənab və mədəni münasibət bəsləməli, hər kəsi hüquqa zidd əməllərdən və zorakılıqdan müdafiə etməli, ekstremal şəraitdə köməyə ehtiyacı olanları, xüsusilə qadın və uşaqları, qoca, xəstə və əlilləri köməksiz qoymamalıdır. Vətəndaşlarla ünsiyyətdə diqqətli və nəzakətli olmalı, bunu zəiflik əlaməti deyil, əksinə, qanunun gücünə arxalanan haqq və ədalətin təzahürü kimi qəbul etməlidir.

MADDƏ5.

Xidməti borcun yerinə yetirilməsi zamanı cəsur, qorxmaz və qətiyyətli olmalı, eyni zamanda, cinayət və digər hüquqazidd

əməllərin qarşısını alarkən, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, başqalarının həyat və sağlamlığını təhlükə altında qoymamalıdır.

MADDƏ10.

Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanlarında mövcud olan vətənpərvərlik, yoldaşlıq və qarşılıqlı yardım, cəsurluq və təmənnasızlıq, alicənablılıq və fədakarlıq, xidməti borca sədaqət və peşəkarlıq, xeyirxahlıq və veteranlara hörmət ənənələrini qorumalı və inkişaf etdirməlidir.

MADDƏ11.

Sağlam həyat tərzini keçirməli, həkim təyinatı istisna olmaqla, sərbəst dövriyyəsi qadağan edilmiş və ya məhdudlaşdırılmış narkotik vasitələr və psixotrop maddələr qəbul etməməli, xidmət vaxtı, habelə xidmətdə olmadığı hallarda belə, xidməti geyim formasında olarkən spirtli içkilər içməməli, onları xidmət yerinə gətirməməlidir. Xidmətdən kənar vaxtlarda spirtli içkilər qəbul edərkən özünü idarə etməyi bacarmalı, həddini bilməli, şərəf və ləyaqəti alçaldan, eləcə də ertəsi gün xidməti vəzifələrin layiqinə yerinə yetirilməsinə mane ola biləcək dərəcədə spirtli içkilər qəbul etməməli, xidmətə gələrkən alkoqolun təsirinə tam azad olmalıdır.

MADDƏ12.

Cəmiyyətdə qəbul olunmuş ailə-məişət normalarına riayət etməli, ailəsinin, o cümlədən, uşaqlarının və valideynlərinin qayğısına qalmalı, nığahda sədaqətli olmalı, qadın-kəşi münasibətlərində riyakarlığa və pozğunluğa yol verməməli, başqalarını da buna sövq etməməlidir.

MADDƏ16.

Özünə və həmkarlarına qarşı tələbkar olmalı, Davranış Kodeksində müəyyən olunmuş qaydaların daxili işlər orqanlarının hər hansı əməkdaşı tərəfindən pozulması halları ilə rastlaşdıqda, onların aradan qaldırılması üçün tədbir görməli, zərurət yaranıqda bu haqda aidiyyəti üzrə məlumat verməlidir.

MADDƏ21.

Xidmətdə və həyatda təvazökar olmalı, vəzifə üzrə irəli çəkil-

məsi, mükafatlandırılması, imtiyazların əldə edilməsi üçün müəyyən olunmuş qaydalara zidd yollar axtarmamalı, kənar vəsi-təçilərin bu məsələyə müdaxiləsini qətiyyətlə rədd etməlidir.

Etik Davranış Kodeksindən yuxarıda qeyd etdiyimiz mə-dələlər polis əməkdaşı necə olmalıdır sualını tam şəkildə cavab-landırır və istənilən bir əməkdaş göstərdiyimiz müddəaları əsas tutmaqla etik normaları həm xidməti, həm də xidmətdənkənar fəaliyyətində daim gözləməli, bu prinsiplərə sözsüz əməl etmə-li və hər sahədə nümunəvi olmalıdır.

Etik mədəniyyət şüur və bilik, mövcud olanlar haqqında təsəvvürlər, dəyərlər sistemi, əxlaqi davranış və münasibətlər, eləcə də insanların mənəvi həyat və fəaliyyətinin birliyidir. O, insan və cəmiyyətin ruhi inkişafdakı keyfiyyət və nailiyyətləri-nin səviyyəsidir. Etik mədəniyyətin əsasını insanların maraq, tələbat, bilik və xarakterdən ibarət dəyərlər sistemi təşkil edir.

Tarixi inkişafın qanunauyğun nəticəsi olaraq yaranmış və inkişaf etmiş etik normalar cəmiyyətdə müxtəlif sosial qruplar arasında olan iqtisadi, siyasi, mədəni, hüquqi, psixoloji, mədəni və s. münasibətlərin tənzimlənməsində böyük rol oynayır. Etik normaların özünün formalaşmasında müxtəlif amillərin mühüm rolu vardır. Onlardan mənəvi amilləri xüsusilə qeyd edə bilərik. Mənəvi amillər maddi amillərlə düz mütənasiblik təşkil etmək-lə əxlaq normalarını formalaşdırır. Həmçinin qeyd etmək la-zımdır ki, din də əxlaq normalarının yaranmasına və daha da möhkəmlənməsinə xidmət etmişdir. Tarixən hüquq normaları ilə yanaşı dini amil də cəmiyyətdə yaranan münasibətlərin tən-zimlənməsinə mühüm təsir göstərmişdir.

Beləliklə, əxlaq normaları tarixi inkişafın qanunauyğun nə-ticəsi kimi meydana çıxmış və bütün dövrlərdə daha da inkişaf etmiş, zənginləşmiş və cəmiyyətin bütünlükdə formalaşmasın-da, onun müəyyən mənada simasının müəyyənləşməsində mü-hüm rol oynamışdır.

Ə D Ə V İ Y U A T :

1. S.N.Hümbətov. V.G.Abıšov. DİO-da idarəetmənin elmi-metodik və təşkilati əsasları. Bakı, 2001.səh. 8-12.
2. Sabit Vağırov. «İşguzar etika». Bakı, 2003. səh. 65-70.
3. Бархин Н.Г. Специфика искусства. М., 1984. с. 25-49.
4. Бедхлубенко С.Д. Природа искусства. М., 1982. с.18-33.
5. Бражник С.И. Искусства и его роль в эстетическом воспитании работников ОВД. М., 1985. с. 93-107.
6. Гульча А.А. Принципы эстетики. Киев, 1985. с. 11-19.
7. Еждимичев С.П. Калучин Н.И. О профессии следователя. Волгоград, 1975 г. с. 53-64.
8. Ибрагимов М.М. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников ОВД. с. 84-115.
9. Ковалевский С.Н. Научные основы административного управления. М.,1982 г. с. 37-90.
10. Сколенский Я.И. Этика милицейской службы. М.,1980. с. 17-45.
11. Социальная природа искусства и его роль в формировании профессиональных сотрудников ОВД. Киев, 1990. с. 90-121.

ƏLAVƏ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. А.А.Гусейнов. Великие моралисты. Изд. 2-е, дополненное. Москва – 2008. 495 с.
2. Азбука хорошего тона / Сост.-ред. А.Л.Подгайская. Мн.: Выш. шк., 1994. 240 с.
3. Андреев А.Н. Личность и культура. Мн.: Дизайн ПРО, 1998, 160 с.
4. Анисимов С.Ф. Мораль и поведение. - М., 1985.
5. Аноприева Г.С., Степанов А.И., Уткин А.И., Шоркова С.А. Культурология: Ч.1. Введение в теорию и философию культуры: Учебное пособие / МАДИ(ГТУ). – М., 2007. –109 с.
6. Аристотель. Никомахова этика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. М., 1983. Т. 4.
7. Ароцкер Л.Е. Тактика и этика судебного следствия. - М., 1975.
8. Быстрова А. Н. Мир культуры (Основы культурологии). Учебное пособие. 2-е издание, исправленное и дополненное.— М.: Издательство Фёдора Конюхова; Новосибирск. 2002. 712 с.
9. Большаков В. П. Культура как форма человечности. Учебное пособие. – Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2000. 92 с.
10. Букреев В.И., Римская И.Н. Этика права. - М, 1998.
11. Букреев В.И.. Этика права: от истоков этики и права к мировоззрению: Учеб.пособие . - М., 1998.
12. Бэкон Ф. Опыты или наставления нравственные и политические // Бэкон Ф. Сочинения: В 2 т. М., 1972. Т. 2.
13. В.В. Бычков. Эстетика: Учебник. — М.: Гардарики, 2004. 556 с.
14. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма.

Ивано-Франковск, 2002.

15. Гарин И. И. Что такое этика, культура, религия? М., 2002.

16. Гартман Н. Этика. СПб., 2002.

17. Гегель Г. В. Ф. Система нравственности // Гегель Г. В. Ф. Политические произведения. М., 1978.

18. Доусон К. Г. Религия и культура / Пер. с англ., вступ. ст., ком; мент.: Кожурин К. Я. — СПб.: Алетейя, 2000. 281 с.

19. Зеленкова И. Л., Беляева Е. В. Этика. Минск, 1995.

20. Иванов В. Г. Этика: Учебное пособие для студентов и преподавателей высших учебных заведений. СПб., 2004. Т. 1–2.

21. История этических учений / Под ред. А. А. Гусейнова. М., 2003.

22. Кант И. Лекции по этике. М., 2000.

23. Кропоткин П. А. Этика. М., 1991.

24. Л. Е. Балашов. Этика. Учебное пособие. М., 2003. 137 с.

25. Локк Д. Мысли о воспитании // Локк Д. Сочинения: В 3 т. М., 1988. Т. 3. 411 с.

26. М.Г. Подопригора. Деловая этика. Учебное пособие. Таганрог: Изд-во ТТИ ЮФУ, 2012. 116 с.

27. Обучение профессиональной этике в полицейских вузах Европы: монография. Нурлыбаева Г.К. Юнити-Дана; 2012 г. 191 с.

28. Попов Л.А. Этика. – М., 1998.

29. Профессиональная этика и служебный этикет: учебник. Эриашвили Н.Д., Ласкин А.А., Аминов И.И., Щеглов А.В., Дедюхин., К.Г., Усиевич А.Р., Горохова В.В., Реуцкая Г.М., Кушнарченко., И.А., Никоноров. И.А.Юнити-Дана; Закон и право 2015 г. 271 с.

30. Профессиональная этика сотрудников правоохранительных органов: Учеб.пособие / Под ред.

- Г.В.Дубова,А.В.Опалева. - 2-е изд.; испр.и доп. - М., 1998.
31. Словарь по этике / Под ред. О. Г. Дробницкого и И. С. Кона. Изд-е 2-е. М.: Политиздат, 1983. 398 с.
 32. Фромм Э. Бегство от свободы. М., 1995. 271 с.
 33. Хайек Ф. А. Дорога к рабству. М., 1992. 176 с.
 34. Швейцер А. Культура и этика // Благоговение перед жизнью. М., 1992. 509 с.
 35. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства //К. Маркс, Ф.
 36. Энгельс. Сочинения: В 50 т. М., 1961. Т. 21. 783 с.
 37. Этика сотрудников правоохранительных органов. Учебное пособие под редакцией Дубова Г.В. М., 2002.
 38. Этика. Курс лекций: учебное пособие для студентов вузов. Никитич Л.А. Юнити-Дана; 2012 г. 391 с.
 39. Этика: учебник. Гуревич П.С. Юнити-Дана; 2012 г. 416 с.
 40. Эфреимсон В.П. Генетика этики и эстетики. СПб: «Талисман», 1995. 288 с.
 41. Юридическая этика: учебное пособие. Аминов И.И., Дедюхин К.Г., Зинатуллин З.З., Усиевич А.Р. Юнити-Дана 2012 г. 239 с.

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

“İCTİMAİ ELMLƏR” kafedrası

“PEŞƏ ETİKASI”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dərs vəsaiti)

Naşir: Ceyhun Əliyev
Dizayner: Flora Əliyeva
Texniki redaktor: Ülvi Arif
Operator: Asim Səfərov

Yığılmağa verilmişdir: 05.01.2017
Çapa imzalanmışdır: 12.01.2017
Ş.ç.v. 19,25. Tiraj 200.
"Ecoprint" nəşriyyatının
mətbəəsində çap olunmuşdur.